

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ**

**Белорусский национальный
технический университет**

Кафедра «История, мировая и отечественная культура»

**ЭТНОКОНФЕССИОНАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ
В ИСТОРИИ БЕЛАРУСИ**

*Сборник научных статей по итогам
Республиканской научно-теоретической конференции*

**Минск
БНТУ
2016**

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ БЕЛАРУСЬ
Белорусский национальный технический университет

Кафедра «История, мировая и отечественная культура»

**ЭТНОКОНФЕССИОНАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ
В ИСТОРИИ БЕЛАРУСИ**

*Сборник научных статей по итогам
Республиканской научно-теоретической конференции*

(Минск, 12 декабря 2016 г.)

Минск
БНТУ
2016

УДК 21/29(476)
ББК 63.3(46 Бел)я43
Э91

Редакционная коллегия:

д-р ист. наук, профессор, зав. кафедрой «История, мировая
и отечественная культура» БНТУ *В. А. Божанов* ;
канд. ист. наук, доцент кафедры «История, мировая
и отечественная культура» БНТУ *С. В. Боголейша*

Рецензенты:

канд. ист. наук, доцент кафедры «Политология, социология
и социальное управление» БНТУ *А. Н. Кукса*;
канд. ист. наук, доцент *В. Г. Мытько*

Этнические и конфессиональные процессы в прошлом белорусского народа в значительной степени переплетались, взаимно обуславливались. В материалах конференции отражены различные периоды и ситуации этого исторического явления, его особенности и пути развития.

Книга предназначена для преподавателей гуманитарных дисциплин вузов, специалистов, а также для всех тех, кто интересуется историей Беларуси.

ISBN 978-985-550-911-1

© Белорусский национальный
технический университет, 2016

Введение

В историческом процессе участвуют различные сферы деятельности человека. Таковой сферой являются и этноконфессиональные отношения, лежащие в основе социально-культурного формирования нации, народа, его государственности. Для Беларуси проблемы этноса и религии нередко становились судьбоносными с точки зрения выживания и дальнейшего развития, взаимосвязанными и взаимообусловленными. Неоднократный переход белорусских земель и населения из одной государственности в другую, как правило, сопровождался нелегким испытанием борьбой белорусов за сохранения своей этнонациональной самоидентификации. Сегодня можно с уверенностью сказать, что положительный результат налицо – сформировалась и устойчиво развивается белорусская нация, сложилось суверенное государство Республика Беларусь.

Религия наших предшественников, начиная с язычества, также формировалась в трудных испытаниях. Помимо столкновения язычества и христианства на белорусских землях неоднозначно складывались отношения между православными и католиками, с перевесом то в одну, то в другую сторону. Однако все же эти отношения не переросли в религиозные войны, в радикальные методы борьбы. Скорее это был латентный процесс. Он дал свои положительные результаты. Мирное сосуществование религий на белорусской земле стало яркой отличительной чертой толерантности нашего народа, важной особенностью его самосознания и конституционного строя, что зафиксировано в Конституции Республики Беларусь, и осуществляется не только как политика государства, но и как устоявшееся бытовое мышление и отношения людей.

Тема конференции интересна, важна, ее разработка помогает нам глубже понять самих себя, общество, в котором мы живем, учит умению сосуществовать в плюралистическом обществе и в то же время сохранять и развивать присущие нам этнонациональные признаки и конфессиональные взгляды и отношения.

Адлюстраванне барацьбы ідэалогій у культавай архітэктурцы Беларусі (канец XVIII–пачатак XX ст.)

Багдановіч А. І.

г. Мінск, БНТУ

Нават у таталітарных рэжымах, дзе пануе ідэакратыя, функцыяніруюць контрідэалогіі. Забароненыя і ганімыя, яны ўсё ж існуюць і кідаюць выклік існуючай афіцыйнай ідэалогіі [7, с. 8]. У разглядаемы перыяд на тэрыторыі Беларусі суіснавала шэраг ідэалагічных плыняў, што знаходзіліся ва ўзаемадзеянні, а часцей у барацьбе між сабой. Найбольш вострая барацьба адбывалася паміж пануючай ідэалогіяй расійскага ўрада, якая знайшла свае ўвасабленне ў трыадзінай формуле “самадзяржаўе, праваслаўе, народнасць” і сарматызмам – ідэалогіяй шляхты былой Рэчы Паспалітай, значная частка якой у выніку трох падзелаў увайшла ў склад Расійскай імперыі. Гэтая барацьба спарадзіла цэлы шэраг літаратурных і мастацкіх помнікаў, спрыяла стварэнню шэрагу грамадска-палітычных аб’яднанняў і таварыстваў, прывяла да трох крываваых паўстанняў за аднаўленне Рэчы Паспалітай 1794 г., 1830–1831 гг. і 1863–1864 гг. Паражэнні ў якіх прывялі да масавых рэпрэсій: пакарання смерцю, турэмных зняволенняў і высылак у Сібір і іншыя рэгіёны імперыі.

На наш погляд, барацьба паміж афіцыйнай ідэалогіяй і ідэалогіяй сарматызму стала адным з найбольш яркавых прыкмет грамадска-палітычнай барацьбы на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў канцы XVIII–пачатку XX ст. Гэта супрацьстаянне знайшло свае адлюстраванне ў помніках архітэктурцы Беларусі гэтага перыяду і ў першую чаргу ў культавым будаўніцтве. Помнікі культавага будаўніцтва – сімвалы веры. Яны заўсёды нясуць адбітак ідэалогіі, што ляжыць ў аснове веравызнання.

Амерыканскі даследчык Рычард Вортман, які вывучаў гісторыю праўлення Мікалая I і Аляксандра III, пераканаўча паказаў, што менавіта гэтыя імператары ўключылі ў афіцыйную ідэалагічную дактрыну рускую нацыянальную ідэю, і сталі не на словах а на справе праводзіць яе ў жыццё. Менавіта Мікалай I дабіўся таго каб царкоўная архітэктурца ў Расійскай імперыі стала “істинно русской” [3].

Заснавальнікам “сапраўды рускага” стылю, на нашу думку, стаў прыдворны архітэктар Канстанцін Тон, а ўзорам праваслаўнай рускай архітэктуры стаў пабудаваны па яго праекту і пад яго кіраўніцтвам Храм Хрыста Выратавальніка ў Маскве.

Дамікалаеўскі расійскі класіцызм, што праявіўся ў Беларусі ў дзейнасці архітэктараў Мікалая Аляксандравіча Львова і Джона Кларка, быў таксама следам ідэалагічнай барацьбы таму, што з 66 беларускіх праваслаўных храмаў, што былі пабудаваны або перабудаваны ў разглядаемы перыяд, 22 будаваліся ў стылі класіцызму (такая невялікая колькасць пабудаваных цэркваў і касцёлаў тлумачыцца тым, што мы разглядалі толькі тыя з іх, якія прызнаны помнікамі архітэктуры і горадабудаўніцтва) [10, с. 11].

Нават драўляныя храмы, якія звычайна будаваліся у стылі народных рамёстваў, адразу пасля трох падзелаў пачалі будавацца ў класічным стылі, як гэта было ў Шклове, Гомелі і Ельску. У гэтых гарадах драўляныя цэрквы сталі прамым падабенствам Гомельскага Петрапаўлаўскага сабора [10, с. 138]. Архітэктары каталіцкіх храмаў аддавалі перавагу стылям барока, псеўдаготыцы і псеўдараманскаму. Праваслаўныя ж барочныя цэрквы ў падаўляючай большасці сваёй былі або пабудаваныя задоўга да падзелаў Рэчы Паспалітай, або перабудаваныя ў праваслаўныя з каталіцкіх і ўніяцкіх храмаў. Толькі 2 з 16 пабудаваных ўжо пасля “інкарпарацыі” праваслаўных цэркваў адразу задумваліся як барочныя будынкі гэта драўляныя цэрквы ў Рубелі і Кажан-Гарадку, астатнія уяўляюць сабой перабудаваныя каталіцкія ці ўніяцкія храмы [10, с. 104–107].

Расійскія манархі ў XIX ст. захапляліся класіцызмам, асабліва гэта было характэрна для Аляксандра I. У гонар перамогі над Напалеонам ён задумаў стварыць у Маскве грандыёзны храм Хрыста Выратавальніка не толькі як сімвал перамогі над Напалеонам, але і як сімвал адзінай Еўропы, якую ён марыў стварыць. Пабудову гэтага храма Аляксандр I меркаваў даверыць свайму прыдворнаму архітэктару, містыку і масону Аляксандру Лаўрэнцьевічу Вітбергу. Ён стварыў праект звычайнага для таго часу класічнага храма з калонамі. Праект спадабаўся Аляксандру I. Аднак Вітбергаўскаму праекту не суджана было ажыццявіцца не толькі таму, што праект адзінай Еўропы быў утапічны, але і ў значнай ступені з-за раптоўнай смерці імператара.

Пасля смерці Аляксандра I імператар Мікалай вырашыў выкарастаць ідэю будаўніцтва храма Хрыста Выратавальніка як сімвал свайго праўлення. Замест касмапалітычных ідэй, пакладзеным у аснову праекта свайго папярэдніка, ен вырашыў пакласці нацыянальныя рускія ідэалы. Свой новы храм Мікалай бачыў не як сімвал аб'яднанай Еўропы, а як сімвал супрацьстаяння Расіі Захаду. Для “рускага праекту” не падыходзілі класічныя формы, у якіх працавала большасць архітэктараў старой школы. Патрэбны быў новы чалавек, які быў здольны стварыць “рускі стыль”. Такім чалавекам стаў, як заўжды, іншаземец, ці то нямецкага, ці то іспанскага паходжання.

Праект Канстанціна Андрэвіча Тона перамог на конкурсе святой Кацярыны ў Пецярбургу. Архітэктар меў рэдкі талент пасля нядоўгага акідвання вокам якога-небудзь будынку, схопліваць дух і літару пэўнага стылю. Так было і з Храмам Хрыста Выратавальніка архітэктар азнаеміўся з некалькімі старажытнарускімі цэрквамі і ўжо ведаў як адлюстраваць тагачасную рускую нацыянальную ідэю.

З 1831 г. К. Тон фактычна становіцца галоўным архітэктарам расійскай імперыі. Апублікаваны ім атлас узорных праектаў цэркваў быў аб'яўлены адзінай крыніцай пры пабудове цэркваў у Расіі. За ім паследаваў узорны атлас сялянскіх пабудоў. Калі перафразіраваць адно з выслоўяў цара, К. Тон стаў “кіраўніком штаба па архітэктурнай галіне пры бацьку камандзіры”. У 1858 г. з яго шэдэўра храма Хрыста Выратавальніка знялі рыштванні, пачалася доўгая работа па стварэнні інтэр'ера храма. Толькі ў 1881 г. сабор быў асвечаны і пачаў дзейнічаць. Гэты храм разам з Вялікім Крамлёўскім палацам сталі справай ўсяго жыцця Канстанціна Тона.

У Расійскай імперыі, бадай што ні было ніводнага помніка рускай архітэктуры, які б ганьбілі больш, чым храм Хрыста Выратавальніка. Мастак Аляксандр Іваноў назваў яго “каласальнай шафай”, Аляксандр Герцэн “пяцігаловай бутэлькай з цыбулінамі замест коркаў на індавізантыйскі манер”, рэлігійны філосаф Яўгеній Трубяцкі “вялізарным самаварам, вакол якога благадушна сабралася патрыярхальная Масква”. Аднак у адрозненні ад тагачаснай эліты у народзе Храм Хрыста Выратавальніка карыстаўся любоўю. Задоўга да асвечэння яшчэ пры Мікалаі I

ён стаў маскоўскай выбітнасцю. Любы селянін з далёкай правінцыі, калі трапляў ў Маскву, лічыў сваім абавязкам прыйсці на месца будоўлі. Паштоўкі з выявай храма вялізарнымі тыражамі распаўсюджваліся па краіне. Часта яны памяшчаліся разам з іконамі ў чырвоных кутках сялянскіх хат. Пакаеўкі і майсцеравыя прыклеівалі іх побач з выявамі членаў царскай фаміліі на крышках куфраў са сваім скарбам.

Храм Хрыста Выратавальніка і Вялікі Крамлёўскі палац, ствараліся як адзіны ідэйна-архітэктурны ансамбль у рамках мікалаеўскай рэканструкцыі Масквы. Дзякуючы Тону і Мікалаю І быў завершаны грандыёзны трыптых, у цэнтр якога ўвайшоў Крэмль, які Маркіз дэ Кюсцін (французскі арыстакрат і манархіст, пісьменнік, вандроўца, што набыў сусветную вядомасць выданнем сваіх запісак пра Расію) назваў “калыскай сучаснай Расійскай імперыі” і “цытадэллю, пабудаванай на мяжы Еўропы і Азіі”. На усход ад гэтай цытадэлі помнік перамогі рускіх над Усходам, Храм Васіля Блажэннага, а на захад – Храм Хрыста Выратавальніка, як сімвал перамогі над Захадам. Менавіта гэты трыпціх і лёг у аснову ўжо ўзгаданага Атласу ўзорных праектаў цэркваў Расійскай імперыі, які стаў шаблонам для пабудовы праваслаўных храмаў на ўсёй тэрыторыі краіны [5].

У Беларусі згодна гэтаму атласу пабудаваны мноства цэркваў якія прызнаны помнікамі архітэктурны і горадабудаўніцтва. Бясспрэчна, яны не былі копіямі храма Хрыста Выратавальніка або сабора Васіля Блажэннага, аднак у той ці іншай меры ў іх можна пазнаць і вышэй узгаданыя шэдэўры маскоўскага культавага дойлідства і крамлёўскі палац і самі крамлёўскія вежы. У нашай краіне такія храмы назвалі коратка і ясна – мураёўкамі (па прызвішчу сумнавядомага віленскага генерал-губернатара). Праектавалі іх у Беларусі архітэктары Пётр Пятровіч Мяркулаў, Мікалай Іванавіч Чэрвінскі, Віктар Іванавіч Струеў і інш [11, с. 143].

З пункту гледжання ідэалагічнай барацьбы царква ў псеўдарускім архітэктурным стылі – гэта сцяг перамогі аднаго з трох прынцыпаў афіцыйнай ідэалогіі (праваслаўя) над іншадумствам. Іншая справа, што перамога гэта дасягалася не шляхам пераканання іншадумцаў у перавагах праваслаўя над іншым светапоглядам, а адміністрацыйным гвалтам. Гвалт гэты

заклучаўся ў адабранні храмаў у іншых канфесій і перадачы іх праваслаўнай царкве, перабудове каталіцкіх храмаў у стылі барока ў праваслаўны неарускі стыль і ў пабудове праваслаўных царкваў у гарадах, дзе падаўляючая большасць насельніцтва складалі каталікі. У Беларусі надзвычай многа прыкладаў такога адміністрацыйнага гвалта і самым яскравым, у гэтым сэнсе, я лічу лёс Пінскага касцёла Міхаіла Архангела.

16 студзеня 1705 г. Вялікі гетман літоўскі князь Міхаіл Вішнявецкі і яго жонка Кацярына заснавалі каталіцкі манастыр бернардзінцаў. У 1717 г. драўляны комплекс манастыра быў пабудаваны. У манастырскі комплекс уваходзілі: будынак самага манастыра, драўляны касцёл Міхаіла Архангела, гаспадарчыя пабудовы, агароды і фруктовы сад. Ішлі гады, вернікі ахвяравалі манастыру грошы, завяшчалі маёмасць. Да 1770 г. у манастыры сабраліся сродкі, каб закласці каменны касцёл. Нажаль, імя яго архітэктара да нас не дайшло. 13 студзеня 1787 г. касцел быў асвечаны. Пасля паўстання 1830–1831 гг., па загаду расійскага ўрада будынак адыйшоў да праваслаўнага прыходу. Новыя гаспадары перабудавалі храм па свайму густу. У выніку атрымалася барока з праваслаўнай цыбулінай над алтарнай часткай храма, што выглядае зусім недарэчна [9, с. 501].

Мікалаеўская царква ў Навагрудку з’яўляецца больш удалай спробай спалучыць “абавязковыя” праваслаўныя элементы і каталіцкае барока. Гэта таксама былі каталіцкі касцёл, пабудаваны ў 1780 г. У 1846 г. ён быў перададзены праваслаўнай царкве. Як і касцёл Міхаіла Архангела ў Пінску, ён быў перабудаваны ў адпаведнасці з патрабаваннямі афіцыйнага архітэктурнага стылю, аднак, у адрозненні ад пінскага храма, гэтаму пашанцавала з архітэктарам больш. Храм і ў новым абліччы выглядае арганічна. Імя архітэктара да нашага часу не дайшло, але бяспрэчна гэта быў майстр сваёй справы, які змог спалучыць, на першы погляд, неспалучальныя архітэктурныя элементы.

Неабходна адзначыць, што падобны лёс маюць многія архітэктурныя помнікі Беларусі: гэта і Мікалаеўская царква ў Міры, і царква Благавешчання ў Друі, і Кармеліцкі храм Успення Багародзіцы з манастыром у Глыбокім, і царква ў Паставах і інш. Усе яны былі каталіцкімі храмамі, якія перадаваліся праваслаўнай

царкве і перабудоўваліся ў адпаведнасці з праваслаўнымі густамі [11, с. 165–208].

Вялікі інтарэс для разглядаемай праблемы ўяўляе Успенскі сабор Жыровіцкага манастыра, які быў пабудаваны ў 1650 г. Для ўніятаў манастыр у Жыровічах быў святыняй такога ж маштаба, як для польскіх католікаў манастыр у Чэнстахове. Першапачаткова Успенскі сабор разам з манастырскім комплексам прадстаўляў сабой барочную пабудову. Дакладна не вядома, калі быў парабудаваны гэты сабор у класічны стыль. Ва ўсіх магчымых крыніцах указваецца вельмі прыблізная дата – першая палова XIX ст. Асабіста я перакананы, што перабудова храма адбылася адразу пасля таго, як у 1839 г. у Беларусі была ліквідавана ўніяцкая царква. Манастыр, як і храм стаў праваслаўным, у гэты час ён і быў перабудаваны ў стылі ўсё яшчэ папулярнага ў сярэдзіне XIX ст. класіцызму. Перабудова Успенскага сабора ў Жыровічах у стылі класіцызма сведчыць аб тым, што тонаўскі дыктат у адносінах да праваслаўных цэркваў быў не такі ўжо і жорсткі. А магчыма класічны стыль для перабудовы сабора быў абраны для таго, каб не абстраць і так няпростую сітуацыю звязаную з пераходам уніятаў у праваслаўе [11, с. 147–148].

Неабходна адзначыць, што пры Аляксандры II Свяцейшы Сінод пачаў часткова адраджаць класіцызм, таму ў 60-х гг. XIX ст. у многіх правінцыяльных гарадах Расійскай імперыі пачалі будавацца класічныя храмы. Да такіх храмаў адносіцца Сабор Аляксандра Неўскага ў Пружанах, які быў пабудаваны і асвятчаны ў 1866 г. [4]. Нягледзячы на гэта, класіцызм не мог супрацьстаяць тонаўскім прынцыпам у архітэктуры.

Прыкладам барацьбы праваслаўя і каталіцтва можа стаць і Свята-Пакроўскі кафедральны сабор у Гродне, які пачаў дзейнічаць у 1905 г. Будаваць праваслаўны сабор у каталіцкім горадзе – гэта, бясспрэчна, ідэалагічны крок. Нават і ў наш час, калі колькасць праваслаўнага насельніцтва ў Гродне з’яўляецца значнай, сабор амаль ніколі не запаўняецца вернікамі, то ў дарэвалюцыйны час ён фактычна выконваў функцыю гарнізоннай царквы [1, с. 455–456].

Гарадзеншчына здаўна была Чорнай Руссю і будаваць праваслаўныя цэрквы тут пачалі яшчэ ў XVIII ст., таму пабудова Мураўёўкі ў Гародні была ў пэўнай ступені гістарычна апраўдана.

А вось пабудова каласальнага праваслаўнага сабора ў Варшаве ў 1894–1912 гг. было ні чым іншым як ідэалагічнай дыверсіяй царызма супраць нацыянальнай самасвядомасці палякаў. Каб уявіць маштабы абразы, якую нанёс царскі ўрад непакорнаму народу, прапаную ўявіць барочны каталіцкі касцёл дзе-небудзь на тэрыторыі Крамля ці на Чырвонай плошчы ў Маскве.

Аляксандра-Неўскі сабор ў Варшаве стаў самым высокім будынкам ў горадзе. Яго званіца ўзвышалася на 70 м. Сам ён быў пабудаваны ў стылі тонаўскай архітэктуры. На думку генерала-губернатара прывіслінскага краю І.В. Рамейкі-Гурко, які быў ініцыятарам пабудовы храма і старшынёй будаўнічага камітэта, сабор гэты прысвячаўся “памяці рускіх людзей, крывёй якіх паліта Варшава, дзякуючы палітычнай і рэлігійнай нянавісці да Расіі” [2, с. 124]. Таму не дзіўна, што пасля набыцця Польшай незалежнасці храм быў узарваны, пры чым зроблена гэта было ўсенародна. Варшаўскі магістрат выпусціў спецыяльныя боны, што забяспечваліся коштам матэрыяла, атрыманага ў выніку зноса сабора, для таго каб кожны паляк меў магчымасць атрымаць дачыненне да зносу праваслаўнага сабора (боны былі таннымі) [6, с. 25].

Бясспрэчна, стваральнікі варшаўскага Аляксандра-Неўскага сабора ў канцы XIX ст. не выключалі магчымасці разбурэння гэтага храма, таму яны зрабілі ўсё, каб патэнцыяльныя будучыя разбуральнікі спаўна атрымалі славу Герастрата. У пабудову Аляксандра-Неўскага сабора было ўкладзена 3 087 027 руб. На той час гэта была велізарная сума. Храм будавалі і ўпрыгожвалі лепшыя рускія архітэктары і мастакі. Дастаткова сказаць, што яго афармленнем займаліся В.М. Васняцоў, Н.Н. Харламоў, В.В. Бяляеў, Н.А. Кошалеў, А.П. Рабушкін і інш [2, с. 126]. У Маскве для сабора было адліта 14 званоў, самы вялікі з якіх быў 5-ым па велічыні ў Расійскай Імперыі. Для ўпрыгожання храма і багаслужэння ў Аляксандра-Неўскім саборы было каля 10 000 прадметаў, якія мелі мастацкую каштоўнасць сусветнага узроўню. Асоба каштоўным упрыгожваннем храма сталі вялізарныя мазаічныя пано, якія і да нашага часу лічацца найлепшымі ў сваім родзе [6, с. 26]. Сем з гэтых пано былі ў 30-я гг. уратаваныя і размешчаныя ў спецыяльна пабудаваным Пакроўскім саборы ў Баранавічах [11, с. 40].

Помнікам адміністрацыйнага гвалту з'яўляецца і лёс гістарычнага цэнтра Мінска. У 1499 г. Мінск атрымаў магдэбургскае права, архітэктурным сведчаннем гэтага стала мінская ратуша якая была пабудавана ў стыле паўночна-еўрапейскага рэнесанса, але ў выніку шматлікіх войнаў і пажараў яна шмат разоў перабудоўвалася і ў сярэдзіне XVIII ст. была перабудавана ў стылі барока. Наступная перабудова ў стылі класіцызму адбылася ў канцы XVIII ст. па праекту архітэктара Крамера. У часы Расійскай імперыі Ратушу прыстасавалі пад тэатр, а ў 1851 г. ратуша была знесена, відаць таму, што нагадвала мінчанам часы, калі горад меў магдэбургскае права. Неабходна адзначыць, што Мікалай I асабіста аддаў загад аб яе зносе. Але будынку пашанцавала, бо захаваліся падрабязныя чарцяжы, па якіх у пачатку XXI ст. мінская ратуша была адноўлена.

Яшчэ адзін след ідэалагічнай барацьбы – гэта Святадухаўскі сабор, заснаваны ў 1616 г. Гэты архітэктурны помнік быў пабудаваны ў рэнесансавым стылі. Яго фасад быў распісаны фрэскамі, якія ўтваралі падабенства іканастаса. Гэта асаблівасць была характэрна для беларускіх уніяцкіх і праваслаўных храмаў XVII ст. У сярэдзіне XIX ст. яго перабудавалі ў мураўёўку.

У 1936 г. барацьбіты з рэлігійным дурманам знеслі яго, а пляцоўка храма так і засталася не забудаванай. Побач размяшчаліся жаночы і мужчынскі манастыры бернардзінцаў з храмамі, што былі пабудаваны ў XVII ст. у стылі барока. Касцёл манастыра бернардзінак на сённяшні дзень з'яўляецца праваслаўным кафедральным саборам Святога духа. Касцёл манастыра бернардзінцаў у наш час выкарыстоўваецца як архіў.

Яшчэ адзін храм, што падвергся перабудове на праваслаўны манер – мінскі касцёл дамініканцаў: ён таксама быў пабудаваны ў XVII ст. у рэнесансавым стылі. У XIX ст. яго забралі ў католікаў і перабудавалі ў мураўёўку. Пад час другой Сусветнай вайны ён атрымаў значныя пашкоджанні і канчаткова быў знесены ў канцы 40 гг. XX ст.

На вуліцы Няміга размяшчаецца самы стары будынак Мінска – Петрапаўлаўская царква. Пасля заключэння берасцейскай уніі ў 1596 г., усе праваслаўныя храмы горада былі перададзены ўніятам. Пры гэтым засталася значная колькасць тых, хто захацеў застацца ў праваслаўі, і, ў рэшце рэшт, ім ўдалася дабіцца права на

будаўніцтва новай каменнай царквы. Царкву пачалі будаваць ў 1612 г. і закончылі ў 1620 г. З цягам часу колькасць праваслаўных у Беларусі ў цэлым і ў Мінску ў прыватнасці паменшылася амаль да поўнага знікнення. У выніку ў канцы XVIII ст. храм прыйшоў у заняпад. Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай ён быў адрамантаваны адным з фаварытаў Кацярыны II і пераіменаваны ў Кацярыненскую царкву. Некаторы час ён быў кафедральным саборам, але пасля гэтых функцыі перайшлі да Святадухаўскага сабора на саборнай плошчы. Як мы памятаем назву Святадухаўскага сабора атрымаў былы касцёл бернардынак.

Трэба адзначыць, што “выпраўленне” беларускіх храмаў не абыйшло і Петрапаўлаўскі сабор (Кацярыненскую царкву). Але напачатку XX ст. храму вярнулі першапачатковы выгляд.

За езуіцкім касцёлам на месцы кінатэатра “Перамога” і будынка пракуратуры знаходзіўся манастыр бенедыкцінак, які быў пабудаваны ў другой палове XVII ст. Як і многія іншыя каталіцкія храмы Беларусі ў XIX ст. ён быў перададзены праваслаўным, і ў 1872 г. перабудаваны ў псеўдарускім стылі. Пасля вайны храм нядрэнна захаваўся, але быў разбураны разам з манастыром ў 60-я гады XX ст. [8].

Такім чынам, праваслаўная цыбуліна з крыжом за перыяд з 1772 г. па 1917 г. узнялася над шматлікімі барочнымі храмамі Беларусі. У многіх выпадках яна была сведчаннем адсутнасці ўсялякага мастацкага густу ў людзей, ад якіх залежыла яе ўзвядзенне, і вельмі рэдка расійскаму самадзяржаўю ўдавалася знайсці архітэктараў, што маглі арганічна спалучаць барочную архітэктурную з праваслаўнымі патрабаваннямі. Многія архітэктары ўвогуле не браліся за гэтую амаль безнадзейную справу і перабудоўвалі неправаслаўныя барочныя храмы ў класічныя.

Выкарыстаная літаратура

1. Андриевская, З.Я. [и др.] Свята-Пакроўскі кафедральны сабор у Гродне // Туристская энцыклапедыя Беларусі / Под ред. И.И. Пирожника. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 2007. – 647 с.
2. Берташ, А.В. Православная Варшава в 1920–1930-е гг. / А.В. Берташ // Зарубежная Россия 1917–1939; под ред. В.Ю. Черняев, А.Л. Дмитриев, Л.А. Ивонинская [и др.] – СПб.: Лики России, 2003. – С. 122–132.

3. Вортман, Р. «Официальная народность» и национальный миф российской монархии XIX века / Р. Вортман // Культурные практики в идеологической перспективе: Россия XVIII–начало XX в. / Под ред. Н. Охотина. М.: ОГИ, 1999 – вып. 3 – С. 233–244.

4. Гурин, А.В. поисках утраченного / А. Гурин // СБ Беларусь сегодня – 2006. – 14 янв. – С. 27.

5. Козлов, Г. Архитектор Константин Тон / Г. Козлов // Немецкая волна [Электронный ресурс] – 2003. Режим доступа: <http://dw-club.org/dw/article/0,2144,831153,00.html> – Дата доступа 16.07.2016.

6. Лабынцев, Ю., Щавинская, Л. Александро – Невский собор в Варшаве. / Ю. Лабынцев, Л. Щавинская Л. Александро // Православное обозрение "Радонеж" – 1999 – 30 апр. – № 9–10 – С. 23–27.

7. Решетников, С.В., Старовойтова, Л.В. Предыстория возникновения термина «идеология» / С.В. Решетников, Л.В. Старовойтова // Основы идеологии белорусского государства: Учебное пособие для вузов / Под общ. ред. С.Н. Князева, С.В. Решетникова. – Минск: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2004. – Гл. 1. – С. 3–14.

8. Смалюк, А. Исторический центр Минска. / А. Смалюк // Livejournal [Электронный ресурс] – 2006. Режим доступа: <http://antonsm.livejournal.com/2101.html> – Дата доступа 16.07.2016.

9. Ярашэвіч, А. Пінскі кляштар бернардзінцаў / А. Ярашэвіч // Энциклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (галюўны рэд.) і інш – Мінск.: БелЭн, 1999. – Т. 5. М – Пуд. – С. 501–592.

10. Чантурыя, В.А. История архитектуры Белоруссии / В.А. Чантурыя – Минск: Вышэйшая школа, 1977. – 324 с.

11. Чантурыя В.А. Памятники архитектуры и градостроительства Белоруссии / В.А. Чантурыя – Минск: Полымя, 1986. – 236 с.

Кальвінізм у гісторыі і культуры Беларусі

Багдановіч А. Г.

г. Мінск, БНТУ

У сярэдзіне XVI ст. у Вялікім княстве Літоўскім пачалося імклівае распаўсюджванне ідэй заходнеўрапейскага пратэстантызму. Рэфармацыя на Беларусі не была простым

водгукам заходняй, а выступала як нацыянальная гістарычная з’ява; яе ідэолагі ў сваёй большасці былі самастойнымі мысліцелямі.

Адной з асноўных рэфармацыйных плыняў у ВКЛ быў кальвінізм. Асновы веравучэння і культуры кальвінізму сфармуляваў французскі тэолаг Жан Кальвін (1509–1564). Як рэлігійная сістэма кальвінізм склаўся ў Жэневе (Швейцарыя), адкуль распаўсюджваўся па Еўропе.

У ВКЛ галоўную сацыяльную базу кальвінізму складалі магнаты, а таксама шляхта і частка гараджан. Апраўданне Кальвінам барацьбы супраць тырана, які пераступае заповедзі Бога, адпавядала традыцыйным каштоўнасцям вольнасці шляхты, давала падставу для супраціўлення цэнтральнай уладзе, а вялікі ўплыў патронаў на кіраванне рэфармацкай царквой дазваляў ім кантраляваць рэлігійнае жыццё падданных. Дзейнічаў прынцып “Чыя ўлада, таго і вера”.

Пачатак кальвінізму на Беларусі паклаў віленскі ваявода Мікалай Радзівіл Чорны. Найбуйнейшы магнат, перш чым уступіць на шлях Рэфармацыі, праз выданне ў 1547 г. сваёй стрыечнай сястры Барбары за Жыгімонта II Аўгуста заняў ключавыя пасады ў дзяржаве: стаў віленскім і трокскім ваяводамі, канцлерам ВКЛ, здабыў для свайго рода княжаскі тытул. Акрамя таго ён атрымаў ад манарха ўзнагароды за службу, шматлікія землі і маёнткі. Вялікая ўлада дазволіла яму пры рэформе царквы не лічыцца з аўтарытэтамі. У пачатку 50-х гг. XVI ст. Мікалай Радзівіл Чорны схіліўся да Рэфармацыі і выступіў супраць каталіцкай царквы. Наведаўшы Германію і ўласнымі вачыма паглядзеўшы на новую царкву, звярнуўшыся на радзіму ён прыступіў да царкоўных пераўтварэнняў.

Тагачаснаму некаранаванаму ўладару Вялікага Княства Літоўскага пратэстанства ўяўлялася адным з дзейных спосабаў збаўлення ад згубнага для суверынітэту ВКЛ уплыву суседзяў. Канцлер хацеў з дапамогай новай веры ідэалагічна і духоўна абараніць ВКЛ і ад Польшчы, і ад Масковіі.

Пад асабістым заступніцтвам М. Радзівіла ў сярэдзіне XVI ст. былі арганізаваны кальвінісцкія зборы ў Нясвіжы. Клецку, Іўі, Оршы і інш. У 1557 г. у Вільні пад яго старшынствам адбыўся першы ўстаноўчы з’езд літоўскіх пратэстантаў.

Радзівіл Чорны уступіў у перапіску з Ж. Кальвінам, М. Лютэрам і іншымі прадстаўнікамі рэфармацыйнага руху. Дзеля папулярызацыі кальвінісцкіх ідэй на тэрыторыі дзяржавы, Радзівіл Чорны заснаваў пры Берасцейскім зборы першую на тэрыторыі Беларусі друкарню, у якой друкавалася не толькі рэлігійная, але і свецкая літаратура. У 1563 г. на сродкі Радзівіла быў выдадзены польскі пераклад поўнага зводу Бібліі, найбуйнейшага па аб’ёме і аднаго з лепшых па мастацкіх і паліграфічных якасцях рэнесансавага выдання. У гісторыю беларускага кнігавыдавецтва яна ўвайшла пад назвай “Брэсцкая, ці Радзівілаўская біблія”.

У другой палове XVI–пачатку XVII стагоддзяў у многіх гарадах і мястэчках ВКЛ узніклі кальвінісцкія асяродкі: у Менску, Полацку, Віцебску, Беліцы, Заслаўі, Глыбокім, Жупранах, Івянцы, Койданаве, Капылі, Смаргоні, Слуцку, Шклове і інш. Вакол іх групуюцца выдатныя вучоныя, прапаведнікі, пісьменнікі, кнігавыдаўцы.

У 1550–70-я гг. кальвінізм прынялі Кішкі, Валовічы, Дарагастайскія, Хадкевічы, Тышкевічы і іншыя магнацкія роды. У 1563 г. кальвінісцкая шляхта была ўраўнавана ў правах з каталіцкай і праваслаўнай. Большасць збораў знаходзілася ва ўладаннях феодалаў і ўтрымлівалася за іх кошт. У буйных гандлёвых і рамесных цэнтрах (Вільні, Віцебск, Мінск, Полацк і інш.) значную ролю ў кіраванні суполак адыгрывалі гараджане. Пры зборах існавалі шпіталі, школы, друкарні, дзе выдавалася літаратура на польскай і беларускай мовах.

Большая частка кальвінісцкіх збораў размяшчалася ў заходніх і цэнтральных паветах, дзе існавалі буйныя прыватнаўласніцкія ўладанні. Гэтаму спрыяў і разнародны этнарэлігійны склад насельніцтва рэгіёна ў параўнанні з усходняй часткай Беларусі, дзе пераважвала праваслаўнае насельніцтва.

У сярэдзіне 1550-х гг. у Вільні Мікалаем Радзівілам Чорным была заснавана кальвінісцкая школа – сярэдняя навучальная ўстанова. Віленская школа складалася з 5 класаў і дала адукацыю на ўзроўні гімназіі. Узначальвалася рэктарам, якога прызначаў кальвінісцкі сінод Літоўскай правінцыі. Акрамя асноўнага кальвінізму вывучаліся лацінская і старажытна-грэчаская мовы, рыторыка, паэтыка, матэматыка, гісторыя, юрыспрудэнцыя. У 1588 г. віленскі кальвінісцкі сінод прыняў рашэнне аб пераўтварэнні школы ў акадэмію. Аднак гэта не было ажыццёўлена з-за супраціўлення

караля і езуітаў. У канцы XVI–пачатку XVII стст. віленская кальвінісцкая школа лічылася лепшай сярод пратэстанцкіх навучальных устаноў у ВКЛ. Тут вучыліся дзеці кальвінісцкай шляхты і гараджан з Беларусі, Літвы, Курляндыі, Прусіі. Выхаванцам школы быў І.В. Руцкі (пазней уніяцкі мітрапаліт). У 1630-я гг. з-за рэлігійных ганенняў і пагаршэння матэрыяльнага забеспячэння школа прыйшла ў заняпад.

У 1570-х–пачатку XVII ст. кальвінісцкія школы існавалі таксама ў Віцебску, Глыбокім, Заслаўі, Магілёве, Навагрудку, Оршы, Свіслачы, Смаргоні, шклове і інш. Мелі розны ўзровень: ад ніжэйшых (пачатковыя, 6 гадоў навучання) да 5-класных вучылішчаў (10 гадоў навучання), якія давалі адукацыю, дастатковую для паступлення ва універсітэт. Асабліва ўвага ў кальвінісцкіх школах аддавалася рэлігійнаму навучаенню і выхаванню, фізічнаму выхаванню; акрамя багаслоўя вывучаліся мовы, рыторыка, гісторыя, матэматыка, логіка і інш. Выкарыстоўваліся элементы класна-урочнай сістэмы, гуманістычныя падыходы ў арганізацыі навучання. У навучэнцаў фарміравалася крытычнае мысленне [1, с. 141].

У 1560-я гг. складалася арганізацыйная структура кальвінісцкай царквы. Кальвіністы ВКЛ утварылі асобную Літоўскую правінцыю, якая падзялялася на 6 дыстрыктаў: Брэсцкі (Падляшскі), Віленскі, Навагрудскі, Жмудскі, Завілейскі, Рускі (пазней Беларускі з цэнтрам у Мінску). Вышэйшым органам з’яўляліся сіноды (правінцыяльныя, а ў дыстрыктах партыкулярныя), у іх рабоце ўдзельнічалі духоўныя і свецкія асобы. Паміж сінодамі кіраўніцтва ажыццяўляў суперінтэндант. Цэнтр правінцыі знаходзіўся ў Вільні. Дыстрыкты кіраваліся сін’ёрамі. На чале асобных збораў стаяла духавенства (пастары, прапаведнікі або міністры) і выбраныя са свецкіх асоб старэйшыны (сін’ёры, прэсвітары), важную ролю адыгрывалі патроны суполак.

Перыядычна склікаліся сіноды дыстрыктаў, якія называліся партыкулярнымі. Арганізуючым цэнтрам быў агульнадзяржаўны сінод, які штогод збіраўся ў Вільне і меў назву правінцыяльнага. Сумесныя польска-літоўскія сіноды называліся генеральнымі. Кожны сінод вырашаў агульныя справы рэлігійных абшчын, прызначаў іх кіраўнікоў – міністраў і сеньёраў, разглядаў маёмасныя, прававыя і іншыя рэлігійныя праблемы. Кожны сінод

меў сваю агульную касу (каленту), якая складалася са сродкаў пратэстанцкай шляхты і гарадскіх мяшчан. Грошы выкарыстоўваліся для матэрыяльнай падтрымкі абшчын (збораў), састарэлых, удоў, вучняў і хворых. У набажэнстве і справаводстве кальвінісцкая царква выкарыстоўвала польскую мову.

Да 60-х гг. XVI ст. у кальвінізм перайшла большасць беларускіх магнатаў і значная частка шляхты. З 600 праваслаўных шляхецкіх фамілій Навагрудскага ваяводства вернасці сваёй рэлігіі захавалі толькі 16. Папскі нунцый Камедоні ў сакавіку 1564 г. паведамляў у Рым: “Ерытычнае нахабства і свавольства бязмежныя”, “колькасць ерэтыкоў страшэнна ўзрастае”, “амаль штодзень апаганьваецца які-небудзь касцёл”, яшчэ нейкі час – і ўжо нешматлікая каталіцкая царква застаецца без паствы [3, с. 401–402].

Пад сцягам кальвінізму спачатку аб’ядналіся ўсе слаі грамадства, якія прымалі ўдзел у Рэфармацыі. Да 1562 г. яшчэ не было рэзкіх разыходжванняў паміж рознымі сацыяльнымі групамі. Між тым магнаты і шляхта, якія дамагліся сваіх мэт, рабіліся ўсё больш абыякавымі да Рэфармацыі.

У 60-я гады XVI ст. на Беларусі, у Літве і на Украіне з кальвінізму вылучыўся больш радыкальны напрамак – антытрынітарскі, ці, як яго называлі інакш, – арыянскі. Сваімі каранямі ён уваходзіў у IV ст. і атрымаў назву ад імя александрыйскага епіскапа Арыя, які выступіў супраць боскай сутнасці Ісуса Хрыста і Святой Тройцы. У 40-я гг. XVI ст. большасць італьянскіх антытрынітарыяў уцякае ад інквізіцыі ў Швейцарыю, а затым у Польшчу і на Беларусь.

Беларускі антытрынітарызм імкнуўся да радыкальных сацыяльна-палітычных змяненняў: ліквідацыі паншчыны, прыватнай уласнасці, феадальных прывілеяў; выступаў супраць свецкай улады, войнаў, сацыяльнай, нацыянальнай і рэлігійнай няроўнасці; выношваў утапічныя планы перабудовы грамадства. Антытрынітарыі адмаўлялі антычную філасофію, схаластыку, былі стойкімі прыхільнікамі роўнасці, справядлівасці, братэрства, чалавекалюбства.

Найбольш выдатным прадстаўніком ў беларуска-літоўскім антытрынітарызме быў Сымон Будны, пісьменнік, асветнік, гуманіст. Вядомы беларускі мысліцель-гуманіст эпохі Адраджэння, Сымон Будны распачаў сваю асветніцкую дзейнасць у ВКЛ

у 1558 г., калі прыехаў у сталіцу Вялікага Княства Літоўскага – Вільню, дзе заняў пасаду катэхізіста з абавязкам выкладаць асновы кальвінісцкага вучэння дзецям і дарослым. У 1560 г. Сымон Будны быў прызначаны прапаведнікам у Клецк. Сумесна з нясвіжскім намеснікам Мацеем Кавячынскім і яго братамі, а таксама з кальвініцкім міністрам (прапаведнікам) Лаўрэнціем Крышкоўскім Будны заснаваў у Нясвіжы друкарню. Па загадзе Астафія Валовіча, будучага канцлера ВКЛ, у Нясвіж былі перавезены шрыфты Ф. Скарыны. У 1562 г. у нясвіжскай друкарні выйшла першая кніга – “Катэхізіс”, галоўная роля ў напісанні якой належала С. Буднаму. У гэтым жа годзе ў нясвіжскай друкарні выйшаў другі беларускі твор – “Аб апраўданні грэшнага чалавека перад Богам” [2, с. 52].

Незадаволены памяркоўнасцю кальвінізму, у пачатку 1560-х гг. Сымон Будны выказае сумненні наконт трактоўкі асноўных палажэнняў хрысціянскай дагматыкі – дагмата Троіцы і прыроды Хрыста і пераходзіць на больш радыкальныя пазіцыі антынітарызму. Утапічнасць наіўна-сацыяльных летуценняў, унутраная супярэчнасць, процідзеянне феадалаў, каталіцкая рэакцыя прывялі да заняпаду антытрынітарызму.

У перыяд Контррэфармацыі большасць кальвіністаў перайшла ў каталіцтва. Тым, што засталіся, абмяжоўваліся ў правах. Для абароны сваіх інтарэсаў кальвінісцкая шляхта ўтварыла канфедэрацыю з праваслаўнымі (1599 г.). Пасля далучэння зямель Беларусі да Расіі рэфармацкая царква страціла аўтаномію ад дзяржавы. Кальвінісцкія зборы падпарадкоўваліся кансісторы, які прызначаўся на сваю пасаду царскімі ўладамі. У пачатку XX ст. на Беларусі заставаліся адзінкавыя кальвінісцкія суполкі, частка іх праіснавала да пачатку Другой сусветнай вайны. У верасні 1992 г. у Мінску зарэгістравана кальвінісцкая абшчына – хрысціянская рэлігійная кангрэгацыя (Беларускі евангелічны рэфармацкі збор).

Такім чынам, кальвінізм, які найбольш адпавядаў традыцыйным каштоўнасцям вольнасці магнатаў і шляхты ВКЛ, аказаў значны ўплыў на культурныя працэсы на землях Беларусі ў час Рэфармацыі; садзейнічаў пашырэнню кнігадрукавання, развіццю літаратуры, мастацтва, асветніцкай дзейнасці. У кальвінісцкай этыцы ўвасобіліся каштоўнасці новага часу: прагматызм, працавітасць, жыццёвая актыўнасць.

Выкарыстаная літаратура

1. Рэлігія і царква на Беларусі // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (галоўны рэд.) і інш. – Мінск: БелЭн, 1999. – Т. 5. / Рэдкал.: Г.П. Пашкоў і інш. – Мінск: БелЭн, 2001. – 368 с.
2. Мысліцелі і асветнікі Беларусі // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (галоўны рэд.) і інш. – Мінск: БелЭн, 1999. – Т. 5. / Б.І. Сачанка(гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелЭн, 1995. – 671 с.
3. Гісторыя Беларусі: У 2 ч. Ч. 1. Са старажытных часоў да канца XVIII ст.: Курс лекцый. / І.П. Крэнь. І.І. Коўкель, С.В. Марозава і інш. – Мінск: РІВШ БДУ, 2000. – 656 с.
4. Подокшин С.А. Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы (вторая половина XVI–начало XVII в.). – Мінск: Наука и техника, 1970.

Уплыў краёвай ідэалогіі на пошук форм нацыянальнага самавызначэння на беларуска-літоўскіх землях у пачатку XX ст.

Багалеіша С. В.

г. Мінск, БНТУ

На пачатку XX ст. назіраецца значнае ажыўленне беларускага і літоўскага нацыянальных рухаў. Народы, прыгнечаныя ў межах Расійскай імперыі, імкнуцца вызначыць свае адносіны да перспектывы развіцця ўласнай дзяржаўнасці і знайсці дзейсныя формы рэалізацыі гэтай ідэі. Важным этапам у развіцці беларускага нацыянальнага руху і змяненні яго ідэалогіі стала рэвалюцыя 1905–1907 гг. Пад яе ўплывам ён пачаў пераўтварацца ў істотны фактар грамадска-палітычнага і культурнага жыцця Беларуска-Літоўскага краю. Сфарміравалася ідэя палітычнай нацыі, якая была непарыўна звязана з краёвай ідэалогіяй. З'яўленне краёвасці ў грамадска-палітычным жыцці было выклікана абстрагнем этнічных і сацыяльных адносін у Расійскай імперыі. Выпрацоўка асноўных палажэнняў краёвай ідэалогіі закончылася вясной 1906 г. Але, побач з афармленнем краёвай ідэалогіі, ўзмацнялася пачуццё прыналежнасці да пэўнага этнасу.

Ідэалогія краёвасці мела гістарычны падмурак і грунтавалася на гістарычнай памяці пра прыналежнасць беларускіх і літоўскіх зямель да Вялікага Княства Літоўскага. Краёўцы пастаянна апеліравалі да традыцый гэтай дзяржавы. Сцвярджаючы агульнасць гістарычнага лёсу ўсіх народаў былога ВКЛ, яны лічылі неабходным захаванне тэрытарыяльнай цэласнасці „гістарычнай Літвы”. У перыяд рэвалюцыі 1905–1907 гг. краёўцы выступалі за аўтаномію Беларуска-Літоўскага краю з сеймам у Вільні. Першым, хто сфармуляваў асноўную ідэю краёвай ідэалогіі быў Раман Скірмунт. “Усе жыхары беларуска-літоўскага краю незалежна ад этнічнай прыналежнасці і сацыяльнага паходжання павінны аб’яднацца ў сумеснай працы на карысць усяго краю і ўсіх яго народаў” – сцвярджаў ён [8, с. 24].

Краёвая ідэалогія нарадзілася ў асяроддзі ліцвінскай шляхты, прадстаўнікі якой за частую адчувалі сваю прыналежнасць адначасова да розных этнасаў. Сярод яе прапагандыстаў у розныя гады былі Раман Скірмунт, Канстанцін Скірмунт, Міхал Ромер, Людвік Абрамовіч, браты Антон і Іван Луцкевічы і інш. Але кожны з іх па рознаму разумеў краёвасць. Гісторыкі звычайна выдзяляюць у краёвай ідэалогіі два накірункі: кансерватыўны і дэмакратычны (або ліберальна-дэмакратычны). Краёўцы дэмакратычнага накірунку падтрымлівалі сувязі з дзеячамі літоўскага і беларускага рухаў, абаранялі беларусаў і літоўцаў ад шавіністычных выпاداў. У краёвай ідэалогіі тэрмін "нацыя" выйшаў за межы этнічнага разумення і набыў палітычны змест. Галоўнай прыкметай нацыі стала агульнае грамадзянства. Да "нацыі ліцвінаў" адносілі палякаў, літоўцаў, беларусаў і інш., т.зв. "карэнныя" этнасы краю.

Адным з галоўных ідэолагаў дэмакратычна-ліберальнага варыянту краёвай ідэалогіі быў Міхал Рэмэр (1880–1945 гг.). Менавіта ён быў ініцыятарам правядзення ў Вільні польска-беларуска-літоўска-яўрэйскіх з’ездаў прыхільнікаў аўтаноміі Літвы ў красавіку і маі 1905 г. Беларусы, якіх прадстаўлялі Іван Луцкевіч і Аляксандр Уласаў [9, с. 25], літоўскія палякі і яўрэі выступалі за аўтаномію „гістарычнай Літвы”, дзе будучы гарантаваны нацыянальна-культурныя правы кожнага этнасу. У іх разуменні “гістарычная Літва” уключала ўвесь Паўночна-Заходні край альбо Літву і Беларусь (Віцебскую, Гродзенскую, Магілёўскую губерні, Віленскі і Дзісенскі паветы) і павінна была стаць непадзельнай.

А вось літоўскія дзеячы адстойвалі ідэю аўтаноміі „этнаграфічнай Літвы з прылеглымі тэрыторыямі” і са сталіцай у Вільні. Палітычная аўтаномія, на іх думку, павінна была завяршыць фарміраванне сучаснага літоўскага народа. Таму згода паміж прадстаўнікамі розных этнасаў, якія пражывалі на беларуска-літоўскіх землях, так і не была дасягнута [5, с. 252–253]. Але беларусы не адмовіліся ад спробаў знайсці паразуменне з літоўцамі. У сувязі са слабасцю беларускага руху дабіцца аўтаноміі ўласнымі намаганнямі ўяўлялася ім надзвычай складаным.

Можна сцвярджаць, што ў перыяд з 1905 па 1917 гг. вядомыя дзеячы беларускага нацыянальнага руху браты Іван і Антон Луцкевічы, Вацлаў Ластоўскі і інш. падзялялі і прапагандавалі асноўныя пастулаты краёвай ідэалогіі, у першую чаргу праз свой удзел у масонскіх ложах.

Масонскія арганізацыі на Беларусі і Літве былі формай існавання нелегальных дэмакратычных таварыстваў краёвага накірунку. Да краёўцаў можна аднесці прадстаўнікоў грамадства Беларусі і Літвы, якія ў сваёй палітычнай і грамадзянскай дзейнасці выступалі з нацыянальна-культурных, рэлігійных і эканамічных інтарэсаў краю. Краёвая ідэалогія грунтавалася на ідэі адзінай палітычнай нацыі ў Беларусі і Літве [9, с. 19]. Прадстаўнікі масонскіх ложаў адмаўлялі этнакультурныя прынцыпы ў азначэнні нацыянальнага складу насельніцтва. Усе карэнныя жыхары Беларусі і Літвы, якія лічаць сваёй радзімай гістарычную Літву і ўсведамляюць сябе грамадзянамі Краю, належаць да адзінай нацыі “літвінаў”. Этнічнае паходжанне і культурная прыналежнасць адыгрывалі другарадную ролю. У сваёй практычнай дзейнасці краёўцы прызнавалі роўнасць палякаў, беларусаў, літоўцаў і яўрэяў як карэнных народаў Беларусі і Літвы, нягледзячы на рознасць моў. Усе “грамадзяне” беларускай і літоўскай зямлі павінны былі працаваць на карысць краю, пад якім звычайна разумелі землі былога ВКЛ.

У 1910 г. у Вільні ўзнікла ложа “Еднасць”(альбо “Лучнасць”). Сярод ініцыятараў яе ўтварэння былі браты Антон і Іван Луцкевічы. Узначаліў ложу дзеяч яўрэйскага руху, прыхільнік краёвай ідэалогіі Ежы Ром. Акрамя іх “братамі” ложки былі І. Красоўскі, Зыгмунд Нагродскі, Браніслаў Крыжаноўскі, Вітольд Абрамовіч,

Іван Прозараў, Эніам Ром, Брамсан і Данатас Малінаўскас. У сакавіку 1911 г. у ложу быў прыняты Міхаіл Ромер. Афіцыйнае запрашэнне да ўступлення ён атрымаў ад Івана Луцкевіча.

Вось, што запісаў у сваім дзёніку М. Ромер: “Увечары прыйшоў Іван Луцкевіч і паведаміў, што ў нядзелю мясцовае масонскае ложа прыняла мяне ў свой звяз. Калі гэта не фарс, а не якое-небудзь няспелае пачынанне жменькі летуценнікаў, а сапраўдная масонская арганізацыя, то я ўсім сэрцам далучуся да звязу”. Неўзабаве М. Ромер стаў адным з кіраўнікоў віленскага масонства.

У “Еднасці” былі прадстаўлены ўсе асноўныя этнасы беларуска-літоўскага краю. “Браты” прытрымліваліся прынцыпаў краёвай ідэалогіі, успрымалі грамадства беларуска-літоўскага краю як адзінае і непадзельнае на асобныя этнасы, выступалі за дэмакратычны лад жыцця. Краёвая ідэалогія супрацьстаяла ідэалогіі этнічнага шавінізму. У палітычным плане выступалі за ўстанаўленне парламенцкай рэспублікі і аўтаноміі “гістарычнай Літвы”, як дзяржаўнага ўтварэння беларусаў і літоўцаў у межах дэмакратычнай, федэратыўнай Расіі.

У 1911 г. пачала дзейнічаць ложа “Літва”, якая ўваходзіла ў “Вялікі ўсход народаў Расіі” – арганізацыя аб’ядноўвала каля 40 ложкаў. У склад ложы ўваходзілі Б Крыжаноўскі, З. Наградскі, М. Сляжэвічус, І. Краскоўскі, Э. Ром, А. Луцкевіч, Ю. Шаўліс, а з 1912 г. – В. Ластоўскі і інш. “Літву” узначаліў Ромер. Даволі хутка Ромер стаў адным з кіраўнікоў масонаў на беларуска-літоўскіх землях. У сваім дзёніку ён пісаў: “Нашыя прынцыпы – братэрства, любоў і свабода чалавечага духу. Мы гуманісты ў самым высакародным і дзейным значэнні гэтага слова. Мы імкнёмся, каб гэтыя прыгожыя словы сталі рэальнасцю сумлення, дзеянняў і чалавечых адносін. Мы не выступалі супраць агульначалавечых каштоўнасцяў”.

Задачы і прынцыпы дзейнасці масонскіх ложкаў, па меркаванню Рома, былі наступнымі: “Мы вельмі далекія ад перакананняў, што мэта апраўдвае сродкі, што з дапамогай хлусні, крывадушнасці і гвалту ці якога іншага амаральнага сродку можна стварэць якое-небудзь трывалае і надзейнае. Гэта памылковы погляд, што “вольныя муляры” маюць пэўныя антыграмадскія або антыкультурныя мэты, імкнуцца да панавання і знішчэння чалавечай культуры”.

Наша задача – не знішчаць, не ламаць, не разбураць, а ствараць і ўдасканалваць”. “Вольныя муляры” абавязаны былі мець актыўную жыццёвую пазіцыю, каб пастаянна рэалізоўваць масонскія прынцыпы гуманізму. Закранаючы палітычны аспект масонскай дзейнасці, Ромер падкрэсліваў, што “брацтва” не з’яўляецца ні палітычным аб’яднаннем, ні партыяй. Але ва ўмовах расійскай дзяржавы арганізацыя будзе займаць антыўрадавую палітычную пазіцыю [8, с. 65]. Кожны член ложы ў любы момант мог пакінуць яе, яе ён павінен быў прытрымлівацца адной абавязковай умовы: захоўваць таемнасць самага факту існавання “вольных муляроў”.

Пасля ўзнікнення “Еднасці” і “Літвы” многія пытанні дзейнасці краёўцаў абмяркоўваліся на сходах. Там вырашалася і праблема іх органу друку. Тагачасны орган “Przegląd Wilenski” (1911–1915 гг.), рэдактарам якога быў Людовік Абрамовіч, выклікаў незадавальненне. Газета лічылася шавіністычнай па сваёй сутнасці. Было прынята рашэнне арганізаваць новае краёвае выданне. 8 снежня 1912 г. выйшаў першы нумар. Яго падрыхтаваў Язэп Манькоўскі, які актыўна працаваў у асяроддзі віленскіх беларусаў, а праграмны артыкул напісаў Антон Луцкевіч. Газета была разлічана на пашырэнне краёвай ідэі сярод польскай грамадскасці краю. “Kurier Krajowy” літаральна патрабаваў ад польскай інтэлегенцыі дапамагаць культурнаму адраджэнню беларусаў і літоўцаў. Шмат увагі газета надавала беларускаму нацыянальнаму руху, адлюстроўвала яго характар і тэндэнцыі. Яшчэ адным сродкам прапаганды краёвасці стала выданне братамі Луцкевічамі штотдзённай рускамоўнай “Вечерней газеты”. Першы нумар выйшаў 18 верасня. 1912 г. Газета паспрыяла распаўсюджванню сярод рускай грамадскасці Вільні ідэй ліберальных дэмакратаў. У праграмных артыкулах першых нумароў “Вечерней газеты” і “Kurieria Krajowego” А. Луцкевіч сфармуляваў галоўныя задачы выданняў, якія цалкам адпавядалі дэмакратычнаму варыянту краёвасці і адваргалі канцэпцыю этнічнага нацыяналізма. “У нас ніякім чынам нельга зыходзіць з інтарэсаў якой-небудзь адной нацыянальнай групы. Ва ўмовах разнастайнасці нацыянальнага складу насельніцтва трэба ўвесь час мець на ўвазе інтарэсы краю, як адзінага цэлага. Толькі ў гэтым выпадку магчыма нармальнае развіццё кожнай асобнай народнасці. Усведамленне, што ўсе мы,

жыхары гэтай зямлі, з'яўляемся грамадзянамі Краю – вось нашая зыходная кропка пры высвятленні патрабаванняў розных груп насельніцтва" – было напісана ў першым нумары "Вечерняй газеты". Шырока ўжываўся на старонках "Kuriera Krajowego" і "Вечерней газеты" тэрмін "грамадзянін Краю", адзін з асноўных з пункту погляду канцэпцыі палітычнай нацыі. Аўтары публікацый даводзілі, што жыццёва важныя для Краю пытанні павінны вырашацца з улікам інтарэсаў усіх этнасаў Беларусі і Літвы, асуджалі велікарускі і велікапольскі шавінізм, заяўлялі пра неабходнасць барацьбы з праявамі шавінізма сярод беларусаў і літоўцаў [11, с. 199–201]. Аднак у большай ступені у краёвасці прадстаўнікі беларускага нацыянальнага руху бачылі сродак, які дазволіць узмацніць пазіцыі беларускага этнасу ў нацыянальна-культурным і грамадска-палітычным жыцці Беларусі і Літвы.

Такім чынам, віленскія ложы сталі моцнымі цэнтрамі прапаганды ліберальна-дэмакратычнага накірунку краёвай ідэалогіі. Гэтаму спрыяла грамадска-палітычная і культурная дзейнасць віленскіх "братоў". Амаль усе яны былі аўтарытэтнымі дзеячамі розных этнічных рухаў і уплывалі на міжэтнічныя адносіны. Свае разважанні па розным праблемах грамадскасці яны публікавалі на старонках папулярных віленскіх выданняў "Lieturas Zinios", "Наша Ніва", "Вечерняя газета" і г. д.

У 1913 г. віленскае масонства ўступіла ў паласу крызісу, які досыць хутка быў пераадолены. У выніку ў кастрычніку 1914 г. ў Вільні была створана ложа "Беларусь". У яе склад увайшлі А. Луцкевіч, А. Булёта, П. Бугайлішкіс, М. Біржышка, І. Краскоўскі, А. Заўштоўт і К. Астахевіч. Сходы гэтай ложы праходзілі разам са сходамі "Літвы". Пэўнае арганізацыйнае афармленне ложы намячалася на восень 1915 г., аднак вайна ўнесла пэўныя карэктывы ў гэтыя планы. У гэты час адбывалася і абвастрэне этнічных адносін у краі, што адчувалася ў дзейнасці этнічна змешаных масонскіх арганізацый. У гэты час ложы пачалі адасоблівацца па нацыянальнай прыкмеце. Тым не менш, Антон Луцкевіч у красавіку 1914 г. ахарактарызаваў пазіцыю кіраўнікоў беларускага руху як "дэмакратычна-краёвую". На думку беларускага палітыка, толькі такая пазіцыя дазволіць зменшыць "нацыянальныя сваркі, каторыя што болей развіваюцца ў нашай старонцы, марнуючы безкарысна падчас найлепшых сілы народу". А. Луцкевіч запрашаў да сумеснай

культурна-нацыянальнай працы дзеля інтарэсаў усяго краю [6, с. 53].

Пачатак Першай сусветнай вайны, адступленне расійскіх войскаў з тэрыторыі „гістарычнай Літвы” прывялі да актывізацыі нацыянальных рухаў і яшчэ больш паспрыялі актывізацыі краёвай ідэі, што праявілася ў спробе стварыць на беларуска-літоўскіх землях Канфедэрацыю Вялікага Княства Літоўскага. Пастулат аўтаноміі Краю ператварыўся ў ідэю дзяржаўнай незалежнасці беларускіх і літоўскіх зямель.

Па ініцыятыве беларусаў была дасягнута дамова з польскімі, літоўскімі і яўрэйскім камітэтамі аб утварэнні Канфедэрацыі ВКЛ. Тая згода была аформлена “Універсалам Канфедэрацыі Вялікага Княства Літоўскага”, выдадзеным на чатырох мовах (беларускай, яўрэйскай, польскай і літоўскай) Часовай радай Канфедэрацыі 19 снежня 1915 г. [12, с. 42]. Там былі выкладзены асноўныя прынцыпы праекта. Ва Універсале адзначалася, што канфедэрацыя ствараецца на аснове незалежнасці Літвы і Беларусі як супольнай дзяржавы, дзе ўсім нацыям будуць забяспечаны роўныя правы. Канфедэраты заклікалі ўсе краіны, палітычныя і грамадскія арганізацыі і ўсіх грамадзян краю далучыцца да Канфедэрацыі ВКЛ. Першую невялічкую адозву напісаў І. Луцкевіч.

Як дапаўненне да Універсала той жа Радай у лютым 1916 г. была выдадзена адозва-заклік “Pileciai!” (“Грамадзяне!”), у якой больш падрабязна выкладаліся асноўныя пачаткі палітычнага ладу будучай канфедэрацыі” [1, с. 14]. Яна была напісана літоўцам Ю. Шаўлісам і выдадзена на польскай, беларускай, літоўскай, яўрэйскай мовах. Ён вёў і непасрэдныя перамовы з нямецкімі ўладамі, бо да вайны жыў у Германіі, добра ведаў нямецкую мову і меў там надзейныя сувязі.

У гэксце адозвы адзначалася, што “надзеі на Расію не толькі пустыя, але і шкодныя. Больш чым стогадовае супольнае жыццё з Расіяй найлепей гаварыла, што гэтая дзяржава хоча з намі зрабіць. Праз увесь час супольнага з намі жыцця яна панавала і сістэматычна імкнулася да таго, каб сцерці ўсе адзнакі нашай самабытнасці і адметнасці. Таму нашы надзеі на здзяйсненне жаданай волі нашага краю кіруюцца цяпер у другі бок: да збліжэння з сярэднееўрапейскімі дзяржавамі” [3, с. 8; 7, с. 13].

У адпаведнасці з гэтым дакументам канфедэраты планавалі зрабіць беларуска-літоўскія землі незалежнай дзяржаўнай адзінкай з сеймам у Вільні. У склад новай беларуска-літоўскай дзяржавы павінны былі ўвайсці землі, занятыя нямецкімі войскамі: Віленская і Ковенская губерні, беларуская і літоўская часткі Гродзенскай і Сувалкаўскай губерні, Курляндскай губерні і частка Мінскай, якія звязаны з Віленскім цэнтрам. Формы дзяржаўнага ладу павінны быць устаноўлены і зацверджаны Устаноўчым сеймам у Вільні, выбраным агульным, роўным, прамым і тайным галасаваннем” [1, с. 14]. Такім чынам, нягледзячы на распрацаваны праект Канфедэрацыі ВКЛ, “адраджэнне гістарычнай Літвы” не адбылося, што ў першую чаргу было выклікана супярэчнасцямі паміж беларусамі і літоўцамі, а таксама тым фактарамі, што ідэя канфедэрацыі не знайшла шырокай падтрымкі ні сярод беларускага, ні сярод літоўскага насельніцтва і не была падтрымана нямецкімі акупацыйнымі ўладамі.

У 1915–1916 гг. група беларускіх дзеячаў, якія засталіся ў Вільні, прыступілі да распрацоўкі асноў першай у гісторыі Беларусі нацыянальнай знешнепалітычнай канцэпцыі. У першую чаргу, яе асноўнымі аўтарамі і прапагандыстамі сталі браты Антон і Іван Луцкевічы. Будучыню Беларусі яны разглядалі ў цесным саюзе з дзяржавамі Балтыі і Украіны. Асноўныя палітычныя патрабаванні беларускага нацыянальнага руху былі складзены на аснове рэфэрата, распрацаванага БНК на чале з А. Луцкевічам, – “Злучаныя Штаты ад Прыбалтыкі да Чорнага мора”, які быў прадстаўлены на III Кангрэсе нацый 27–29 чэрвеня 1916 г. у Лазане (Швейцарыя) [4, с. 5]. Аднак выпрабавання часам гэтыя ідэі не вытрымалі. Абвастэрэнне міжэтнічных адносін (асабліва польска-літоўскіх) пад уплывам нямецкай акупацыйнай адміністрацыі, хутка зруйнавалі гэты праект. Краёўцы наогул аказаліся адсунутымі на перыферыю грамадска-палітычнага жыцця.

Негледзячы на негатыўныя вопыт рэалізацыі канцэпцыі “адраджэнне гістарычнай Літвы” у перыяд Першай сусветнай вайны, беларусы засталіся прыхільнікамі краёвай канцэпцыі дзяржаўнасці. Яны яшчэ працяглы час выступалі за ўтварэнне беларуска-літоўскай федэрацыі або канфедэрацыі. Таму ідэя дзяржаўнасці гістарычнай Літвы ў 1917 г. яшчэ дамінавала ў беларускім нацыянальным руху на акупіраванай тэрыторыі.

Прадстаўнікі ж літоўскага нацыянальнага руху не прынялі гэтай ідэі. Яны цвёрда стаялі на пазіцыях утварэння ўласнай дзяржавы ў межах „этнаграфічнай Літвы з прылеглымі тэрыторыямі” і са сталіцай у Вільні. На гэтым шляху яны знаходзілі ўсё большую падтрымку з боку германскіх акупацыйных уладаў.

Літоўцы ў пачатку 1917 г. адмовіліся ад далейшых перагавораў, па рэкамендацыі Германіі канчаткова парвалі сувязі не толькі з беларусамі, але і з польскімі і яўрэйскімі нацыянальнымі цэнтрамі. Лідары літоўскага нацыянальнага руху выдалі 11 студзеня 1917 г. “Мемарандум аб аднаўленні незалежнай Літвы”. Вясной 1917 г. пачалася падрыхтоўка да стварэння пад пратэктаратам Германіі не Вялікага Княства Літоўскага, а літоўскай дзяржаўна-адміністрацыйнай адзінкі “малой Літвы”, без раўнапраўнага ўдзелу беларусаў. У сваю чаргу віленскія беларускія арганізацыі імкнуліся пераканаць літоўскі бок у неабходнасці далейшага супрацоўніцтва ў напрамку рэалізацыі праекта сумеснай беларуска-літоўскай дзяржавы і неабходнасці ўліку інтарэсаў усіх нацыянальнасцяў краю.

У пачатку верасня 1917 г. адбываецца канферэнцыя БНК, Беларускай сацыял-дэмакратычнай работніцкай групы і Віленскага камітэта БСГ. На канферэнцыі паўтараліся ўжо вядомыя аргументы на карысць літоўска-беларускай дзяржавы з дзвюма аўтаномнымі тэрыторыямі. Пры гэтым у яе склад прадугледжвалася ўключыць усе беларускія і літоўскія землі з абодвух бакоў фронту [2, с. 20]. І нават упершыню выказваецца патрабаванне аб скліканні Устаноўчага Сойму Літвы і Беларусі ў Вільні для выяўлення волі ўсіх жыхароў краю. Дзяржаўны лад будучай дэмакратычнай беларуска-літоўскай дзяржавы быў вызначаны наступным чынам: 1) перадача ўсёй уласнасці ў рукі народа; 2) унутранае размежаванне аўтаномных Беларuskіх і Літоўскіх зямель паводле матчынай мовы жыхароў; 3) роўныя правы для ўсіх нацыянальнасцей краю; 4) прызнанне дзяржаўных правоў за ўсімі мясцовымі мовамі [2, с. 20–21].

Аднак у той час ў літоўскага боку ўжо былі зусім іншыя планы, у якія не ўваходзіла стварэнне беларуска-літоўскай дзяржавы. Пры дапамозе нямецкай улады ў Вільні 18–22 верасня 1917 г. адбылася Літоўская канферэнцыя “прадстаўнікоў нацыі” і была створана дзяржаўная рада – Тарыба – вярхоўны орган

Літвы [5, с. 10]. Па задумках літоўцаў Тарыба павінна была распаўсюджваць сваю дзейнасць і на беларускія землі. Тарыба абвясціла сябе “дзяржаўным цэнтрам Літвы”, і беларусы нямецкай акупацыі ўваходзяць у яе склад “у якасці прадстаўнікоў падначаленай народнасці” [5, с. 255]. 13 лістапада 1917 г. прэзідэнт Нацыянальнага савета Літвы А. Смятона надрукаваў заяву аб размежаванні паміж Літвой і Беларуссю, у якой выказаў наступныя памкненні літоўцаў: “...Мы, літоўцы, адмаўляемся ад гістарычнай Літвы і патрабуем разам з гэтым толькі тэрыторыю, якую засяляе літоўскае племя. Гэта тэрыторыя абмяжоўваецца наступным чынам: пачынаючы ад Палангі, лінія праходзіць уздоўж прускай мяжы, затым праз Сувалкі і Гродна да Нёмана, адсюль праз Навагрудак да Бярэзіны... Такім чынам, абмежаваная тэрыторыя ахоплівае каля 80 000 квадратных кіламетраў і ў значнай большасці заселена нацыяй, якая гаворыць па-літоўску. Для будучай Літвы разглядаецца тэрыторыя, якая абмежавана з аднаго боку Нёманам, а з другога – прыблізна лініяй Аўгустаў – Беласток – Пружаны – Баранавічы – Навагрудак”. 16 лютага 1918 г. была абвешчана Літоўская Рэспубліка. Такага павароту падзей ніхто не чакаў, і ён некалькі працягваў дзеячаў беларускіх арганізацый, што выразна выявілася ў скліканні 25–28 студзеня 1918 г. у Вільні супольнай канферэнцыі прадстаўнікоў беларускага нацыянальнага руху на акупіраванай тэрыторыі. Падчас яе работы ў процівагу Літоўскай Тарыбе была створана Віленская беларуская рада (ВБР) на чале з А. Луцкевічам. ВБР аб’яўлялася каардынацыйным цэнтрам беларускіх арганізацый і прадстаўнічым органам у акупіраванай Германіяй Беларусі. Нацыянальны рух у Беларусі і Літве пачаў развівацца па розных накірунках. 23 сакавіка 1918 г. нямецкі кайзер прызнаў незалежнасць Літвы. Канцэпцыя беларуска-літоўскай федэрацыі страціла актуальнасць. Усе спробы віленскіх беларускіх арганізацый паўплываць на пазіцыю літоўскіх нацыянальных арганізацый, пераканаць іх у неабходнасці супрацоўніцтва і ўліку інтарэсаў усіх нацый краю былі беспаспяховымі.

Прыхільнасць беларусаў да канцэпцыі адраджэння дзяржаўнасці былога Вялікага Княства Літоўскага магчыма тлумачыцца ўсведамленнем недахопу ўласных сіл для працы над стварэннем беларускай дзяржавы. Літоўцы маглі стаць саюзнікам, які ўжо дасягнуў пэўных поспехаў, у тым ліку і на міжнароднай арэне.

Акрамя таго, Беларуска-Літоўская канфедэрацыя дазваляла пазбегнуць падзелу этнічнай беларускай тэрыторыі. Менавіта па гэтай прычыне і ў сувязі з слабасцю беларускага руху Віленскія беларускія дзеячы вельмі доўга захоўвалі вернасць краёвай ідэалогіі. Толькі на пачатку 1918 г. беларусы былі вымушаны канчаткова ад яе адмовіцца.

Такім чынам, на пачатку XX ст. у сілу неспрыяльных унутраных і знешніх абставін, краёвая ідэалогія альбо ідэя палітычнай нацыі не стала падмуркам беларускага руху, хаця вельмі актыўна выкарыстоўвалася беларусамі. На Беларусі і Літве, як і амаль ва ўсёй Цэнтральна-Усходняй Еўропе перамагла ідэя культурнай (этнічнай) нацыі. Краёвая ідэя не вытрымала выпрабавання часам. Этнічныя каштоўнасці і ідэя ўласнай этнічнай дзяржавы аказаліся больш прывабнымі для нашых суседзяў, ў першую чаргу для літоўцаў і палякаў. Краёвасць як феномен грамадска-палітычнага жыцця знікла ў 1920–1921 г. Яна была перакрэслена ўмовай Рыжскага міру 1921 г. і ўтварэннем "Сярэдняй Літвы" 1920 г.

Выкарыстаная літаратура

1. Багалеіша С. Канфедэрацыя Вялікага Княства Літоўскага: праекты і здзяйсненні / С. Багалеіша // Беларускі гістарычны часопіс. – 2005. – № 7. – С. 12–17.

2. Знешняя палітыка Беларусі: зборнік дакументаў і матэрыялаў / Міністэрства замежных спраў Рэспублікі Беларусь [і інш.]; [Склад.: У.М. Міхнюк, Рэдкал.: І.І. Антановіч (старшыня) і інш.] – Т. 1. (1917–1922 гг.). – Мінск: БелНДЦДАС: Выдавецкі цэнтр БДУ, 1997. – 395 с.

3. Луцкевіч А. Палітычныя лозунгі беларускага руху / А. Луцкевіч // Зборнік “Наша Ніва”. – Вільня, 1920. – С. 8–18.

4. Луцкевіч А. Злучаныя Штаты ад Балтыйскага да Чорнага мораў / А. Луцкевіч // Свабода. – 1990. – № 2. – С. 5–8.

5. Мікніс Р. Літва і Беларусь: перэпетыі дзяржаўнасці ў пачатку 20 ст. / Р. Мікніс // Беларусіка – Albarutenika. – Мінск, 1997. – Кн. 6. – Ч. 1. – С. 249–257.

6. Навіна А. (А. Луцкевіч). Краёвае становішчэ // Спадчына, 1996. – № 1.

7. Сідарэвіч А. Беларускі шлях / А. Сідарэвіч // ЛіМ. – 1992. – 30 лістапада.

8. Смалянчук А. Дзеннік М. Ромера / А. Смалянчук // Спадчына. – 1998. – № 5. – С. 59–67.

9. Смалянчук А. “Краёвасць” у беларускай і літоўскай гісторыі 1905–1940 / А. Смалянчук // Беларускі гістарычны агляд. – 1997. – Т. 4. – Сш. 1–2. – С. 19–33.

10. Смалянчук А. Адраджэнне вольнага мулярства на беларускіх і літоўскіх землях на пачатку XX ст. // Вольныя муляры у беларускай гісторыі. Канец XVIII–пач. XX ст. / Беларускае гістарычнае таварыства. – Вільня: Gudas, 2005. – С. 157–185.

11. Смалянчук А. Беларускі рух пачатку XX ст. і ідэя палітычнай нацыі / А. Смалянчук // На шляху да праўды: Матэрыялы VIII Міжнар. навук. канф. "Шлях да ўзаемнасці" (Белавежа, 15–17 чэрв. 2000 г.) і "круглага стала" "Ідэя беларускасці і ідэя польскасці на мяжы тысячагоддзяў: да вызначэння паняццяў" (Мінск, 6–7 верас. 2000 г.) – Мінск.: Беларускі кнігазбор, 2001. – 224 с. – (Acta Albaruthenica; Кн. 2). – С. 196–205.

12. Турук Ф. Белорусское движение: очерк истории национального и революционного движения в Беларуси / Ф. Турук – М.: Гос. изд-во, 1921. – 144 с.

К вопросу о развитии этнического самосознания белорусов

Богданович А. Б.

г. Минск,

ГУО «Командно-инженерный институт» МЧС Республики Беларусь

Важнейшими аспектами, интересующими ученых, занимающихся исследованием исторических проблем этнического самосознания, являются общетеоретический (проблемы определения), генетический (возникновения и развития), территориальный (влияние на самосознание территории расселения), лингвистический (язык определенного этноса), социальный и политический (взаимосвязь и взаимовлияние общественно-политических и этнических процессов), культурологический (сфера культуры и ее взаимосвязь с этническими процессами).

В России работа по изучению этнического самосознания была развернута во второй половине XIX в. Проходивший в 1872 г. в Петербурге Международный статистический конгресс пришел к заключению, что национальная принадлежность не тождественна

языковой, а ее определение должно основываться на самосознании опрашиваемых лиц.

Разработкой данной проблематики занимались различные российские ученые: В.Н. Водовозов, К.М. Бер, Н.И. Надеждин, К.Д. Кавелин [3]. В контексте истории Беларуси эти темы разрабатывали И.И. Носович, Н.Я. Никифоровский, Е.Р. Романов, М.В. Довнар-Запольский, Е.Ф. Карский, А.П. Сапунов, И.А. Марзалюк и др.

Развитие советской науки в данной области на протяжении долгих десятилетий было ограничено теоретическими концепциями И.В. Сталина. Постепенно в советской историографии стали более углубленно исследовать этническое самосознание и определять его историческое значение. Приверженность национальным ценностям, осознание общности интересов в освободительной борьбе, то и ли иное отношение к другим этносам – все это включалось в национальное (этническое) самосознание. Однако термины «самосознание нации» и «национальное сознание» продолжали рассматриваться, прежде всего, в плане их классово-политической направленности. Высказывались мнения, что в интересах точности и отмежевания от буржуазного понимания нации предпочтительнее включать в определение нации не «национальное самосознание», а «сознание этнической принадлежности».

Большой вклад в разработку данной проблемы внесли современные исследователи: П.И. Кушнер, И.И. Потехин, В.И. Козлов, Н.Н. Чебоксаров, С.А. Токарев, Н.Б. Джандильдин, Ю.В. Бромлей, Б.Ф. Поршнев и др. В конце 1966 г. журналом «Вопросы истории» была открыта дискуссия о содержании термина «нация» [12]. В дискуссии приняла участие большая группа ученых разных специальностей. Утверждалось, что национальное самосознание не может быть одним из признаков нации, ибо оно является субъективным отражением в сознании человека объективного факта существования нации. В содержание же понятия «национальное самосознание» в качестве его составного компонента, наряду с идеологическим элементом, включался и психологический – чувство национальной, этнической принадлежности [10].

Исследуют этническое самосознание и современные зарубежные ученые. Следует отметить работы профессора социологии Лондонского университета Э. Смита, который ввел определение

«этническая нация» как древняя историческая и культурная общность, часто религиозного происхождения [14]. Профессор М. Говард изучал проблемы этно-группового единства, а также отличия типа «ты-они» [4]. Французский исследователь М. Ферро высказал мнение о том, что история – это память нации, ее самосознание [15]. Голландский ученый Й. Гейзенга развивает идею о высоком уровне этнического самосознания европейцев в эпоху средневековья, когда, по его мнению, уже появилась основа для таких явлений как национализм и патриотизм. Серьезно разрабатывали эти проблемы польские, литовские, украинские историки, в т. ч. Ю. Бардах, М. Косман, Э. Смулкова, К. Буга, Э. Гудавичюс, М. Ючас, П. Толочко.

Современное состояние подходов различных научных школ к проблеме этноса отразили в своих работах российские ученые Э.Г. Александренков, С.Е. Рыбаков [1, 13].

Белорусские ученые также уделяют значительное внимание вопросам развития этноса, прежде всего белорусского. Большой вклад в разработку данной проблематики внесли В.К. Бондарчик, Э.М. Загоруйский, М.Ф. Пилипенко, И.В. Чаквин, П.В. Терешкович, Т.Н. Микулич, И.А. Марзалюк и др.

Уровень этнического самосознания наших предков отражен главным образом в чрезвычайно редких письменных источниках. По мнению А.А. Шахматова, Ю.В. Бромлея, Б.А. Рыбакова, Д.С. Лихачева, а также ряда современных белорусских ученых [2, 5, 6, 8, 11, 18, 19], данный период характеризуется формированием древнерусской или восточнославянской народности. Существует и другая точка зрения, согласно которой уже тогда этническая дифференциация зашла так далеко, что говорить о формировании общей народности не приходится. Изучение проблемы позволяет сделать следующие выводы. Среди названий племен, которые населяли территорию Беларуси, в упомянутых источниках выделяются локально-географические наименования: кривичи, радимичи, дреговичи, полочане. В период существования Киевской Руси на ее территории широко распространяется термин «Русская земля». В широком смысле – это вся территория, подвластная Рюриковичам. Именно такое содержание понятия «Русская земля» встречается в летописях и, особенно, в литературных памятниках. Однако уже с XII в. данный термин употребляется и в узком смысле, вначале

применительно к Киевскому, Черниговскому, Переяславскому княжествам, а затем к Владимиро-Суздальской, Полоцкой и другим землям. На этом этапе локальные формы этнического самосознания сочетались с формированием более широких представлений о единстве всего «русского» этноса. Следует отметить, что в литературных памятниках XI–XII вв. утвердилось представление о Русской земле как обо всей территории Киевской Руси. Авторам этих произведений одинаково близки и дороги Киев и Полоцк, Суздаль и Новгород-Северский. А это возможно лишь в том случае, когда эти города являются городами одного государства, которое представляет собой единое целое, как в политическом, так и в территориальном и этническом отношении. Причем осознание общности продолжает сохраняться и с началом образования самостоятельных княжеств. Последняя тенденция характерна для феодального периода с его натуральным хозяйством и раздробленностью. На основе развития производительных сил закономерно усиливается власть феодалов на местах, происходит распад единого государства и возникновение самостоятельных княжеств.

Старые родоплеменные названия постепенно выходили из употребления, хотя упоминания о таких этнических общностях, как дреговичи, кривичи, радимичи, встречаются ещё в летописях. Упомянутые родоплеменные образования постепенно растворялись в более широких формах этнополитической общности. Имеется ввиду естественно-исторически сложившаяся в рамках единого государственного образования устойчивая совокупность людей с характерными признаками общего происхождения и развития.

Большую роль в сплочении населения на обширной территории играла и доминирующая религия – христианство. В период до принятия христианства у каждого из племен существовали заметные различия в обычаях и нравах. Языческие верования племен, также отличаясь известным своеобразием, которое частично прослеживается по сохранившимся археологическим памятникам. Первым шагом к унификации верований была попытка Владимира Святославовича создать единый пантеон языческих богов во главе с Перуном. Однако настоящий перелом наступил лишь с принятием Русью в 988 г. христианства. Это событие, несомненно, стало одним из важнейших в процессе складывания у восточных славян

этнического самосознания. Христианство утверждало единые нормы поведения, способствовало развитию литературного языка.

Известно, что все, что было связано с язычеством, волхованием, вызывало самое резкое осуждение церкви, которая всеми доступными способами боролась с языческими традициями, что постепенно способствовало сплочению населения. Именно в этот период складывались определенные предпосылки, влиявшие на этноинтеграционные процессы. В результате взаимодействующих государственно-политических и церковно-конфессиональных процессов сложилась общая форма этнического самосознания, просуществовавшая при значительном изменении своей сущности несколько столетий.

Таким образом, принятие христианства, а, следовательно, распространение письменности и формирование общего литературного языка способствовали определенной консолидации восточнославянского населения в социально-политическую и культурную общность. А это, в свою очередь, создавало основу для важнейших принципиальных изменений в сфере этнического самосознания.

Однако формирование этнорелигиозной общности нового уровня проходило не просто. В условиях XII–середины XIII вв. под влиянием ряда внешних и внутренних факторов процесс этнического развития восточнославянского населения в новых государственных образованиях приобретает новый характер. Со второй половины XIII в. стала усиливаться тенденция к социально-экономической, политической консолидации белорусских и литовских земель, завершившаяся образованием нового полиэтнического государства – Великого Княжества Литовского.

В XIV–XVI вв. складывается единый общегосударственный внутренний рынок, расширяются торгово-экономические, этнокультурные связи, возрастает демографическая плотность населения на землях Беларуси. Данный процесс способствовал завершению периода феодальной раздробленности на территории нашей страны, что положительно сказалось на сплочении населения в единую этносоциальную общность.

В XV–XVI вв. усиливается процесс политической централизации ВКЛ, ликвидируются некоторые удельные княжества. Необходимо отметить, что Великое Княжество Литовское унаследовало многочисленные древнерусские традиции, а великие князья долгое время

придерживались позиции «старины не рухати». Во внутривнутриполитической организации ряда белорусских земель коренных изменений не произошло. Многие местные князья были потомками старых династий. Они, равно как и остальные местные феодалы, сохраняли свои владения, находясь в вассальной зависимости от великого князя, должны были являться на военную службу «конно и збройно» с определенным количеством вооруженных воинов.

Востоочнославянское население Беларуси унаследовало от древнерусских княжеств не только «русское право», непосредственно связанное с местной интерпретацией «Русской правды», разговорную речь, язык летописей, но и традиционные формы этнического самосознания.

Расширение культурных и политических связей с Центральной и Западной Европой способствовало появлению терминов «белорус», «Белая Русь» на международной арене. О важной политической и государственной роли Беларуси в ВКЛ свидетельствует государственный статус старобелорусского языка. Однако эта же роль привела к широкому распространению среди белорусов конфессии «русский», означавшего принадлежность к православному вероисповеданию и политонима «литвин», которым определяли подданных Великого Княжества Литовского. Причем данные термины нередко применялись к одному и тому же населению.

Вхождение земель Беларуси в состав ВКЛ значительно ускорило темпы формирования белорусской народности. В XIV–XVI вв. определяются ее отличительные черты: языковые, культурные, религиозные и географические, государственно-политические, социально-экономические.

Важную роль в развитии общественной жизни и консолидации белорусского этноса играли города, многие из которых в XV–XVI вв. добились магдебургского права. Возрастание экономического значения городов способствовало расширению их административных функций. Они превращались в важные центры просвещения и культуры. В крупных городах Беларуси получило широкое распространение мелкотоварное производство, ремесленничество. Ремесленники выполняли работу не только по заказу, но и продавали свою продукцию на местных, региональных и внешних рынках. Это также содействовало формированию самосознания нашего

народа, влияло на консолидирующие этнические процессы, охватывавшие все белорусское население.

Среди городского населения Беларуси традиционно распространены были урбонимы. В источниках XV–XVII вв. часто встречаются термины «мещанин брестский», «мещанин могилевский», «полочанин», «витебчанин» и др. Купцы и ремесленники чаще всего определялись в актах того времени по месту их постоянного проживания или деятельности: «купец полоцкий», «кожевник витебский». Данные процессы закономерны, так как основные белорусские города обладали значительной степенью правовой автономии. Естественно, у горожан складывалось особое восприятие своего населенного пункта как «вольного города», городской общины как совокупности свободных горожан. Сословное самосознание горожан сочеталось с их этнолокальными и общеэтническими представлениями.

В XVI в. сформировался «политический народ» – шляхта ВКЛ, стоящий на позициях государственного патриотизма. Шляхта ВКЛ именovala себя «литвинами», что в данном историческом контексте означало социально-политическую консолидацию основного привилегированного сословия Беларуси и Литвы независимо от этнического и религиозного статуса.

В эпоху средневековья одним из важнейших, нередко определяющих компонентов этнического самосознания того или иного народа была религиозная принадлежность. Наименование территории, где жило большей частью православное население, «русскими землями» было чрезвычайно устойчиво. Большая часть населения Беларуси до середины XVI в. оставалась православной, а православные епархии входили в состав киевской митрополии. Православных церквей митрополии (она охватывала земли Беларуси, Украины, частично Литвы и Польши) в XVI в. насчитывалось несколько тысяч. Официально митрополита утверждал константинопольский патриарх. Но нередко западнорусских митрополитов выбирали великие князья литовские, рассчитывавшие на их политическую лояльность. При этом часто учитывалось мнение членов Рады панов.

Католическая церковь начала свою активную деятельность в Великом Княжестве Литовском после Кревской унии 1385 г. Она получила широкие иммунитетные права и пользовалась преимущественной поддержкой верховной власти. Следует отметить, что

территория Виленского епископства с самого начала охватывала почти все земли Беларуси. Католические епископы Литвы и Беларуси всегда присутствовали в Раде панов ВКЛ. Кроме того, католическая церковь получала значительные земельные пожалования от великих князей литовских и литовской знати, и ее земельные наделы значительно превышали земельные наделы православной церкви. Подобное особо привилегированное положение, безусловно, затрагивало интересы православного духовенства и усложняло внутривосточные отношения. В то же время православная церковь фактически была интегрирована в общеполитическую систему Речи Посполитой и также получала великокняжеские привилегии. Можно вести речь об определенной церковно-религиозной толерантности, которая в значительной степени была обусловлена политическим характером ВКЛ и довольно устойчивыми религиозными традициями восточнославянского населения (особенно крестьян и мещанства). В конце XV–начале XVI в. церковно-религиозная политика верховной власти ВКЛ стала одной из существенных причин, обостривших его внешнеполитические отношения с Русским государством. Церковно-религиозные противоречия в Великом Княжестве Литовском пытались использовать правящие круги Московской Руси, поощряя переход целого ряда удельных князей в подданство великого князя московского.

В западноевропейских и местных источниках термин «русский народ» продолжает иногда использоваться в широком контексте, несмотря на постепенное утверждение более узкого этнополитического понятия «московиты». Подобная тенденция четко прослеживается по литературным источникам: высказываниям С. Будного, А. Волана, П. Скарги и других видных деятелей ВКЛ и Польши.

В первой половине XVII в. усиливается тенденция к вытеснению «русского» (старобелорусского) языка из общественной и государственной жизни, что в значительной мере было обусловлено процессами развития нового государственного образования – Речи Посполитой – и укреплением позиций католической церкви в Польской Короне и Великом Княжестве Литовском.

Не могла не сказаться на состоянии этнического самосознания и Брестская церковная уния 1596 г. В результате часть населения, принявшая католичество, стала именовать себя «поляками»; православные, как и значительная часть обращенного в унию городского

и сельского населения, продолжали именовать себя «русскими», в значительной мере сохраняя прежнюю этноисторическую традицию.

Если суммировать известные данные по проблеме этногенеза белорусов, можно сделать следующие выводы:

1. Восточные славяне, проживавшие на территории современной Беларуси, были объединены в племена кривичей, дреговичей, радимичей, полочан. При этом этническое самосознание до XII в. было преимущественно племенным. Такая ситуация обуславливалась рядом факторов: географической средой, уровнем социально-экономического развития славянского населения Восточной Европы. Кроме того, достаточно сильны были и представления о кровном родстве членов племени, характерные для начальной стадии развития этноса.

2. С образованием на территории Беларуси Полоцкого и других княжеств племенное самосознание постепенно утрачивалось. Стала формироваться определенная этнорелигиозная общность нового уровня.

Этническое самосознание наших предков в средние века в значительной мере было связано с православием, ведь в ту эпоху религия почти повсеместно выступала важным (а нередко и основным) этническим определителем. Характерные черты этнического самосознания восточных славян запечатлены в «Повести временных лет», других летописных памятниках. Светская и церковная литература того времени не только отражала развитие этнического самосознания восточных славян, но в определенной мере сама воздействовала на его формирование, ибо вырабатывались представления о единстве исторических судеб восточного славянства, связанных с родным языком и родной землей, формировалось чувство патриотизма и гордости за Родину. И то, что этноним «русские», «русины» нашел широкое отражение в источниках по истории Беларуси, закономерно. Этому способствовала известная общность политических, церковно-религиозных и культурных процессов того времени.

3. Формирование Великого Княжества Литовского создало условия для развития и консолидации белорусского этноса. Восточнославянские земли ВКЛ были основой его политической, хозяйственной и духовной эволюции. Не случайно «русский» (старобелорусский) язык стал официальным государственным языком ВКЛ

на определенном этапе его исторического развития. Сближение с Польшей, вызванное ухудшением геополитического положения ВКЛ в конце XIV–XV в., привело, с одной стороны, к разгрому немецкого ордена, но, с другой стороны, имело своим следствием заключение династической унии и учреждение католической церкви на землях Литвы и Беларуси. Это вызвало обострение этнорелигиозных отношений в ВКЛ, поскольку католическая церковь располагала широкими привилегиями. После образования Речи Посполитой в результате Люблинской унии 1569 г. территория Великого Княжества Литовского была ограничена главным образом землями Беларуси и Литвы. В новом государственном образовании усилилась полонизация белорусской магнатории, значительной части шляхты и мещанства. Эти социально-политические процессы негативно сказывались на консолидации и развитии этнического самосознания белорусского народа, поскольку влияли на ментальность, духовную культуру привилегированных сословий государства. Значительная часть аристократической элиты Беларуси и всего ВКЛ в конце X–начале XVII в. перешла в католицизм. Создание униатской церкви после Брестской церковной унии 1596 г. размежевало белорусское население на три группы: православные белорусы, католики и униаты. Белорусская шляхта и магнатория, перешедшие в католичество, были в наибольшей мере подвержены процессу культурной и языковой полонизации. Часть шляхты оставалась православной, называя себя «русскими», часть приняла католичество и вместе с ним этноним «поляки», а часть оказалась в унии, не определившись до конца в своей этнической принадлежности.

Крестьянство и значительная часть городского населения Беларуси сохраняли свою приверженность православию. Православной оставалась значительная часть средней и мелкой шляхты. В последней трети XVI–начале XVII в. в католицизм перешло большинство магнатов Беларуси и Литвы, а также многие представители богатой шляхты и часть городского патрициата. Церковную унию первоначально поддержало большинство православных епископов, часть клира и мещанства. Религиозное размежевание представителей одного этноса, а также тенденции культурной и языковой полонизации в дальнейшем затрудняли развитие самосознания белорусов. Этому препятствовали к тому же социальная обособленность белорусской шляхты от других слоев населения и социально-

политические процессы, связанные с укреплением Речи Посполитой.

Речь Посполитая формально провозглашалась общей и неделимой державой. По условиям Люблинской унии 1569 г. ВКЛ фактически сохраняло значительную часть своих суверенных прав: территорию, органы центральной и местной власти, законодательство. Белорусская и литовская шляхта, отстаивая свои интересы с позиций государственного патриотизма, выступали против попыток польских феодалов инкорпорировать земли Беларуси и Литвы в состав Короны. Социальное и политическое развитие конца XVI–первой половины XVII в. обусловили сравнительно широкое распространение в Беларуси таких этнокультурных и политических терминов, как «литвин» и «поляк».

Рост международного авторитета Великого Княжества Литовского и социальная консолидация шляхты привели к тому, что в качестве общегосударственного обозначения всего привилегированного сословия «Литвы», как зачастую сокращенно называли Великое Княжество Литовское современники, стал все чаще использоваться термин «литвин». Этот же термин использовался в XIV–XVII вв. также для обозначения граждан ВКЛ в соседних странах (например, белорусских и литовских студентов, обучавшихся в зарубежных университетах).

4. С формированием этнического самосознания белорусов историки связывают распространение термина «Белая Русь». Долгое время он не нес какой-либо определенной этнической нагрузки. Более того данным термином в XIV–первой половине XVI в. зачастую обозначали земли, лежавшие за пределами современной Беларуси, включая регионы северо-восточной и северо-западной Руси. Однако велика дистанция между спорадическими названиями территории и самосознанием народа, проживающего на ней. Одним из первых, кто именовал себя белорусом, был Соломон Рысинский, автор нескольких книг, известный белорусский издатель и писатель. В имматрикулярных актах Альтдорфского университета от 2 декабря 1586 г. С. Рысинский записан «Solomo Patherus levcorussus» – Соломон Патерус белорус. Беларусью Рысинский называл свою Родину в письме к немецкому ученому К. Риттергузиусу.

5. Новый эндоним получил широкое распространение во всех слоях белорусского этноса во второй половине XIX–начале

XX в. под влиянием различных общественно-политических факторов. Этому, безусловно, способствовало развитие национально-демократического движения и возникновение в первой четверти XX в. современных форм государственности.

Историческая смена эндоэтнонимов, развитие этнического самосознания характерна для многих европейских стран периода средневековья и нового времени. Например, этническое самосознание в его развитых общенациональных формах сложилось во Франции немногим раньше. Специфика Беларуси в том, что на формировании этнического самосознания особенно сильно сказались внутриполитические и этнорелигиозные факторы, а также особенности государственного строя, социально-экономическое развитие ВКЛ и его полиэтнический характер.

Использованная литература

1. Александренков, Э.Г. "Этническое самосознание" или "этническая идентичность" // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 4. – С. 13–22.
2. Бандарчык, В.К. Да пытання аб этнагенэзе беларусаў // Беларусь на шляхах незалежнасці: Рэф. зб. – Мінск, 1993. – Вып. 2. – С. 10–19.
3. Будилова, Е.А. Социально-психологические проблемы в русской науке. – М.: Наука, 1983. – С. 115.
4. Говард, М. Сучасная культурная антрапалогія / Пер. з англ. І Карпікава, М. Раманоўскага, А. Шыманскага; Пад рэд. П. Церашковгча. – Мінск: Тэхналогія, 1995. – 478 с.
5. Голенченко, Г.Я. Идеиные и культурные связи восточнославянских народов в XVI–середине XVII в. – Минск: Навука і тэхніка, 1989. – 283 с.
6. Гринблат, М.Я. Белорусы: Очерки происхождения и этнической истории. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – 287 с.
7. Джунусов, М.С. Нация как социально-этническая общность людей // Вопросы истории. – 1966. – № 4. – С. 16–30.
8. Загарульский, Э.М. Заходняя Русь: IX–XIII стст.; вучэб. дапам. – Минск: Універсітэцкае, 1998. – 240 с.
9. Калтахчян, С.Т. К вопросу о понятии "нация" // Вопросы истории. – 1966. – № 6. – С. 24–43.

10. Козлов, В.И. Проблема этнического самосознания и ее место в теории этноса // Советская этнография. – 1974. – № 2. – С. 80.
11. Пилипенко, М.Ф. Возникновение Белоруссии: Новая концепция. – Минск: Беларусь, 1991. – 142 с.
12. Рогачев, П.М., Свердлин, М.А. О понятии "нация" // Вопросы истории. – 1966. – № 1. – С. 33–48.
13. Рыбаков, С.Е. К вопросу о понятии "этнос": философско-антропологический аспект // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 6. – С. 3–15.
14. Сміт, Э. Нацыяналізм у дваццатым стагоддзі / Пер. з англ. С. Нагорнага; Пад рэд. І. Бабкова, У. Рагойшы. – Мінск, 1995. – 272 с.
15. Ферро, М. Как рассказывают историю детям в разных странах мира / Пер. с фр. – М.: Высшая школа, 1992. – С. 151.
16. Цамерян, И.П. Актуальные вопросы марксистско-ленинской теории нации // Вопросы истории. – 1967. – № 6. – С. 107–122.
17. Цамерян, И.П. К итогам дискуссии по некоторым проблемам теории нации // Вопросы истории. – 1970. – № 8. – С. 87.
18. Чаквин, И.В., Терешкович П.В. Из истории становления национального самосознания белорусов (XIV–начало XX в.) // Советская этнография. – 1990. – № 6. – С. 42–54.
19. Юхо, И.А. Белая Русь // Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі. / Бел. сав. энцыкл.; Рэдкал.: І.П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелСЭ, 1989. – С. 464.

Уніяцтва – трагічная старонка гісторыі Беларусі

Бажанаў У. А.

г. Мінск, БНТУ

У жыцці кожнага народа ёсць шмат падзей і фактаў, інтэрпрэтацыя якіх носіць у той, ці меншай меры супярэчлівы характар, рознагалоссе не толькі ў навуковым, але і ў бытавым асяроддзі насельніцтва. Адной з такіх значных праблем, якую спрабавалі рашыць у XVІІ ст. духоўныя і свецкія ўлады на тэрыторыі Беларусі, з'яўляецца спроба ўз'яднання праваслаўя і каталіцызма ў новаўтворанай уніяцкай царкве. Тым больш, што аб'яднанне царквоў адбывалася ў цеснай сувязі з аб'яднаннем

дзяржаў. Берсцейская царкоўная ўнія 1596 г. стала лагічным працягам Крэўскай 1385 г., а потым Люблінскай 1569 г. уній.

Распад Рымскай імперыі (1054 г.) пацягнуў за сабой і раздзяленне хрысціянскай царквы на заходнюю – каталічную, і ўсходнюю – праваслаўную. Разрыў аказаўся не выпадковым і не часовым: адчужэнне нарасталала і нярэдка выяўлялася у адкрытых варожых дзеяннях паміж імі. У той жа час ідэя вяртання к былому адзінству мела сваіх прыхільнікаў як сярод праваслаўных, так і сярод католікаў, што аформілася у уніяцкі рух.

Каталічны Рым стварыў у вобразе папства магутны самаўладны цэнтр, які набыў сваю дзяржаўнасць – Ватыкан. Рымскі папа прэтэндаваў на статус універсальнага духоўнага манарха. Благаслаўленне папы лічылася легітымацыяй каралей, імператараў Заходняй Еўропы на дзяржаўную ўладу. Таму ватыканскае кіраўніцтва ўзмоцнена прапрацоўвае план яднання хрысціянскіх царкоў, каб замацаваць свае панаванне ў свеце. У 1439 г. на Фларэнцыйскім саборы была абвешчана унія аб яднанні католікаў і праваслаўных, якая, аднак, ужо праз чатыры годы была адменена. Негледзячы на пагрозу папы Пія ўсіх праціўнікаў уніі падвергнуць цяжкім мукам, фларэнцыйская унія выклікала бязлітаснае супраціўленне ў праваслаўным асяродзі.

Аднак няўдача не ахладзіла пыл заходніх католікаў далучыць да сябе праваслаўных. На гэты раз яны вырашылі дзейнічаць больш усебакова і гібка, хаваючы сапраўдныя мэты аб'яднання пад захапляючай рыторыкай. Задачу лакалізавалі на канкретнай тэрыторыі, дзе, па іх меркаванню, з'явіліся спрыяльныя магчымасці для паспяховай працы ў гэтым напрамку. У Ігнатоўскі лічыў, што рэфармацыйны рух не закрануў сваім уплывам ні просты народ, ні магнатаў і шляхту, і каталіцтва заняло месца рэфармацыі ў гэтым асяродзі [1, с. 120].

Навукоўцы выказваюць думку, што на тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага былі спрыяльныя ўмовы для распаўсюджвання ідэі хрысціянскага адзінства. Сярод іх называюць двухсотгадовае суіснаванне праваслаўя побач з каталіцтвам, міжканфесійныя шлюбы, сувязь ідэі уніі з ідэяй царкоўнай і дзяржаўнай незалежнасці ВКЛ як ад Польшчы, так і ад Масковіі, а таксама з ідэяй інтэграцыі ў еўрапейскую культуру [2, с. 79]. Трэба маць на ўвазе і тое, што Візантыйская імперыя, канстанцінопальскія патрыярхі якой

лічылісь вярхоўнымі архіпастырамі над заходне-рускай царквой, не толькі ніколі не заступалася за сваіх падапечных адзінаверцаў, але пасля захопа яе туркамі наогул перастала існаваць як праваслаўны цэнтр.

Маскоўская Русь пасля падзення Канстанцінопаля аб'явіла сябе пераемніцай візантыйскіх імператараў, «трэцім Рымам», які стаіць на ахове праваслаўнай веры. З гэтага пункту гледжання, Масква брала пад сваю ахову і апекаванне праваслаўных вернікаў у ВКЛ. Таму тут завязываўся няпросты вузел не толькі царкоўных, але і дзяржаўных інтарэсаў Масквы, Польшчы і папскага Рыму. Ніхто з іх не збіраўся браць у лік пазіцыю праваслаўных духоўнікаў і вернікаў ВКЛ. Перш за ўсё іх цікавілі праблемы саперніцтва за гегемонію ў гэтым кутку Еўропы, непадзельнай ўлады над яго тэрыторыямі і душамі людзей, што стала доўгатэрміновым фактарам развіцця нашых зямель [3, с. 56]. Маскоўская Русь хутка набрала моц і сілу і з канца XV ст. становілася уплывовым палітычным цэнтрам з прэтэнзіяй на гегемонію ў Заходняй Еўропе. Ведая круты нораў Маскоўскай улады, ВКЛ усклала вялікую надзею на самастойнасць сваёй дзяржаўнасці ў саюзе з больш ліберальнай Польшчай. У Польшчы, а потым у Рэчы Паспалітай канфесійную сувязь беларускай і ўкраінскай царквоў з Масквой разглядалі як небяспеку для сваёй трываласці. Не спрыяла адзінству Польшчы і разнавер'е хрысціянскага насельніцтва Рэчы Паспалітай. Таму ідэя уніі блукала ў планах польскіх кіраўнікоў, набываючы ўсё больш рэальныя намеры і дзеянні вышэйупамянутых сіл.

Як момант перахода к рашучаму завяршэнню гэтага працэса можна тлумачыць заключныя словы караля Польшчы Сігізмунда II Аўгуста пры закрыцці Люблінскага сейма, дзе ён, па сутнасці, паставіў задачу прадоўжыць люблінскі працэс, каб устанавіць у новай дзяржаве і адзінаства веры, не выключаючы для дасягнення гэтай мэты усе сродкі, у т. л. прымусовыя. «Дзе людзі не звязаны адзінай верай і рэлігіяй, ніякая другая сувязь іх не стрымае», – сфармуляваў гэтую думку вядомы польскі дзеяч Пётр Скарга [3, с. 59].

Трэба адзначыць, што ідэя рэлігійнай уніі паміж каталіцкай і праваслаўнай царквамі мела супярэчлівы характар. З аднаго боку, яна аб'ектыўна павінна была стаць кампрамісам паміж двюма веткамі хрысціянства, зняць супрацьстаянне і нарастаючую барацьбу, якую яны вялі ўжо шмат часу адна супраць другой. Простыя людзі

спадзяваліся, што грамадзянства супакоіцца, знікнуць напружанне і непакой. Вялікакняская шляхта вельмі марыла і спадзявалася на значнае павышэнне свайго статусу ў дзяржаве за кошт распаўсюджвання на іх прывілеяў польскай шляхты. З іншага боку, каралеўскі двор меў на ўвазе не незалежнае аб'яднанне, а тое, якое будзе патраніравацца папай Рымскім і, такім чынам, каталіцкі ўплыў стане пануючым, а з гадамі – адзіным. Праблемы, з якімі бакі імкнуліся к узаемнай уніі, вельмі адрозніваліся. Вядомы беларускі гісторык У. Ігнатоўскі лічыць, што «вуніі 1569 і 1596 г. былі актамі, якія ўключалі Беларусь у склад Польскай дзяржавы» [1, с. 125].

Яшчэ ў 1385 г. князь ВКЛ Ягайла праз шлюбную унію з Каралеўствам польскім палучыў польскую карону і вельмі р'яна стаў насаджаць у ВКЛ каталіцтва. Ен узяў на сябе місію «прызваць, прыцягнуць, нават прынудзіць да павінавання Рымскай царкве ўсіх літоўцаў абоега пола і звання і стану, к якой бы веры ці секце яны ні належылі» [4, с. 74]. Ягайла дзейнічаў вельмі энэргічна, але без варажасці ў адносінах да праваслаўя. Агарожвая літоўцаў-католікаў ад праваслаўя, Ягайла строга забараніў ім заключаць шлюбы з рускімі, за выключэннем тых, якія прынімалі каталіцтва. Пераход рускіх дваран у каталіцтва задабраахвотнічалася тымі ж правамі, якімі карысталіся польскія знатныя роды. «За рэўнасць у веры, труды і ў прыклад іншым гаспадарам» Ягайла палучыў ад папы Рымскага сан галоўнага яго вікарыя, ці намесніка, у сваіх уладаннях.

Перыяд князёўства ў ВКЛ ад Вітаўта да Жыгімонта II Аўгуста быў напоўнен барацьбой за самастойную ад Польшчы палітыку. Ідэя уніі некалькі заціхла, але не знікла зусім. Пераемнікі Вітаўта з рознай актыўнасцю падтрымалі каталіцкі ціск на праваслаўе. Але доўгі час ідэя уніі заставалася нерэалізаванай. Асноўная прычына бачыцца ў тым, што заходне-руская царква знаходзілася пад кіраўніцтвам Маскоўскай мітраполіі. Пасля падзення Візантыі Масква заявіла сябе пераемніцай грэка-праваслаўнай імперыі візантыйскіх імператараў, як у дзяржаўным, так і рэлігійным сэнсе, пад сцягам адзінства «всёя Русі». Таму маскоўскія мітрапаліты былі руплівымі праціўнікамі не толькі аб'яднання, але і любога збліжэння праваслаўя з каталіцкай царквою і папскім прэстолам. На Маскоўскім саборы 1459 г. заходне-рускія епіскапы аддалі праклёну Фларэнційскую унію і выказалі вернасць праваслаўю.

Іх падтрымалі амаль усі літоўскія епіскапы. З гэтым фактам уладам ВКЛ і Польшчы прыходзілася лічыцца. Пакуль у ВКЛ правілі Ягелоны, праваслаўная царква не пераносіла вялікага цяжару з боку ўлад і каталіцкіх вернікаў.

Пошукі выхада прывялі к узнікненню ў Польшчы думкі, што трэба нейкім чынам адарваць заходне-рускую царкву ад уплыву Масквы і стварыць для яе асобую мітраполію. І тут многія гады блукаўшая на польскім і рымскім прасторах ідэя уніі здалася вельмі ўдалай, сваечасовай і была ўзята на ўзбраенне клерыкальнымі і дзяржаўнымі дзеячамі Польскага каралеўства і іх аднадумцамі ў ВКЛ. Натуральна, што ідэя уніі была не проста падтрымана папскай курыяй, але стала і праграмай дзеяння Рымскага святога прэстола на бліжэйшыя гады. Дастатковыя красамоўна аб гэтым сведчыць адно з пісем папы Рымскага каралю Казіміру IV Ягелончыку, у якім ён усіх праціўнікаў Фларэнцыйскай уніі прызваў падвергнуць «цяжкім мукам».

Каталіцызм прыкметна павялічываў грубы ціск на праваслаўных. У 1436 г. у ВКЛ быў уведзены духоўны суд (інквізіцыю), які вёў пошук і падвяргаў пакаранню ерэтыкоў і схізматыкаў, накіроўваў у каталіцтва і падпарадкоўваў Рымскаму прэстола. Праваслаўным было забаронена не толькі будаваць новыя царквы, але і рамантаваць старыя. Пры карале Рэчы Паспалітай Жыгімонце II Аўгусте работа па афіцыйнаму аб'яднанню праваслаўнай і каталіцкай рэлігій у унію прыняла непасрэдны характар. Для дапамогі ў 1569 г. кароль выклікаў з Польшчы і пасяліў у ВКЛ іезуітаў. Ордэн іезуітаў быў заснаваны папай Паўлам III у 1540 г. з мэтай аказання супрацьдзеяння распаўсюджванню ў Рымскай царкве ерэтычных вучэнняў і аховы праў Рымскага прэстола. У ВКЛ яны сталі актыўнымі і настойлівымі праваднікамі палітыкі апалачвання і акаталічвання праваслаўнага насельніцтва. Трэба заўважыць, што дзейнасць іезуітаў у ВКЛ не насіла адназначна негатыўнага характару. Негледзячы на сваю антыўнііацкую пазіцыю некаторыя даследчыкі прызнавалі, што прапагандыруа амаль 20 год ідэю уніі ў ВКЛ іезуіты праз сваі пропаведзі, дыспуты з праваслаўнымі, школамі і асабліва творамі змаглі дастаткова пазнаёміць праваслаўных людзей аб падрыхтоўваючай уніі. Пад іх уплывам многія праваслаўныя сталі праяўляць цікавасць к лацінству. Асаблівым поспехам іезуітаў было тое, што яны набылі настолькі вялікі ўплыў на

караля Жыгімонта III, што той быў гатовы скарыстаць усе меры для ўкаранення ўніі ў сваёй дзяржаве [4, с. 107]. Уніяцкае асяроддзе выхавала шэраг выдатных царкоўных і грамадзянскіх дзеячоў, вучоных, пісьменнікаў, дзеячоў культуры: І. Пацея, І. Руцкога, І. Морахоўскага, А. Саляву, П. Яноўскага, Л. Кішку, гісторыкаў Я. Сушу, І. Кульчынскага, І. Даніловіча, славіста М. Баброўскага і інш.

На працягу 1590–1595 гг. на саборах, нарадах і перамовах з прадстаўнікамі Ватыкана апрацоўваліся і фармуліраваліся асноўныя ўмовы уніі. Ідэя стварэння уніяцкай царквы палучыла падтрымку значнай часткі вышэйшых іерархаў праваслаўных царкоў Беларусі і Украіны, дзяржаўных дзеячоў Вялікага Княства Літоўскага (канцлер Л. Сапега, наваградскі ваявода Ф. Тышкевіч, К. Астрожскі), часткі федалаў. Непасрэднымі арганізатарамі уніі былі праваслаўныя луцкі епіскап Кірыл Тарлецкі і брэсцкі епіскап Іпаці Пацей. У 1595 г. яны пабывалі ў Рыме і ад імя заходне-рускай царквы заключылі унію з Рымам. Яны ўзгаднілі з папай Рымскім ужо падпісаны каралём Рэчы Паспалітай канчатковы дакумент, які змяшчаў 33 артыкула царкоўнай згоды. Артыкулы абазначылі дагматычныя, абрадава-літургічныя, іерархічныя і юрыдычныя асновы і статус уніяцкай царквы, яе ўзаемаадносінны з дзяржавай, касцёлам. Артыкулы-умовы былі прызваны ліквідаваць дэарганізацыю праваслаўнай царквы ва ўсіх сферах духоўнага, матэрыяльнага і культурнага жыцця і мелі выразны этнаахоўны напрамак [2, с. 80]. Агаварываліся дзяржаўныя гарантыі ўніяцкай царквы, у т. л. ад лацінізацыі і паланізацыі, прадугледжвалася адміністрацыйная самастойнасць у адносінах ад польскага касцёла, захаванне ўсходней (візантыйскай) традыцыі. Даследчыкі выказваюць думку, што гэта была спроба вырасціць новую форму хрысціянскай рэлігіі на візантыйскай усходнеславянскай аснове з выкарастаннем заходніх традыцый [2, с. 80].

Далейшыя падзеі яшчэ раз падцвердзілі мудрасць Пратагора, што ў адну і тую ж раку нельга двойчы зайсці. Але нашым продкам, як даволі часта і нам, сучаснікам, прыходзіцца даходзіць да ісціны сваім горкім і небезахварным вопытам. Ідэя вяртання да былога адзінства хрысціянства не давала пакоя шмат каму. Пры гэтым трэба маць на прыкмеце, што чыстая ідэя адзінства ўжо даўно растварылася у шматлікіх палітычных праектах унутраных

і знешніх камбінатараў, дзе рэлігіі адводзілася роля прывабнага фона.

Тым не менш 6–9 кастрычніка 1596 г. у Бярэсьце для зацвярджэння уніі сабраўся царкоўны сабор, на які з’явіліся прадстаўнікі двух усходніх патрыярхаў, Царградскага і Александрыйскага. Але разнагалоссе паміж удзельнікамі былі настолькі супрацьлеглымі, што абаронцы уніі і яе праціўнікі вымушаны былі падзяліцца і праводзіць кожны свой сабор паасобку. Перш за ўсё, кожны сабор абвясціў анафему процілегламу боку і лішыў сану іх епіскапаў, што павінна было лішыць кожны сабор прававой сілы. Але на падмогу уніятам прышлі папа Рымскі і польскі ўрад. Прыняцце уніі імі было ацэнена, як законнае рашэнне, якое трэба праводзіць у жыццё. Альтэрнатыўны сабор аб’явіў уніяцкі сабор незаконным і адверг царкоўнае адзінства.

Брэсцкая унія змяніла па сутнасці фармальнае падпарадкаванне Канстанцінопальскаму патрыярхату. Адрозна ж пасля Берасцейскага сабора ў Рэчы Паспалітай была выдадзена каралеўская грамата, у якой усе ўрадавыя ўлады і службовыя асобы абавязваліся павяжаць пастанову Берасцейскага сабора, а ўсіх праціўнікаў уніі прызначана было лічыць дзяржаўнымі злачынцамі. Кароль зацвердзіў пастанову аб афіцыйна-дзяржаўным прыняцці ўніяцтва, прызнаў уніятаў адданымі прэстолу і айчызне і аб’явіў праціўнікаў уніі парушальнікамі грамадзянскага спакою і дзяржаўнымі здраднікамі. Такім чынам, працес яднання праваслаўных і каталіцкіх вернікаў у рамках адзінай царквы завяршыўся афіцыйным прыняццем акта уніі, але ў крайняй канфрантацыі з яе праціўнікамі, што вельмі перашкаджала галоўнай мэце ўніі – узмацненню ўнутранага адзінства насельніцтва Рэчы Паспалітай перад мноствам знешніх для яе пагроз. У канчатковым ліку, «недастаткова прадуманая экстрапаляцыйная палітычнага адзінства на вобласць этна-рэлігійную была «няшчаснай утопіяй, якая падтачыла польскую дзяржаву» [3, с. 60].

Пры ўсіх недахопах уніі, яна садзейнічала збліжэнню беларусаў з заходне-еўрапейскім культурным прасторам, дала адчуванне свайго адзінства з заходняй цывілізацыяй, што, на думку С. Марозавай, была гістарычна дэтэрмініравана. Але ўнія як сімбіёз раўнавагі па прынцыпу «залатой сярэдзіны» нават і не планавалась: і спачатку, і да свайго гістарычнага завяршэння унія прадстаўляла вельмі неўстойлівую канструкцыю паміж праваслаўем і каталіцтвам.

Як піша С. Марозава, уніяцтва «скланялі то ў адзін, то ў другі бок» [3, с. 85]. Ва ўмовах афіцыйнага навязвання унія выклікала шырокі сацыяльны пратэст. Абарона праваслаўя становілася патрыятычнай справай аховы народнасці, мовы, культуры, што асабліва адчувалася ў першыя дзесяцігодзі пасля абвяшчэння уніі. Антыуніяцкую накіраванасць мелі Віцебскі бунт 1623 г., у час якога быў забіты уніяцкі архіепіскап Ісаіафат Кунцэвіч, іншыя народныя выступленні. Але на працягу XVI ст. большасць простых людзей прынялі унію, а значная частка шляхты перайшла ў каталіцтва.

Ігнатоўскі У. лічыць, што акт Берасцейскай уніі меў не столькі царкоўнае, як нацыянальна-палітычнае значэнне. Утварэнне уніі, на яго погляд, «ня мела на мэце злучэння вер», а разам з актамі Люблінскай уніі павінна было садзейнічаць уключэнню Беларусі ў склад Польшчы [1, с. 125]. Таму з цягам часу цікавасць польскага кліру і ўлады, а з імі і Ватыкана, да ўніі значна знізілася. Польшча не збіралася становіцца па веры уніяцкай. На гэтай глебе пачалася барацьба, якая прыносіла значную перашкоду ў развіцці як ВКЛ, так і Рэчы Паспалітай, што для апошняй паслужыла адной з прычын яе ліквідацыі як дзяржавы. Аргументы прывержанцаў уніі, што на нязначныя ўступкі ў царкоўных пытаннях якія не закрануць чысціню веры праваслаўных, яны замест падчынення безуладнаму Канстанцінопальскаму патрыярху палучаць абарону ад папы Рымскага, які адновіць парадак у праваслаўнай царкве, сацыяльнае становішча праваслаўных палепшыцца – усё гэта аказалася пустымі абяцанкамі, якія рэальна ніхто не збіраўся выконваць.

Каралі Рэчы Паспалітай раздавалі прыняўшым унію епіскапам праваслаўныя царквы, манастыры, архіерэйскія маёнткі. Святароў, якія аказвалі супраціўленне уніі, бясчэсцілі, саджалі за краты. У праваслаўных адбіралі царквы і ператваралі іх гвалтоўна ў уніяцкія. Але былі і каралі, якія выказвалі клопат праваслаўным. Пры Уладзіславе IV уніяты вярталі праваслаўным аднятыя манастыры і царквы, але не добраахвотна. Такія меры не насілі ўстойлівага характару, таму што ўніяцкае духавенства і польская шляхта аказвалі такім дзеяннем адваротны ціск нават на караля і каралям прыходзілася лічыцца з імі. З кожным годам уніяцтва ўсё больш напаянялася лаціна-каталіцкім зместам. Была праведзена лацінізацыя богаслужэння ў уніяцкай царкве. У другой палове XVIII ст. сістэматычна ідзе ўкараненне лацінства ў уніяцтва.

Каталіцкае духавенства ўсімі спосабамі даказывала праваслаўным, што іх вера адсталая, а унія як і ўсе нехрысціянскія веравызнанні з'яўляецца ерэсцю, вучэннем, якое больш кепскае, чым турэцкая, яўрэйская ці лютэранская, што ніхто з яе наследнікаў не можа быць выратаваны. Сучасны даследчык, прадстаўнік праваслаўнай царквы протаіярэй Канстанцін Знаско піша ў свёй манаграфіі: «Так перажывала унія свой гістарычны лёс. Вызваная палітычнай і рэлігінай інтрыгай, не маючы ў сваёй аснове строга ўстаноўленага дагматычнага вучэння і кананічнага строю, да таго ж навязанная заходне-рускаму народу насілле, яна не магла глыбока пусціць каранні для свайго існавання, а была толькі годна іграць роль аб'екта для лацінізатарскіх мэтай Рыма» [4, с. 188]. 18 верасня 1732 г. у Варшаве сейм стварыў «генеральную канфедэрацыю», якой было даручана пераглядзець усе прывілегіі праваслаўна-рускага насельніцтва з мэтай ліквідаваць некаторыя з іх, што і была зроблена (забарона праваслаўных з'ездаў, недапушчэнне праваслаўных на пасады ў ваяводствах, гарадах і землях Рэчы Паспалітай і г. д.).

Як мы ўжо падкрэслівалі, шмат хто спадзяваўся, што унія зможа зняць вастрыню ўзаемаадносін вернікаў: хрысціян і католікаў, царкоўных служачых і наогул праваслаўна-рускага і каталіцка-польскага насельніцтва ў Рэчы Паспалітай. Але ўмяшанне ў аб'яднальны працэс дзяржаўнай улады унясло ў яго насільна-уладнае напружанне, якое, натуральна, выклікала ў страдаючага бока адказную рэакцыю – супраціўленне. Тады, выходзячы з сутнасці ўлады, як дзяржаўнай сілы, польскі бок ўзмацніў рэпрэсіўна-сілавыя спосабы падпарадкавання Берасцейскаму рашэнню. Такім чынам, у грамадзянстве прадоўжылася яшчэ больш вострая барацьба паміж тымі ж суб'ектамі. Без сумнення, можна пагадзіцца з кропкай гледжання С. Марозавай, што з захватам у 1453 г. туркамі Канстанцінопаля праваслаўная царква, Візантыйскі цэнтр згубілі свой імідж і арганізацыйны уплыў на ўсходне-славянскія народы. Таму праваслаўная царква аказалася ў крызісе. Яна была безабароннай, асабліва перад такім вопытным, моцна арганізаваным саюзам паміж папай Рымскім, польскай каронай і езуітамі.

Але не ўсё была так адналінейна. Падзеі паказалі, што арганізатары ўніі недаацанілі трываласць праваслаўных традыцый у гушчы беларускага народа. Як падкрэслівае С. Падокшын, шматлікія ўніяцкія імкненні ламаць «праз калена» натуральнае гістарычнае

жыццё народа, яго асновы, традыцыі, каштоўнасці не вытрымалі выпрабаванняў у сутыкненні з суровай гістарычнай рэальнасцю і ў канцы канцоў аказаліся утопіяй [5, с. 12]. Ён вельмі, на наш погляд, абгрунтавана прыходзіць к вываду, што «гвалтоўнае ўвядзенне уніі ў 1596 г. і яе скасаванне у 1839 г. – гэта дзве катастрофы у гісторыі беларускага народа, яго духоўна-рэлігійнага жыцця, акты знешняга ўмяшэння – спачатку з Захаду, а потым з Усходу – у натуральна абумоўлены працэс гістарычнага развіцця, умяшэнне ў цывілізаваную супольнасць, якая паспяхова на працягу некалькі стагоддзяў інтэгрыравалася у еўрапейскую культуру на падставе рэлігійнага плюралізма і верацярпімасці, прайшла праз эпоху асабістага Адраджэння, стварыла сваю нацыянальную культуру з шэдэўрамі сусветнага значэння – Бібліяй Скарыны, Статутамі ВКЛ і інш. Як гвалтоўнае ўвядзенне уніі, так і яе скасаванне аказалі разбуральнае ўздзеянне на менталітэт беларускага народа, яго самасвядомасць» [там жа, с. 16].

Гэтая ацэнка з’яўляецца карэнным вобразам супрацьлеглай ацэнцы, якую дала ўніяцтву С. Марозава, якая піша, што беларускае грамадства ў перыяд Адраджэння «раптам убачыла сябе адсталым ад заходнееўрапейскага прагрэсу», культурна-канфесійнай ізаляванай ад Еўропы» «зацвярдзеўшыя» культурныя формы праваславія перашкаджалі плыні жыцця, стала відавочным культурнае «спазненне» беларуска-украінскага грамадзянства, царква (праваслаўная) страціла заснаванне, значэнне і прэстыж у грамадстве, праваслаўе не магло стварыць неабходную сістэму адукацыі, падрыхтаваць высокакваліфікацыйных кадраў духавенства, развіць богаслоўскую навуку і прапаведніцкае майстэрства, што разгорнутая лідэрамі праваслаўнай апазіцыі антыўніяцкая істэрыя да пачатку XVII ст. «унія была дастаткова скампраменціравана ў вачах грамадства... добрыя намеры епіскапаў натыкнуліся на неразуменне і байкот падбітай традыцыяналістамі праваслаўнай болшасці, якое ў сваім патрыятычным кансерватызме не прызнала рэформы [3, с. 56, 61, 172] і інш. Так праваслаўе – гэта беларуская культура, многія стагоддзі інтэгрыраваная ў еўрапейскую культуру, ці адсталая традыцыяналісцкая культура, фанатыкі якой абаранялі свой кансерватызм ад добрых намераў уніяцкіх епіскапаў выцягнуць іх к святлу еўрапейскага прагрэса? Манаграфіі С. Падокшына і С. Марозавай выйшлі з друку амаль адначасова (адпаведна ў 2000

і 2001 г.), таму, мабыць, іх аўтары не змаглі прыняць ва ўвагу пазіцыі адзін другога і больш паразважаць аб столь дыяметральнай процілегласці сваіх поглядаў. Але абодва гісторыка аднолькава канстатуюць, што ў XVII–XVIII стст. (С. Марозава, с. 175), XVIII ст. (С. Падокшын) уніяцтва стала самай масавай царквою ў Беларусі [3, с. 175; 5, с. 98]. Але і тут, па-першае, на цэлае стагоддзе разбежка ў храналогіі і, па-другое, няма ніякіх тлумачэнняў такога феномена-нальнага поспеху ўніяцтва ў Беларусі. З тэкстаў манаграфій абоіх гісторыкаў уніяцтва павінна было пацяраць у Беларусі поўны крах.

Перад падзеламі Рэчы Паспалітай уніяты мелі 8 епархій з 9 300 прыходамі, 10 300 святароў, 4,5 млн. вернікаў і 172 манастыра з 1 458 манахамі. На 1790 г. на беларускіх землях Рэчы Паспалітай уніятамі былі ад 2/3 да 3/4 насельніцтва (у сельскай мясцовасці да 80 %). Пасля пачатку падзелаў Рэчы Паспалітай пачынаецца атток з уніяцтва ў праваслаўе, што тлумачыцца дзеяннямі ў гэтым напрамку Расійскай улады. 19 кастрычніка 1795 г. указам Кацярыны II былі ліквідаваны ўсе уніяцкія епархіі, акрамя Полацкай [6, с. 585]. 12 лютага 1839 г. у Полацку па прапанове ўніяцкіх епіскапаў Святы Сінод вярнуў у праваслаўе яго членаў і ўсіх, хто стаў католікам пад прымусам.

Так скончылася драматычная старонка ў жыцці беларускага народа, якая, на думку шэрагу даследчыкаў, мела кепскія наступствы для культурнага і дзяржаўнага жыцця беларусаў.

Выкарыстаная літаратура

1. Ігнатоўскі У.І. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. 5-е выд. – Мінск: Беларусь, 1991. – 190 с.
2. Гісторыя Беларусі ў кантэксце еўрапейскай цывілізацыі. Давпаможнік. – Мінск: ТАА ЦІПР, 2003. – 348 с.
3. Марозава С.В. Уніяцкая царква ў этнакультурным равіцці Беларусі (1596–1839) – Гродна, ГрДУ, 2001. – 352 с.
4. Протоіерей Константин Зноско. Исторический очерк церковной унии. – Минск: Мартис, 1993. – 236 с.
5. Падокшын С.А. Унія. Дзяржаўнасць. Культура (філасофска-гістарычны аналіз). 2-е выд. – Мінск: Беларуская навука, 2000. – 111 с.
6. Уніяцкая царква // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. Т. 6. Кн. 1. – Мінск: БелЭн, 2001. – 592 с.

Православная церковь и становление начальной школы в белорусско-литовских губерниях в конце 1850-х–середине 1860-х гг.

Гулюк М. А.

г. Минск, БГУИР

На белорусско-литовских и украинских землях, отошедших после разделов Речи Посполитой к России, тесное взаимодействие между правительством и Православной церковью диктовалось, прежде всего, прагматическими соображениями. Православие было главнейшим идейным аргументом, обосновавшим присоединение этих земель, а деятельность Православной церкви рассматривалась как важнейший инструмент распространения русского культурного влияния.

Руководство белорусско-литовских епархий, в свою очередь, видело в российских властях единственных покровителей православия, вытесненного на периферию культурной и общественной жизни края и прозябавшего в нищих сельских приходах. Поэтому развитие церковного просвещения в Западном крае стало одной из приоритетных задач не только для православных иерархов, но и высшей российской администрации.

Инициатором создания церковно-приходских школ в России (август 1859 г.) стал митрополит Киевский и Галицкий Исидор (Никольский). В епархиях Правобережной Украины впервые была предпринята и масштабная попытка привлечения в эти школы представителей духовного сословия в качестве преподавателей. Весной 1861 г., после обращения Киевского генерал-губернатора И.В. Васильчикова к подольскому архиепископу Иринарху (Попову), тот приказал приходскому духовенству приступить к преподаванию светских дисциплин в церковных школах, а если таковых не окажется – то на дому у священников [1, с. 32; 2, с. 224].

Очень скоро выяснилась вся непродуманность и поспешность данного мероприятия. Священники, в силу занятости, сами преподавать не могли, а поручали это дьячкам, своим женам и дочерям, абсолютно не подготовленным к подобной миссии. Конфликт властей Киевского учебного округа с украинскими иерархами – по поводу того, кто должен возглавить школьное дело – привел к тому, что Министерство народного просвещения (МНП) перестало

оказывать церковным школам округа методическую и финансовую помощь. Окончательно же расстроил церковно-школьное строительство в Украине новый митрополит Киевский и Галицкий Арсений (Москвин). Рассорившись со светскими властями, он приказал исключать из духовного сословия тех выпускников православных семинарий, кто согласится работать в народной школе. В результате к середине 1860-х гг. начальная школа на Правобережной Украине оказалась в состоянии паралича [3, с. 75].

Гораздо большую заинтересованность в сотрудничестве с православной церковью проявило руководство С.-Петербургского учебного округа, в состав которого до октября 1864 г. входили Витебская и Могилевская губернии. В декабре 1862 г. помощник попечителя округа И.П. Корнилов предложил поднять жалование законоучителям приходских школ МНП на треть. Необходимые средства Корнилов хотел получить, закрыв часть дворянских училищ Витебской и Могилевской губерний. Реализация данного плана позволила бы улучшить материальное положение православных законоучителей, а также ослабить польское культурное влияние в белорусских губерниях [4, с. 361–372].

Однако самый успешный пример взаимодействия ведомств МНП и Св. Синода в начале 1860-х гг. был продемонстрирован в Виленском учебном округе (ВУО). Он включал Виленскую, Гродненскую, Ковенскую и Минскую губернии, где с весны 1862 г. началось массовое открытие «русских» начальных школ. Приступая к их созданию, попечитель ВУО А.П. Ширинский-Шихматов рассчитывал, прежде всего, на представителей духовного сословия. Об этом говорит конфессиональный состав слушателей педагогических курсов, начавших действовать в округе летом 1862 г., а также особый порядок открытия новых школ в округе. Согласно ему, приговоры сельских сходо́в о начальных училищах вступали в силу только тогда, когда кто-либо из православных священников брал на себя преподавание Закона Божьего и общее руководство школой [5, с. 201–203].

Православная церковь обеспечивала учителями и школы Министерства государственных имуществ (МГИ). В марте 1860 г. управляющий Минской палатой МГИ обратился к Минскому архиепископу Михаилу (Голубовичу) с просьбой о назначении законоучителей в приходские училища этого ведомства. Он также сообщал,

что в ряде местностей духовенство по собственной инициативе уже приступило к обучению, проводя его в своих домах, причем бесплатно. Минская палата МГИ просила архиепископа активизировать эту деятельность, предоставляла все необходимые учебные материалы, и выделяла вознаграждение для законоучителей. За труды по обучению до 12 человек она готова была платить по 25 руб. в год, за 25 учеников и выше – по 50 руб. в год. На тот момент учитель приходского училища, для которого преподавание было основной работой, получал от 50 до 80, в редких случаях 100 руб. серебром в год [6, л. 1–5 об., 157].

Одним из результатов восстания 1863–1864 гг. стало многократное усиление влияния Православной церкви на начальное образование в белорусско-литовских губерниях. М.Н. Муравьев в своем письме к обер-прокурору Синода А.П. Ахматову от 19 февраля 1864 г. заявил, что «... Православие ... одно здесь может служить прочною основой владычества России и развития в русском духе...» [7, с. 8].

Циркуляром № 1 от 27 февраля 1863 г. А.П. Ширинский-Шихматов запретил народным учителям в течение учебного года отлучаться из школ без разрешения приходских священников. С 23 марта 1863 г. деятельность начальных школ ВУО стала регулироваться «Временными правилами», которые наделили приходских священников практически неограниченным правом контроля над учащимися и педагогами, вплоть до закрытия народных училищ. Только православному духовенству разрешалось преподавать в школах ВУО без предварительного согласования с гражданскими властями.

В период генерал-губернаторства М.Н. Муравьева и К.П. Кауфмана (май 1863–октябрь 1866 г.) представители духовного сословия стали главным, если не единственным источником кадров для всей начальной школы ВУО. В 1864 г. из 620 народных учителей округа 571 человек, т. е. 92 %, принадлежало к духовному сословию и только 49 педагогов (8 %) были светскими лицами.

План Муравьева по развитию народного образования края под эгидой православной церкви разделял и митрополит Литовский Иосиф (Семашко). В конфиденциальном письме к обер-прокурору Синода А.П. Ахматову от 15 февраля 1863 г. он предложил передать все церковные училища края МНП, одновременно сохранив за

ними контроль со стороны духовных властей. Приходские священники, настаивал Семашко, должны иметь право требовать устранения начальных учителей, в том числе светских, если те будут замечены « в уклонении » от правительственного курса [8, с. 32–34].

Однако в «муравьевскую эпоху» свободный доступ в народные училища края получили не все представители духовного сословия, а прежде всего выходцы из великорусских губерний. Они были вызваны в край М.Н. Муравьевым и И.П. Корниловым при поддержке митрополита Московского Филарета и архиепископа Ярославского и Ростовского Нила (Исаковича), уроженца Могилева. Это были в основном выпускники православных духовных семинарий и священнослужители без прихода.

Первые из них появились в ВУО летом 1864 г., а началу 1865 г. их число возросло до 120 человек. Некоторые из прибывших не закончили даже полного курса духовных семинарий, что не помешало учебным и гражданским властям края давать им отличные характеристики. Всего же к началу 1865 г. в округе народными учителями работало 362 представителя духовного сословия [9, с. 567; 10, с. 80–81].

На вызванных учителей был распространен ряд льгот, которыми пользовались в Виленском крае русские чиновники. Если рассматривать льготы только с законодательной точки зрения, они выглядели достаточно скромно, поскольку начальные учителя не имели классного чина. Им полагались только прогонные и подъемные – от 50 до 85 руб. на человека (в зависимости от семейного положения), 150 руб. жалования в сельском и 200 руб. в уездном училище, а также казенная квартира с отоплением и прислугой. За преподавание же Закона Божьего, имевшего, с точки зрения властей, огромное значение, доплачивалось всего 50–60 руб. в год [11, с. 12–14].

Основная часть льгот прибывшим в ВУО «исконно русским» учителям была предоставлена не правительством, а администрацией края. Так, М.Н. Муравьев практиковал совмещение должностей народного учителя и волостного писаря. Такой подход обеспечивал властям полный административный контроль в деревне, а занимавшим эту должность лицам – двойное жалование (не менее 450 руб.

в год) и дополнительный заработок за составление писем и прошений. Народному учителю, по требованию Муравьева, сельские общества также предоставляли 1 десятину земли для огородов, «квартиру» с отоплением и освещением, и т. н. «сыпску» – 4–6 четвертей ржи и до 4-х четвертей ячменя или овса.

Кроме того, в 1864 г. Муравьев добился разрешения принимать на гражданскую службу, в т. ч. в учебное ведомство, лиц без необходимого для этого образовательного ценза, если они происходили из духовного сословия. Таким образом, учителя из бывших семинаристов, принятые на работу в средние учебные заведения ВУО, получали 14-й (низший) классный чин и все остальные льготы, предусмотренные для русских чиновников. К.П. Кауфман сохранил для народных учителей все указанные льготы. Он хотел дать им и ряд дополнительных льгот, в виде земельных участков по 20–50 десятин, но из-за противодействия придворной партии Валуева – Долгорукова этого не произошло.

Но самым важным для выпускников духовных семинарий из внутренних губерний России, прибывших в Виленский край, были даже не льготы. После двух-трех лет учительства Синод обещал предоставить им места священнослужителей в крае. Учитывая, что лиц со средним духовным образованием в Центральной России на тот момент было в три-четыре раза больше, чем церковных приходов, это выглядело очень заманчиво. В белорусско-литовских же губерниях после 1863 г. развернулось интенсивное строительство церквей (за счет контрибуционных сумм) и создание новых православных приходов, а жалование православных священнослужителей благодаря стараниям М.Н. Муравьева было увеличено в полтора-два раза. С 1865 г. оклад священника составил 225–280 руб. в деревне, около 400 руб. в уездном и до 700 руб. в губернском городе, что было гораздо выше, чем в России [15, с. 10, 16, 19; 16, с. 226–227]. Пожертвования прихожан могли увеличить эту сумму еще в несколько раз.

Муравьевская администрация, православные иерархи и славянофилы представляли чиновников и педагогов, прибывших в край после 1863 г., идейными борцами за «русское дело», миссионерами православия и «русской идеи». Политические силы, поддерживавшие католическую церковь, революционно-демократический

лагерь, а позднее, и советская историография характеризовали их как людей без чести и совести, «недоучившихся семинаристов», привлеченных в край единственно жадной наживы и стремлением сделать карьеру. К тому же, как отмечали современники, они были совершенно не знакомы с педагогикой. Единства мнений по этому вопросу нет и сегодня. Если одни исследователи говорят о дискриминации белорусского населения и удушении национальной культуры, то другие считают, что ужасы «системы Муравьева» сильно преувеличены и акцентируют внимание на революционном насилии повстанцев, а также «консервативном реформаторстве» самого М.Н. Муравьева.

При всей полярности мнений по данному вопросу нужно отметить, что отношения даже между лучшими представителями «истинно-русских деятелей» и местным населением отличались большой степенью отчужденности, а порой и враждебностью. Прибывшие из России учителя не знали белорусского, не говоря уже о литовском, языка и местных обычаев, что серьезно затрудняло обучение [17, с. 8–9]. Зачастую дети даже не понимали того, что объяснял им учитель. Но самое главное заключалось в том, что, по словам председателя Виленской археографической комиссии П.А. Бессонова, «... местная администрация сразу же захотела сделать их (русских учителей. – М.Г.) орудием религиозной пропаганды и тем самым чуть не погубила все дело народной школы».

Необходимо учитывать и то, что в 1860–70-х гг. крестьяне рассматривали казенные школы как дополнительную повинность и крайне неохотно отдавали в них своих детей. Оценивая ширину «полосы отчуждения» между русскими учителями и их учениками-белорусами нельзя сбрасывать со счетов и острую идейную борьбу, а точнее, идеологическую войну между «русской» и «польской» партиями. Если М.Н. Муравьев и И.П. Корнилов наклеивали на местное дворянство ярлыки «плантаторов» и «пришлых», пытаясь натравить на них все не католическое население края, то их противники не оставались в долгу.

Например, в Сенненском уезде Могилевской губернии в конце 1860-х гг. «польская» партия через евреев-торговцев пустила слух о том, что всех детей, которых крестьяне отпускают в «русские» школы, скоро заберут в солдаты. Основанием для этого слуха

послужило поведение учителя Мокшанского народного училища, который вместо учебы муштровал детей, раздав им деревянные ружья. Попечитель П.Н. Батюшков, посетив с ревизией Мокшанское училище, сразу же уволил этого «педагога». Несколько годами ранее такой же прием был применен католической партией и в отношении юношей, желавших поступить в Молодечненскую семинарию [18, с. 77, 81; 19, с. 270–271].

Отношение российских властей к местным православным священнослужителям было неоднозначным. С одной стороны, муравьевская администрация зачастую не доверяла им, припоминая старые униатские грехи и считая «ополячившимися». Так, в 1863 г. она не разрешила открыть при Могилевской духовной семинарии учительские курсы, а в 1864 г. – бесплатную воскресную школу, где ректор этой семинарии хотел прививать воспитанникам педагогические навыки. Первоначально М.Н. Муравьев хотел даже удалить из народной школы работавших там белорусских православных священников. Против этого возражал А.П. Ширинский-Шихматов, с пониманием относившийся к пережиткам полонизма в среде местного православного духовенства. Разногласия с генерал-губернатором по данному вопросу стали одной из причин отставки попечителя ВУО в январе 1864 г.

С другой стороны, быстрые темпы роста «русских» училищ в ВУО заставили привлекать к работе в них и местное духовенство. Масштабы этой практики год от года расширялись, но каждое подобное назначение санкционировал лично попечитель И.П. Корнилов. Кандидатов в учителя предлагали епископы и дирекции народных училищ. Однако довольно быстро выяснялось, что священнослужители не способны эффективно и на постоянной основе заниматься преподаванием. В 1865 г. Училищный совет Витебской и Могилевской губерний временно отказался от назначения священников на учительские должности из-за того, что те были перегружены церковными обязанностями. К этому времени только в школах МГИ двух вышеуказанных губерний работало 63 священника [20, с. 20]. В Виленской и Гродненской губерниях в том же году в училищные советы обратилось само духовенство, с просьбой оставить за ним только преподавание Закона Божьего. Но такого

разрешения оно не получило и к началу 1869 г. из 151 учителей Гродненской губернии 66 человек, или 44 %, составляли священники, а еще около 50 % – бывшие духовные семинаристы и низшие члены клира [21, с. 51].

Несколько лучшая ситуация наблюдалась в Минской губернии, где к 1868 г. из 435 учителей светских предметов 101 были священниками и дьяконами (32 %) а еще 95 человек (30 %) – воспитанниками духовных семинарий и училищ. В апреле 1869 г. 32 священника, преподававшие светские дисциплины и Закон Божий в начальных школах этой губернии, удостоились, по представлению попечителя округа, благодарственного императорского указа за «... неослабно-деятельное содействие распространению русской грамотности и развитию и укреплению в молодом поколении истин и правил православной веры...» [22, л. 1, 1 об]. Учитывая, что о создании каких-либо особых условий для работы духовенства Минской епархии в народной школе неизвестно, скорее всего, это был пропагандистский жест учебных властей, рассчитанный на духовенство соседних епархий.

Большинство священнослужителей, работавшие в начальных школах округа, имели учителей-помощников, которые и взяли на себя все тяжесть преподавания. Их выбирали сами священники из низших членов клира: причетчиков, певчих и т. д. Они же из своих доходов и оплачивали труд этих лиц (обычно несколько рублей в месяц, по взаимной договоренности). Подобная практика была санкционирована руководством ряда епархий, в частности, Литовской и Минской, еще в начале 1860-х гг. Таким образом, преподавание в школах, где народными учителями числилось православное духовенство, было фактически отдано на откуп политически благонадежным и конфессионально родным, но малокультурным и профессионально безграмотным лицам.

Православные священнослужители края рассматривали работу в начальной школе как тяжелое бремя. Это подтверждает позиция, занятая в конце 1860-х гг. «Вестником Западной России» – рупором ультраправого крыла «западно-русской» партии. Редактор и издатель этого журнала К.А. Говорский (в прошлом – преподаватель Киевской духовной семинарии), безоговорочно поддерживая

«Временные правила» 1863 г., предлагал все же рассматривать православных священников не как преподавателей светских дисциплин, а прежде всего как людей, способных контролировать образ мыслей народных учителей. Главным же кадровым источником начальной школы, по мнению Говорского, должны были стать выпускники местных духовных семинарий, в абсолютной лояльности которых власти края имели возможность убедиться в 1863–1864 гг. [23, с. 4, 7].

Первые попытки привлечь выпускников белорусских духовных заведений в начальные школы были предприняты в конце 1850-х гг. в Литовской, Могилевской и Минской епархиях. Так, по распоряжению архиепископа Минского Михаила при рукоположении в сан выпускников духовных семинарий с них стали брать письменное обязательство о том, что получив приход, они откроют там школу и организуют в ней обучение. Правда, это распоряжение исполнялось по большей части формально, либо не исполнялось вовсе, благо, что предложений было предостаточно (от отсутствия помещений и финансов до противодействия местных властей). Так, в 1861 г. в Минской епархии по отчетам числилось более 1000 церковных школ, но вознаграждение за преподавание получали только 34 учителя-священника (по 20–85 руб. в год).

Реальный прогресс наметился только летом 1862 г., когда в Вильно и Минске по инициативе А.П. Ширинского-Шихматова были организованы краткосрочные педагогические курсы для белорусских и российских семинаристов. В следующем году учебные власти округа задумали более масштабное мероприятие.

Осенью 1863 г. попечитель ВУО обратился к архиепископу Минскому Михаилу с просьбой указать приходы его епархии, где можно было бы открыть «русские» школы. Архиепископ Михаил 15 ноября того же года назначил 108 приходов, где должны были размещаться новые народные училища и наметил для них учителей – выпускников местных духовных семинарий. Но понимая, что сразу дать новым школам 108 учителей-семинаристов невозможно, Михаил приказал временно выполнять учительские обязанности приходским священникам и дьяконам. Те должны были нанять помощников и незамедлительно приступить к преподаванию.

Архиепископ объяснил причину подобной поспешности — «...борьба с врагом» (т. е. с поляками. — М.Г.) и заверил священнослужителей, что в скором времени новые училища посетят директор Минской гимназии и особые преподаватели, командированные округом. Они будут раздавать учебные пособия, и обучать методике преподавания.

Уже осенью 1863 г. во все духовные семинарии края были направлены т.н. «правительственные вызовы». Они предлагали выпускникам включиться в работу местных властей волостными писарями и учителями. В частности, в Полоцкую семинарию только в течение лета 1864 г. такие «вызовы» приходили дважды, каждый раз находя добровольцев, правда, не слишком многочисленных. В январе 1864 г. в трех новых приходских училищах г. Вильно (Остробрамском, Замковом и Заречном) учителями стали выпускники Литовской семинарии Ф. Гижевский, А. Лихачевский и И. Красковский. Перед началом работы напутствие дал им лично М.Н. Муравьев.

Для бывших семинаристов, желавших работать в школе, дирекции училищ устраивали краткосрочные педагогические курсы. В столице края ими руководил директор Виленской гимназии В.И. Малиновский. На первых порах он требовал от учителей новых училищ ежедневных отчетов и сам ежемесячно посещал школы, помогая наладить обучение. Общий надзор за школами Вильно осуществляли полковник Павлов и флигель-адъютант М.Н. Муравьева князь Шаховской. В учебном процессе участвовала и полиция, требуя от учителей ежедневных списков отсутствующих учеников и доставляя тех на занятия силой.

В Витебской губернии в 1866 г. на летних курсах занималось 10 человек. В августе—октябре 1867 г. из 20 «учительских кандидатов», занимавшихся при Минской дирекции, четверо были выпускниками местной духовной семинарии. Всем им выдавались по 15—20 руб. прогонных денег за счет епархии. Только в 1869 г. в народные училища этой губернии поступило 14 бывших воспитанников Минской духовной семинарии (в т. ч. 12 с законченным средним образованием) и 13 духовных семинаристов из российских губерний, не окончивших курса. Всего в 1869 г. в дирекции училищ

Минской губернии светские предметы преподавало 496 учителей: 94 священнослужителя, 88 – выпускника духовных семинарий и 21 выпускника духовных училищ [24, с. 17–18].

Значение местных духовных семинарий как кадрового источника для народной школы ВУО росло по мере того, как иссякал поток кандидатов из центральных губерний, и выяснялась невозможность для приходского духовенства совмещать свои основные обязанности с преподаванием. В апреле же 1866 г. коренному пересмотру подверглась кадровая политика в области начального образования в целом. Обер-прокурор Синода и новый министр МНП Д.А. Толстой решил сделать православные духовные семинарии главным поставщиком кадров для начальных школ всей страны.

По замыслу Д.А. Толстого, избыток выпускников православных семинарий, а также изданный 11 июня 1869 г. указ о свободном выходе из духовного сословия олжны были надежно обеспечить учителями как светские, так и церковные училища. При каждой духовной семинарии стали создавать воскресные школы, предназначенные для педагогической практики воспитанников. Так, в январе 1867 г. была открыта воскресная школа при Могилевской духовной семинарии, чего ее ректор, архимандрит Палладий (Ганкевич) добивался с конца 1864 г. Первоначально школу посещало 70 человек, но к концу 1868 г. число учеников сократилось до трех. Причина заключалась в отсутствии средств и плохо организованном процессе обучения.

С декабря 1866 г. начала действовать воскресная школа при Литовской духовной семинарии, предназначенная для учеников всех конфессий. Однако из-за бойкота католиков и лютеран ее посещали только православные, не более 10 человек. Несмотря на пособие от Управления ВУО, школа влачила жалкое существование и в 1871 г. ее даже собирались закрыть. Архиепископ Литовский Макарий (Булгаков) не допустил этого, но оживить занятия удалось только в 1873 г., когда школе стали выделять по 300 руб. в год. К середине 1870-х гг. количество учеников в ней выросло до 20 человек.

В 1869 г. архиепископ Литовской Макарий выдвинул локальный план по подготовке начальных учителей для Ковенской губернии. Он обратился в Синод с просьбой выделить Литовской духовной

семинарии 24 дополнительные стипендии. Их должны были назначать детям литовских крестьян православного исповедания, которых предполагалось набрать в семинарию. Таким образом, считал Макарий, удалось бы одновременно решить две задачи: подготовить учителей, знавших литовский язык и православных миссионеров для Жмуди.

Синод разрешил принимать православных литовцев в семинарию (ранее это было запрещено). Но никаких дополнительных средств Литовской семинарии выделено не было, а пособия литовцам предлагалось назначать за счет ее штатных средств – 115 казенных стипендий, в которых остро нуждались и воспитанники-белорусы. После этого вопрос о подготовке учителей-литовцев в семинарии руководством епархии больше не поднимался, тем более что православных крестьян-литовцев в Ковенской губернии были единицы.

Обучением в воскресных школах при духовных семинариях занимались воспитанники старших классов, по очереди. Но контроль над ними со стороны педагогов отсутствовал, а сами воспитанники, не собираясь работать учителями, были не заинтересованы в приобретении педагогических навыков. Поэтому преподавание шло из рук вон плохо и в 1880 г., как только воскресные школы лишились дотаций МНП, они были закрыты.

В конце 1860-х гг. воскресные школы появились и при некоторых приходских церквях белорусских епархий. Активную помощь епархиальным властям оказало в этом, по просьбе Д.А. Толстого, Управление ВУО. В своем письме к И.П. Корнилову от 4 апреля 1867 г. он высказывал мнение, что «обрусительный» эффект от деятельности народных школ край почувствует еще не скоро. Поэтому Толстой предлагал в кратчайшие сроки открыть хотя бы несколько школ для взрослых, причем за счет округа, так как в министерстве для этого денег нет [25, с. 132].

В Волковысском уезде Гродненской губернии осенью 1867 г. открылись две школы: в селе Лысково (в помещении народного училища) и в селе Ивашкевичи. Первую школу, которой руководил приходский священник И. Огиевич, посещало около 100 человек, в т. ч. 20 женщин. Ивашкевичскую воскресную школу, где училось

от 50 до 100 человек, возглавлял священник И. Кончевский. В школах обучали русскому письму, счёту, разнице между православными и католическими обрядами и догматами. По ходатайству инспектора народных училищ Олонцова, посетившего с ревизией Волковысский уезд в декабре 1867 г., оба священника получили премию по 50 руб. Всего в 1868 г. в округе действовало пять воскресных школ для взрослых [26, с. 168–169; 27, с. 56–58].

К началу 1870-х гг. стало очевидно, что план Д.А. Толстого по подготовке народных учителей в духовных заведениях потерпел неудачу. В то же время в ВУО ее масштабы были менее заметны, чем в других регионах страны. До середины 1870-х гг. выпускники духовных семинарий и училищ составляли 70–80 % начальных учителей округа. Затем их удельный вес начинает снижаться, но еще в начале 1880-х гг. не менее трети народных учителей ВУО были выходцами из духовного сословия.

Таким образом, борьба с польским культурным влиянием в белорусско-литовских губерниях после восстания 1863–1864 гг. наложила отпечаток на просветительскую деятельность Православной церкви, которой пришлось выполнять политический заказ российского правительства. Вместе с тем, эта деятельность была вполне бескорыстной и способствовала развитию начального образования белорусского народа, формированию белорусской национальной интеллигенции.

Использованная литература

1. Лотоцкий, А. Народное образование в Подолии в его прошлом и настоящем / А. Лотоцкий // Образование. – 1899. – № 4. – С. 71–91.
2. Никулин, М.В. Православная Церковь в общественной жизни России (конец 1850-х – конец 1870-х гг.): дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / М.В. Никулин. – М., 1996. – 38 с.
3. Отчет попечителя Киевского учебного округа, князя Ширинского-Шихматова, представленный в ноябре 1865 г. – Б.м., 1865. – 97 с.

4. Журнал Министерства народного просвещения (ЖМНП) – 1862. – Октябрь.
5. Виленский временник. – Кн. 4, ч. 1.
6. Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ). – Фонд 136, оп. 1. – Д. 29101. – Л. 1 – 5 об.
7. Из переписки гр. М.Н. Муравьева об улучшении материального быта православного духовенства в Северо-Западном крае / сообщил А. Миловидов. – Вильна: Тип. Св.-Дух. братства, 1899. – 20 с.
8. Распоряжения графа М.Н. Муравьева по делу народного образования в Северо-Западном крае в 1863–1865 годах. – Витебск: Губ. типо-литограф., 1894. – 34 с.
9. Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі: у 4 т. – Мінск, 1940. – Т. 2. (1772–1903) / Пад рэд. Н.М. Нікольскага, Д.А. Дудкова, І.Ф. Лочмеля. – 939 с.
10. Миловидов, А. Деятельность графа М.Н. Муравьева по народному просвещению в Северо-Западном крае / А. Миловидов // ЖМНП. – 1905. – Май – Июнь. – С. 30–100.
11. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). – Собр. 2. – Т. 39, отдел. 1. – № 40582.
12. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 41, отдел. 1. – № 43335.
13. Корнилов, И.П. Русское дело в Северо-Западном крае. Материалы для истории Виленского учебного округа преимущественно в Муравьевскую эпоху / И.П. Корнилов. – СПб.: Тип. А.П. Лопухина, 1901. – 410 с.
14. Захарьин, И.Н. Воспоминания о службе в Белоруссии 1864–1870 гг. (из записок мирового посредника) / И.Н. Захарьин // ИВ. – Т. 15 (1884). – № 3. – С. 538–565; № 4. – С. 56–95.
15. Из переписки гр. М.Н. Муравьева об улучшении материального быта православного духовенства в Северо-Западном крае / сообщил А. Миловидов. – Вильна: Тип. Св.-Дух. братства, 1899. – 20 с.
16. ЖМНП. – 1863. – Март.
17. Отчет по управлению Минской дирекцией народных училищ за: 1865 год. – Вильна: Тип. А. Сыркина, 1866. – 33 с.; – Вильна: Тип. А. Сыркина, 1867. – 23 с.
18. Сборник сведений о средних учебных заведениях Виленского учебного округа. – Вильна: тип. М.Р. Ромма, 1873. – 376 с.

19. Отчет по управлению народными училищами в губерниях Витебской и Могилёвской за 1865 гражданский год. – Б.м., б.г. – 54 с.

20. Вестник Западной России (ВЗР). – Год 7 (1869). – Кн. 7, т. 3.

21. НИАБ – Фонд 136. оп. 1. – Д. 30048. – Л. 422, 422 об.

22. Отчет по управлению Минской дирекцией народных училищ за 1869 год. – Минск: Тип. губ. правлен., 1870. – 76 с.

23. Корнилов, И.П. Русское дело в Северо-Западном крае.

24. Извлечение из ... отчета министра народного просвещения за 1868 год // ЖМНП. – 1870. – Январь. – С. 36–87.

25. ВЗР. – Год 8 (1868). – Кн. 7, т. 3.

26. Родевич, М.В. Белорусские народные школы / М.В. Родевич // отгиск из журн. «Заря», 1871: Т. 4, с. 101–128; Т. 5, с. 58–119.

Особенности национальных представлений о себе и белорусах у студенческой молодежи

Гребень Н. Ф.

г. Минск, БГПУ

Обращаясь к проблеме представлений о себе как отдельной личности, так и определенной социальной группы, каковой является и нация, мы сталкиваемся с тем, что на сегодняшний день современная психологическая наука оперирует такими понятиями как «образ себя», «образ Я», «самосознание», «самоотношение», «самооценка», «Я-концепция». Эти понятия следует рассматривать как теоретически родственные, хотя все они имеют содержательную самостоятельность. При этом надо отметить, что наибольшую теоретическую разработку из перечисленных терминов получили две категории: в советской психологии – это самосознание, а в западной – Я-концепция.

В психологическом словаре самосознание определяется как высший уровень развития сознания – основа формирования умственной активности и самостоятельности личности в ее суждениях и действиях. Коротко самосознание можно определить как образ себя и отношение к себе. Эти образ и отношения неразрывно связаны со стремлением к самоизменению, самоусовершенствованию. И одна из высших форм работы самосознания – попытки найти

смысл собственной деятельности, что нередко вырастает в поиск смысла жизни [3, с. 585].

Самосознание, согласно В.В. Столину, – совокупность психических процессов, посредством которых субъект деятельности осознает себя как такового. Анализ итоговых продуктов самосознания, которые выражаются в строении представлений о самом себе, «Я-образе», или «Я-концепции» осуществляется либо как поиск видов и классификаций образов «Я», либо как поиск «измерений» (т. е. содержательных параметров) этого образа [4].

Английский психолог Р. Бернс определяет Я-концепцию (на английском «self-conception», дословно «концепция себя») как совокупность всех представлений индивида о себе, сопряженную с их оценкой. Я-концепция возникает у человека в процессе социального взаимодействия как неизбежный и всегда уникальный результат психического развития, как относительно устойчивое и в то же время подверженное внутренним изменениям и колебаниям психическое приобретение [1].

Соотношение понятий «Я-концепция» и «самосознание» до сих пор точно не определено. Часто они выступают как синонимы. Вместе с тем существует тенденция рассматривать «Я-концепцию» в отличие от самосознания как результат, итоговый продукт процессов самосознания. В любом случае обе психологические категории отражают представления личности или социальной группы о самом или самих себе. Однако «Я-концепция» не сводится только к осознанным компонентам психики, но включает в себя и неосознаваемые. Поэтому мы считаем, что при изучении представлений современных белорусов о себе наиболее верно оперировать к категории «Я-концепция».

Подходя к проблеме представлений современных белорусов о себе и о своем народе, важно исходить не из уже имеющихся и заданных образов нации, которые прописаны в литературе с позиции стороннего наблюдателя как внешнего, так и внутреннего (самого белоруса), а из непосредственных представлений самих белорусов. Для этого необходимо прибегнуть непосредственно к психологическому исследованию, где в качестве испытуемых выступают студенты, являющиеся представителями различных регионов Беларуси.

В результате проведенных исследований нам удалось выяснить следующее. Студенты не узнают и не идентифицируют себя с психологическим портретом белорусов, в частности, прописанным российским этнопсихологом В.Г. Крысько [2]. При этом они с легкостью определяют психологические портреты ближайших соседей белорусов: русских, украинцев, поляков. Мы попытались выяснить, какие из перечисленных в портрете черт, вводили студентов в заблуждение и не позволяли им идентифицировать описанный образ белорусов. Оказалось, что студентов, прежде всего, смутило то, что в описании психологического портрета сообщалось, что белорусы «гордые люди». Заметим, что при этом в тексте пояснялось, что гордость у белорусов проявляется в отношении к служебным обязанностям, делу, товарищам. Также вызвали определенные сомнения и такие качества как «любовь к технике» и деловитость. С рядом других черт студенты в большинстве своем соглашались.

Вопрос «Какие мы белорусы?», как правило, фрустрирует студенческую аудиторию. После непродолжительного молчания можно услышать такие робкие ответы как «добрые», «толерантные», «гостеприимные» и прочие. Несмотря на то, что студентами указываются положительные черты нации, ответы лишены уверенности и достаточно ограничены. Более чем в 90 % случаев молодые люди считают, что белорусы по своему характеру отличаются от таких близких и, как принято говорить, родственных народов как русские и украинцы.

На вопрос «Какими положительными чертами характера обладают белорусы?» чаще всего приводятся следующие варианты ответов: доброта или доброжелательность, трудолюбие или работоспособность, терпимость, гостеприимство, дружелюбие и отзывчивость. Несколько реже назывались такие качества как спокойные, честные, скромные, толерантные.

К отрицательным чертам белорусов респонденты отнесли следующие: пассивность, замкнутость, медлительность, доверчивость, покорность и «памяркоўнасць», трусость. Реже указывались такие черты как равнодушие, нерешительность, склонность к пьянству, ленность. Заметим, что порядка 15 % респондентов привели ответ «нет», что может говорить как о некритическом отношении к дан-

ной проблеме, так и о нежелании воспринимать свою национальную группу с негативной стороны.

С целью более глубокого понимания представлений белорусов о себе мы также воспользовались методикой М. Куна и Т. Мак-Партланда «Кто Я?». Тест используется для изучения содержательных характеристик идентичности личности. Теоретической основой методики служат концепции социальных ролей и ролевого поведения, в рамках которых задается и способ самовосприятия человека как носителя этих ролей.

Согласно результатам по методике «Кто Я?» мы установили, что чаще всего наши респонденты идентифицировали себя с родовой группой принадлежности, давая при этом ответ «человек». Второй по значимости оказалась группа основного занятия и ответ «студент». Третью позицию заняла группа родства и социальные роли сына и дочери. Четвертая позиция закрепились за половой принадлежностью мужчина (парень) или женщина (девушка). На пятом месте разместилась группа принадлежности социального характера и ответ «личность».

По мнению авторов методики, первые пять позиций отражают наиболее значимые социальные роли человека. Согласно нашим данным, идентификация студентов со своей национальной или этнической группой в первую пятерку не вошла и в общем зачете заняла только седьмую позицию. Это не очень хороший показатель, в том плане, что он отражает несколько сниженную активность молодых людей как представителей своей нации. Это вполне согласуется и с приведенной студентами отрицательной чертой белорусов – пассивностью.

Чтобы изучить в большей степени неосознаваемые компоненты «Я-концепции» молодых белорусов, студентам было дано задание представить типичного белоруса и описать полученный образ. В результате мы выяснили, что чаще всего студенты представляют типичного белоруса как мужчину средних лет, среднего роста, неброско одетого, часто в льняной одежде, голубоглазого, с русыми волосами, усами, в деревне или в поле занятого обработкой земли. Вторым по степени встречаемости оказался образ женщины примерно 30-ти лет в национальном костюме, часто с хлебом в руках. Реже в ответах также были обозначены и такие образы как «рабочий завода», «женщина в магазине с сумками», «оппозиционер».

Анализ данных ответов показывает нам, что полученные образы не позволяют нам оперировать к реальному среднестатистическому белорусу. Согласно данному самовосприятию опрошенных, белорусы – люди, скорее прошлого, но не настоящего, и уж точно не будущего. Также нами было предложено ассоциировать типичных белорусов с одной из геометрических фигур: треугольник, квадрат, круг, четырехугольник и зигзаг. Наиболее частым оказался ответ «круг», который указывает на следующие психологические особенности белорусов: неконфликтность, нерешительность, уступчивость, дружелюбие, умение сопереживать.

Таким образом, проанализировав результаты нашего исследования, можно заключить, что в целом у современных белорусов сознательные и неосознаваемые представления о себе и о белорусах достаточно согласованы. У них наблюдается в целом адекватная «Я-концепция», но в тоже время недостаточно благоприятная. Это говорит о присущей белорусам низкой вере в себя, сниженном уровне самоуважения и самооценки, конформных установках. В свою очередь это препятствует и самоутверждению белорусов как нации в международных отношениях. Можно, конечно же, сослаться на то, как это делают белорусские политики, что Республика Беларусь – достаточно молодое государство. Но, если проблема формирования белорусской нации не будет решаться на государственном уровне посредством конкретных целенаправленных проектов, в ближайшие годы вряд ли стоит ожидать, что белорусы обретут свой благоприятный образ.

Использованная литература

1. Бернс, Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – М.: Прогресс, 1986. – 367 с.
2. Крысько, В.Г. Этническая психология: Учеб. пос. для студ. высш. учеб. заведений / В.Г. Крысько. – М.: Академия, 2002. – 320 с.
3. Словарь практического психолога / Сост. С.Ю. Головин – Минск: Харвест, 1998. – 800 с.
4. Столин, В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 284 с.

Итоги унии 1596 г. Завершение компромисса в истории XIX в.

Давидович А. В., Киселёва С. А.

г. Минск, БНТУ

В далеком прошлом в Беларуси произошли столь значительные события, что отголоски их, а порой и серьезные последствия для народов и государств Европы, ощутимы и поныне. Ряд таких событий создал прецедент конфликтов и противоречий, дающих повод и аргументацию политикам, религиозным деятелям трактовать подобные исторические факты в свою пользу. Это имеет непосредственное отношение и к событиям 1596 г., когда усилиями многих была подписана церковная Берестейская уния. В 2016 г. этому событию исполнится 420 лет. И в наши дни православная церковь и Ватикан предпринимают попытки объединить свои интересы и усилия в борьбе с множеством конфессиональных, социальных, этнических проблем, которые стремится разрешить европейское сообщество.

Что же произошло на рубеже XVIII–XIX вв. и почему завершился процесс длительного компромисса между католической и православной церквями? В чем причины, приведшие в итоге к ликвидации унии и униатской церкви? Какие механизмы и региональные интересы христианства в прошлом и настоящем можно использовать для единения двух его ветвей?

Вновь вернуться к осмыслению этих вопросов необходимо еще и поэтому, что и в XVI, и в XXI вв. они вызывают споры в среде ученых, политиков, религиозных деятелей. Приведем лишь два из сотен подобных мнений. В ноябре 1595 г. Сигизмунд III Ваза послал Клименту VIII специальный «постулат», в котором сообщал, что подчинение православных Речи Посполитой власти папской курии легко приведет к унии. Великое Княжество Московское, где миллионы человеческих душ прозябают в «греческой схизме». А Речь Посполитую это избавит от шпионов, т. к. «схизматики» находятся на службе у турок [2, с. 44].

Канцлер ВКЛ Лев Сапега, отвечая на действия униатского лидера Исафата Кунцевича, писал «Ваша святость, как ты её понимаешь, позволяет вам грабить схизматов (православных) и отрубать им головы. Евангелие учит совершенно иным вещам. Эта уния вызвала огромное несчастье... Уния не принесла радости, а только

несогласие, ссоры, беспорядки. Было бы намного лучше, чтобы она никогда не имела места среди нас...» [2, с. 65]. Политической основой запрета униатской церкви в XVIII в. стали разделы Речи Посполитой и присоединение территорий Беларуси и Украины, где активно действовала уния, к Российской империи. Одним из последствий этого территориального передела на первом этапе стало использование униатства как политического аргумента в борьбе католицизма и православия.

Насколько серьезной была эта сила, говорят некоторые исторические данные и факты: на территориях, присоединенных к Российской империи только после первого раздела, проживали 800 тыс. униатов (80 % сельского населения). Эта часть населения была первоначально ориентирована на Ватикан. Подписание в 1596 г. унии предоставило ему большие возможности влияния на православных, которые принимали униатство. Это миссия была возложена на униатских священников, которые совместно с католическим духовенством получали религиозное образование. Их деятельность на местах способствовала замене многих православных обрядов и праздников на католические, привела к иным изменениям.

В обязанности местных помещиков, согласно законодательству, входило содержание униатских приходов, положение священников во многом зависело от их интересов. Помещики способствовали назначению лояльных священников на должности, их карьерному росту. Это влияло на косвенную и непосредственную зависимость белого и черного униатского духовенства от интересов Ватикана и частных интересов местных властей. Шестого декабря 1773 г. власти Российской империи издали инструкцию, в тексте которой содержался призыв к униатам и католикам вернуться в правую (православную) веру. Выполнение положений этого документа на местах контролировала власть в лице губернаторов и епископов новых областей.

Практика заключалась в создании особых условий, в которых у униатских священников отсутствовали возможности выбора: обязательной становится присяга на верность власти. В противном случае священников снимали с должности, могли также отправить в дальний приход. Половина униатских священников отказалась присягнуть власти Российской империи. В течение последующих

лет до 1788 г. многие из них были высланы за её границы, особенно в Польшу.

Освободившееся место представляли православным священникам, создавая православный приход вместо униатского. В 1783 г. униатские священники уже не имели права венчать православных с представительницами иной веры. Подобных ограничений было достаточно, но в первые годы после включения белорусских земель в состав России царское правительство проводило осторожную политику. Поэтому оно отказывалось от предложений сторонников немедленной ликвидации унии, каким был и православный епископ Г. Каниский, предлагавший включить в документ о разделе Речи Посполитой параграф о переходе в православие всех «силой обращенных».

Уже на первом этапе борьбы за унию католическая церковь пыталась оказать влияние на Екатерину II. В Петербурге был принят полоцкий униатский епископ Я. Смагаржевский с посольством. Его приезд показал и практическую сторону прошения о сохранении унии. По данным того времени, униатам принадлежало 70 % всех приходов восточных земель. Однако Смагаржевский был снят с должности митрополита и выслан в Польшу, так закончилась его миссия по сохранению униатства, отражавшая явные и тайные интересы многих политиков.

В 1773 г. была учреждена независимая от римской католической церкви Белорусская епархия, епископом которой назначили С. Богуш-Сестренцевича. Указом 1784 г. были закрыты 4 униатские епархии. Для ослабления влияния на униатов ордена базилиан Екатерина II разрешила деятельность их «конкурента», ордена иезуитов, в своем государстве. Ответом униатского руководства стал Собор и принятое на нем решение: несмотря на угрозу продолжить любыми путями обращать православных в униатов.

Второй раздел Речи Посполитой и накопленный опыт властей изменил ситуацию. С 1793 г. начали разрабатывать документ об объединении всех в православие в государственном масштабе. На следующий год все ограничения для такого объединения были сняты. Факты говорят о том, что подобный подход имел свои плоды: в православие перешло 1,5 млн. новых жителей Российской империи. В различных районах Беларуси этот процесс имел свою

специфику. Проще обращение в православие проходило там, где униатство принималось в последние годы.

Дело в том, что первый и второй разделы Речи Посполитой спровоцировали перевод в униатство православных крестьян и попытку расширения воздействия унии в условиях реальной угрозы. Со стороны властей Российской Империи появился повод для активизации процесса ликвидации унии. В таких условиях власти идут на следующий шаг: 22.04.1794 Екатерина II подписывает указ о запрете деятельности униатской церкви в государстве, власти обещали перевод крестьян в разряд государственных из крепостных. Помещикам было объявлено, что при сопротивлении в реализации указа, они будут нести уголовную ответственность.

Последующие три императора Российского государства – Павел I, Александр I, Николай I продолжили работу в поисках мер борьбы с униатством. Политика Павла учитывала интерес европейских государств, который они проявили к Польше. В «Манифесте» Павла I от 18.03.1797 объявлено о свободе вероисповедания. Однако этим Манифестом воспользовались в Ватикане. Началось возвращение населения в униатство, причем так массово, стремительно и неожиданно для властей, что император назначил специальное расследование. Последовал вывод из полученных данных: екатерининские законы по унии пересмотрены не будут. Предпринимаются следующие действия: в 1799 г. подписан указ об управлении униатской епархией, независимой от Рима; в 1800 г. Сенатом издан специальный указ об унии; 1803 г. объявлен запрет перехода из униатства в католицизм. Эти указы поддержали священники И. Лисовский, Г. Кохановский, И. Красовский, используя силу своего сана, значительное влияние на паству.

В период Отечественной войны 1812 г. Ватикан и уния вновь получают возможность изменить ситуацию в свою пользу. Базилиане активно, через проповеди и образование агитируют переход униатов в католичество. При Александре I митрополит И. Лисовский получает возможность назначать в приходы лояльных униатских священников, снимать с должностей сторонников независимости унии. Следует заметить, что в среде представителей униатства не было единого мнения о будущем церкви. Это провоцировало раскол, который так же был на руку Ватикану и Московской патриархии. Стремление к самостоятельности униатов позволило какое-

то время поддержать эту идею в православной церкви. Это давало возможность отделить унию от католической церкви, что способствовало впоследствии переходу к православию.

Активизация базилиан имела очевидные последствия. В 1822 г. закрываются 57 из 87 их приходов, а собственность монастырей передается православному духовенству. В 1826 г. следующим указом запретили строить католические храмы в землях, где население приняло православие.

После «метода кнута» в 1827 г. новые власти применили «метод пряника», учитывая неудачный опыт прошлого, основанный на запретах и наказаниях. Этот метод преимущественно учитывал не запрет, а реорганизацию униатской церкви. Это был более долгий и сложный путь, важное место в котором занимали его идеологи. Их лидером стал И. Семашко, униатский священник. Семашко известен своей докладной запиской царю «О проведении реформы униатской церкви для присоединения ее к православию». Согласно его предложению, из 4 униатских епархий сформировали 2: Белорусскую (Полоцк) и Литовскую (Журовичи). Количество же православных епархий продолжало расти.

С политической точки зрения это привело к обоснованию святой обязанности униатских священников доносительства, невзирая на тайну исповеди. В условиях необходимости контроля над политической ситуацией на вновь обретенных землях власти Российского государства, таким образом, пытались использовать униатских священников. Для этой цели была проведена особая реформа, в результате которой власти создали греко-униатскую коллегию, были организованы специальные училища для детей униатов. В самой среде униатов произошел раскол, определивший три ее течения: уния независима, уния с Ватиканом, уния с православием. Согласно данным, в период правления Николая I к православию присоединились более 1 млн униатов.

В 1830 г. во время восстания в Польше и на присоединенных землях, среди униатских священников было распространено воззвание о лояльности к властям. Однако дальнейшие события показали, что ситуация только обострялась. Последствия подавления шляхетского восстания сказались на униатской церкви. Всех епископов сменили лояльно настроенные священники. В Полоцк новым епископом назначили С. Крыжановского. Он, проявив инициативу

совместно с губернатором, использует силовые методы ликвидации унии, чем вызвал недовольство в народной среде. Униаты начинают свою агитацию в селах, призывая вновь к неповиновению. Испугавших возможных последствий, власти запретили подобные действия епископа. Но это не означало смену политического курса. За помощь в восстании 1831 г. 191 из 304 существовавших униатских приходов были закрыты.

В вопросах о судьбе унии активно действовала православная церковь во главе с митрополитом Филаретом, предложившим свою программу действий. Он рассчитывал начать свою реформу сверху, со смены руководства униатских приходов. Это означало назначение лояльных властям священников. Лояльность должна была подкрепляться теми материальными выгодами и идейной поддержкой, которую предоставляли власти в виде имений, денежных субсидий, продвижения по церковной службе, наград и специальных пособий.

С 1833 г. в белорусской епархии появился новый униатский митрополит Булгак. Поскольку он проживал в Петербурге, реальное управление было в руках полоцкого епископа Смарагда. Православные продолжали решительные действия, среди которых были следующие: письменное подтверждение священников о переходе в православие; переход в новую веру всем приходом; высылка в отдаленные приходы и монастыри несогласных. Чтобы изолировать от реализации этих процессов помещиков-католиков, за ними установили особый контроль, денежные расходы на которые возложили на помещиков.

В 1837 г. власти создают греко-униатскую коллегия и передают ее под власть Синоду. Последующие действия: создание Секретного комитета по униатским делам в Петербурге, использование данных Тайной полиции, сбор подписей священников показали, что время реформ завершилось. К 1838 г. планомерная работа по реформированию на местах привела к ее главной цели: объединению унии и православия, что означало ее ликвидацию. Поскольку это действие нуждалось в юридическом обосновании, было принято решение выйти «с нижайшей просьбой из низов», от крестьян, что должно было показать волю народа и снять все «неудобные» политические вопросы. Завершением этой реформы должен был стать собор, проголосовавший за объединение.

Борьба за истинную веру, как один из болезненных социальных вопросов, спровоцировала рост недовольства среди униатского населения, что грозило перерасти в бунт и восстание. В надежде на «справедливого» царя священники-униаты организовали сбор подписей под петицией к царю. Осознавая возможность отказа, идеологи униатства в тайне отправили послание в Ватикан с просьбой принять унию в римскую церковь. Реакция царских властей привела к ряду репрессий. С другой стороны, необходимо было ускорить процесс ликвидации унии.

В декабре 1839 г. в г. Полоцке был проведен собор, на котором утвержден «Соборный акт». Он предусматривал основы и детали перехода унии в «греческую» церковь. Изменения коснулись переименования, переподчинения в структуре церкви. Этот документ передали Николаю I. Он отправил его на утверждение в синод. Официально до 1863 г. часть унии сохранялась, но события восстания 1863–64 гг. поставили последнюю точку в этой длинной истории.

Завершая статью, хотим привести еще два высказывания, которые звучат по-прежнему современно:

«Кажучы пра гістарычны лёс беларусаў, некаторыя аўтары параўноўваюць вунію з перамогаю пад Грунвальдом. Разгром тэўтонцаў адвёў пагрозу фізічнага вынішчэння продкаў, аб’яднаньне цэркваў выратавала ад смерці духоўнай... Новая царква паступова перамагала як сапраўды нацыянальная, народная. Так яе расцэньвалі Кастусь Каліноўскі, Максім Багдановіч і Вацлаў Ластоўскі [1, с. 130].

“Можна, выдома, ставіцца да вуніі па-рознаму, але ў кожным разе трэба памятаць: гэта велізарная і неадлучная частка нашага гістарычнага быцця і нашае культуры” [2, с. 131].

Использованная литература

1. Арлоў У, Сагановіч Г. Дзесяць вякоў беларускай гісторыі 862–1918 гг. – Вільня: Наша Будучыня, 2000. – 221 с.
2. Гайдук Н. Брестская униа 1596 г. Православное Братство во имя Архистратига Михаила. – Минск: 1996. – 189 с.
3. Ермалович М. Старажытная Беларусь // Маладосць – 1998 – № 2 с. 194–208.

4. Уния в документах. Сост. Теплова В.А., Минск, Лучи Софии, 1997. – 518 с.

5. Деружинский В.В. Тайны белорусской истории / В.В. Деружинский. – Минск, ФУА информ, 2009 – 555 с.

Мусульмане на белорусских землях

Довнар Л. А.

г. Минск, БНТУ

Ислам может казаться в современных условиях экзотической или даже экстремистской религией. Пожалуй, это потому, что сегодня христианство не играет доминирующую роль в повседневной жизни Беларуси. Мусульмане же, в свою очередь, всегда ставили и ставят религию на первое место, не различая мирское и священное. Ислам для них и вера, и образ жизни.

Традиционно мусульманами в Беларуси были татары. Они поселились на западе ВКЛ еще во времена князя Витовта. Хан Тохтамыш со свитой (около 7 тыс. человек) был дружелюбно принят Витовтом и размещен, вместе с его придворными в г. Лиде. Здесь он жил в усадьбе, которую в народе долго называли Тохтамышовым двором. В те времена татарская легкая конница использовалась в арьергарде во время атаки, для штурма новых рубежей и в качестве разведки боем. В 1409 г. к Витовту прибыл со своим отрядом сын Тохтамыша царевич Джелал-эд-Дин со свитой (около 2 тыс. человек). Великий князь гостеприимно принял его и заключил союз о совместных действиях против крестоносцев. Татары были временно расселены во владениях великого князя возле Гродно. Они принимали действенное участие в войне 1409–1411 гг., особенно в Грюнвальдской битве, где именно они, по приказу князя, начали сражение. В период расцвета ВКЛ, в XVI в., количество татар, по минимальным подсчетам, составляло 20 тыс. человек, в стране существовали десятки мечетей [4, с. 17].

Татары продолжали оставаться профессиональными военными и после объединения ВКЛ и Польского королевства в Речь Посполитую. Они заселяли как обычно окраины и предместья. В 1591 г. в Речи Посполитой проживало около 100 тыс. татар, действовало около 400 мечетей. Впрочем, другие источники называют 16 тыс. татар и 12 мечетей. После вхождения белорусских территорий

в Российскую империю к мусульманам отнеслись значительно лояльнее, чем к католикам и униатам, составлявшим конфессиональное большинство. Так, 30 октября 1794 г. в именном указе Лифляндскому, Эстляндскому генерал-губернатору князю Репнину Катерина II писала: "не оставьте вы без замечания поселённых в литовских областях татарского племени войск, яко происходящих от народа храброго и прямодушного". Катерина II в этом же документе пообещала татарам, "что не только оставляет их в свободе отправлять своё богослужение и при всём том, что в Литве они имеют, но желаем обеспечить их состояние" [4]. Следует отметить, что татары ни внешностью (голубоглазые и рыжеволосые), ни бытовым укладом, ни социальным статусом не отличались от среднепоместного шляхтича. Среди белорусских татар преобладали моногамные браки, поскольку содержание большого количества детей от двух и более жен требовало значительных финансовых ресурсов. Между собой татары общались на белорусском языке. Многие детали свадебных и похоронных обрядов были позаимствованы у белорусов. Все это могло бы привести к полной ассимиляции татар. Этого не произошло только по одной причине: татар объединяли законы исламской общины – уммы, которая детально регламентировала религиозную, семейно-бытовую, правовую и экономическую жизнь своих адептов. Община существовала за счет обязательных и добровольных пожертвований. Например, перед праздником Ураза-байрам, т. е. завершением поста, каждый глава семьи за себя и за каждого члена семьи, который находится у него на попечении, выплачивал закят уль-фитр – это обязательная милостыня. Она расходовалась на бедных и нуждающихся [5, с. 138].

На строительство новых мечетей и мусульманских школ средства собирались на благотворительных мероприятиях. Судя по документальным свидетельствам, приведенным З. Канапацкой, мечети и медресе строились и ремонтировались весьма активно. Местные власти особо не препятствовали. Например, в 1853 г. хатыб мечети Новогрудка и майор в отставке А. Асановича обратился к губернатору с просьбой о возведении новой мечети на площади в городе. Примерно через год мечеть начала строиться, и официальное открытие ее состоялось в июне 1855 г. Большинство мечетей было деревянными и весьма скромно оформленными. Однако, в 1890 г. строительное отделение Минского губернского правления дало

разрешение построить в Минске на месте старой деревянной мечети новую каменную соборную мечеть. На протяжении десяти лет шёл сбор денежных средств на строительство мечети, был разработан проект новой мечети, который 18 апреля 1900 г. был одобрен городскими властями. Старую мечеть верующие разобрали на драгоценные реликвии и разнесли по домам. В течении года новая мечеть была построена и в 1901 г. начала функционировать. Это было красивое каменное строение с большим центральным куполом и прямым, высоким многоэтажным минаретом.

Среди белорусских татар была стопроцентная грамотность. Религиозному образованию женщин придавалось особое внимание, ведь от них зависело насколько преданными мусульманами будет следующее поколение татар. Пятикратный намаз и чтение Корана ежедневно, посещение мечети по пятницам, ежегодное соблюдение Рамадана – вот тот минимум, которому татарка обязана была обучить своих детей. В каждой татарской семье была семейная Книга. Ее называли Китабом. В этой книге писали различные религиозные сказания, записывали возможный перевод Корана, а также записывали события: семейные, общинные, государственные и даже погоду. В Китабах, написанных арабской графикой, потому что по-другому писать не умели, писали на чистом белорусском языке. Ученые, обнаружив такие Китабы, переводят их до сих пор и изучают по ним белорусский язык до русификации. Татары в белорусском окружении утратили свой язык. Только ислам помог сохранить национальную идентичность [6, с. 55].

На всей территории Беларуси было более сотни татарских поселений. Из них около 82 поселений имели мечети. В наиболее крупных поселениях и при крупных мечетях были школы-медресе. Каждому татарскому ребенку с 7 лет там давали светское и религиозное образование.

Татары исповедовали суннитское направление ислама, поэтому немаловажной частью религиозного образования татар являлось обучение сунне. Сунна – священное предание, излагающее примеры из жизни пророка Мухаммада как образец и руководство для всех членов уммы. Сунна является вторым после Корана источником мусульманских традиций и устоев. Ее составляют так называемые хадисы – рассказы, которые первоначально передавались из уст в уста, а в VIII–IX вв. были записаны и составлены в сборники.

Существует шесть признанных исламом сборников хадисов. Все хадисы Сунны делятся на четыре вида: исторические, пророческие, священные и хадисы о достоинствах. Исторические повествуют о событиях из жизни Мухаммеда. В пророческих хадисах пророк дает предсказания о различных событиях и связанных с этими событиями будущих бедствиях. В хадисах о достоинствах пророк перечисляет заслуги арабских племен. Наиболее ценными считаются священные хадисы, так как в них устами Мухаммеда говорит сам Аллах.

Особое значение в жизни татар имел шариатский суд. К юрисдикции этих судов относились раздел имущества и наследства, бракоразводные дела, ссоры, драки, мелкая кража либо захват чужого имущества, а также взыскание долгов. Кроме того, шариатские суды рассматривали дела по религиозным проступкам мусульман, нарушающих предписания законов шариата и Корана, а также по мелким проступкам по службе духовных лиц. Параллельно разбирательство мелких гражданских дел относилось к компетенции волостных старшин. Несмотря на то, что шариатские суды находились под контролем администрации Гродненской губернии, они продолжали свою привычную деятельность, зачастую игнорируя российское законодательство. Так, несмотря на запрет по поводу разбирательства земельных споров, шариатские судьи продолжали их рассматривать. Для разрешения споров о земельных угодьях было достаточно свидетельских показаний в пользу одной из сторон, и споры старались заканчивать полюбовной мировой. Спорная вотчина переходила тому, кто мог предоставить на нее более «старую грамоту» [7, с. 24].

Согласно переписи 1897 г. в Беларуси проживало около 9,6 тыс. мусульман (считались только совершеннолетние мужчины). По другим данным, перед Первой мировой войной (1914–1918 гг.) на территории Северо-Западного края России жило около 30 тыс. татар-мусульман. После 1917 г. и советско-польской войны большинство татар оказалось на территории Западной Беларуси, ставшей частью Польского государства, еще часть (примерно 1,5 тыс.) – в Литве. В 1925 г. татары-мусульмане в Вильно образовали муфтият, провозгласили автокефалию исламских джамиятов (парафий) в Польше. До этого момента духовную жизнь татар Беларуси,

Литвы и Польши курировал муфтий Таврической губернии с Симферополя (в Крыму).

В период с 1918 по 1939 гг. велась большая работа по возрождению культуры татарского народа. Было создано Мусульманское религиозное объединение (1925), Культурно-просветительское объединение татар Польши (1926). Издавался «Татарский ежегодник», журналы «Татарская жизнь», «Исламский обзор», мусульманские календари, учебники для татарских детей, отдельные суры с Корана на арабском и польском языках. Печатались многочисленные статьи про татар в польских научных и научно-популярных изданиях. Большим событием в жизни татар стало издание «Гербовника татарских семей в Польше», составленного в 1929 г. Станиславом Дзедулевичем. В местах компактного проживания татар-мусульман татарские дети изучали ислам в школах, для чего в расписании общеобразовательных школ были предусмотрены уроки. Наиболее прилежные и способные татарские юноши отправлялись на учебу в мусульманские страны (Боснию, Египет). Национально-культурное возрождение татар в Польше поддерживалось государственными и научными учреждениями этой страны. Например, старинная Ловчицкая мечеть, известная с 1688 г., была внесена в список памятников, охраняемых государством. Ежегодно на нужды татар-мусульман польское государство выделяло около 57 тыс. злотых.

Весь этот порядок существовал до 1939 г., когда к БССР присоединили Западную Беларусь с проживавшим там татарским населением. Атеистическая идеология в СССР, гонения на религию, разрушение культовых сооружений – все это привело к кризису татарской уммы в Беларуси, но не уничтожило ее полностью. После Великой Отечественной войны советские власти начали закрывать мечети. Только мечеть в г. Ивье осталась функционировать как культовое сооружение, не была разрушена или приспособлена, как обычно, под склад удобрений. Татарские медресе продолжали существовать нелегально.

Ситуация изменилась лишь в конце 80-х гг. В 1989 г. одновременно в Минске и Гродно были созданы первые татарские общественно-культурные общества, которые летом 1991 г. объединились и образовали Белорусское общество татар-мусульман «Аль-Китаб». В начале 1990-х гг. действовала единственная мечеть в городском

поселке Ивьё в Гродненской области, в последующее десятилетие возведены 6 мечетей, было создано Мусульманское религиозное объединение, или Муфтиат Беларуси. Канонически он подчиняется Центральному Духовному Управлению мусульман России и СНГ. В 1991 г. усилиями активистов Объединения «Аль-Китаб» и благодаря помощи студентов с мусульманских стран, что обучались в белорусских вузах, созданы и действуют воскресные школы в некоторых городах и поселках республики. В том же 1991 г. начался выпуск на белорусском языке первого печатного издания белорусских татар – квартального журнала «Байрам». На страницах «Байрама» размещается информация об исламе и мусульманах, печатаются статьи по истории белорусских татар и анализируются наиболее важные события в мусульманских странах [8, с. 55].

Необходимая правовая база для всех народов, которые традиционно исповедуют ислам была создана благодаря принятию законов о национальных меньшинствах и религиозных конфессиях в 1996 г., а также в связи с образованием в январе 1997 г. на базе Совета по делам религий при Кабинете министров Республики Беларусь Госкомитета по делам религий и национальностей (с 2002 г. – Комитет по делам религий и национальностей при Совете Министров Республики Беларусь). Под управлением главного редактора квартальника «Байрам» Якуба Якубовского была проведена работа над уникальным изданием – энциклопедическим справочником «Татары Беларуси, Литвы и Польши». Оно издано на семи языках народов мира. В 1993–1998 гг. в Минске прошли 4 международные научно-практические конференции, посвященные проблемам изучения и сохранения богатого наследия татарского народа в Беларуси. В них приняли участие более 150 ученых с разных стран мира. На конференциях были приняты рекомендации по организации дальнейших исследований истории, культуры, мусульманской религии татар Беларуси, Литвы и Польши [3].

Если в 1988 г. в Беларуси действовала одна община мусульман, то в 1992 – 8, в 1996 – 22, на 1 января 2005 г. – 24, в 2016 г. – 26. Доля мусульманских общин в конфессиональной структуре Беларуси выросла с 0,1 % в 1988 г. до 1 %. Если в 1989 г. в Беларуси проживало 12,5 тыс. татар, в 1999 г. было 10 тыс., а по переписи 2009 г. их насчитывалось только 7 тыс. 300 человек. А всего в Беларуси проживает около 80 тыс. мусульман. Новым явлением для Беларуси

стал многонациональный состав мусульманского населения. В настоящее время появилось много арабов, афганцев, узбеков, туркменов, азербайджанцев, турок. Проблема состоит в том, что разные народы ориентируются на традиции, которые существуют на их родине. В то же время 95 % исламских священнослужителей – татары. Что касается сознательного принятия гражданами Беларуси ислама, то здесь преобладают женщины, которые вышли замуж за мусульман. Мужчины принимают ислам по идейным соображениям. Например, Эдуард Муравицкий – белорусский спортсмен, неоднократный призер чемпионатов мира и Европы по боевому самбо, мастер спорта международного класса принял ислам и взял себе новое имя – Расул. Свой поступок он мотивировал впечатлением от того как мусульмане демонстрируют единство, взаимовыручку, готовность прийти на помощь друг другу [1, с. 87].

В 2000 г. в Беларуси наряду с суннитскими была зарегистрирована община шиитов. Шииты признают абсолютную духовную и светскую власть имама, при условии, что он потомок Али ибн Абу Талиба, двоюродного брата пророка Мухаммеда. Правоверный халиф Али ибн Абу Талиб – один из первых руководителей молодого исламского государства, двоюродный брат пророка Мухаммеда. Убийство Али и гибель его сына Хусейна стали прологом к гражданской войне внутри мусульманского сообщества, расколовшей единую общину – умму – на суннитов и шиитов. Вера в божественное лидерство (имамат) отличает шиитов от суннитов, которые выбирают муфтиев среди образованных богословов. Шииты очень строго следуют фетвам (духовным наставлениям) от имама, а для суннитов фетвы муфтиев носят скорей рекомендательный характер. В конце своей шахады, краткой декларации веры, шииты добавляют слова «... и Али – друг Аллаха» [2, с. 287]. В суннизме запрещены изображения в мечетях, а в шиитских "хусейниях" очень много изображений Хусейна, сына Али. Большинство шиитов Беларуси – это эмигранты из Азербайджана. Белорусские шииты излагают суть своего вероучения на своем сайте Ахль-аль Байт. Следует отметить, что сунниты и шииты остро конфликтуют между собой, вплоть до вооруженных столкновений. В Беларуси данных фактов не зарегистрировано.

Всех белорусских мусульман объединяют две организации – Духовное управление мусульман и Республиканское мусульманское

религиозное объединение. В 2004 г. были открыты 10 воскресных мусульманских школ, стали издаваться религиозные журналы – «Байрам», «Аль-Ислам», газета «Жизнь». Каноническое содействие исламским общинам оказали священнослужители из Турции. 13 декабря 2008 г. в Беларуси впервые состоялся конкурс чтецов Корана. Духовное управление мусульман Республики Беларусь и религиозная община мусульман в г. Гомель подготовили и провели это мероприятие в первую субботу после праздника Курбан-Байрам.

В современной Беларуси строятся новые и ремонтируются старые мечети. Так, первый проект возрождения мечети в Минске был выполнен в 1992 г. Городские власти выделили участок земли 0,7 га в районе улицы Грибоедова на бывшем татарском кладбище. Строительство мечети началось в 2004 г. на средства Всемирной исламской лиги "Рабита" и спонсоров из Саудовской Аравии. Официальное открытие проведено 9 июля 2016 г. Мечеть представляет собой сооружение 24 на 24 м, высотой 12 м. В цокольном этаже мечети размещен музей исламской литературы, библиотека, два учебных класса, зал для собраний на 120 мест, а также помещения для омовения перед молитвой. В этой соборной мечети в Минске одновременно смогут молиться более 1,5 тыс. верующих. По данным на 2012 г. у белорусских мусульман 11 мечетей вместе с молитвенными домами, многие из которых имеют статус историко-культурной ценности.

Серьезной проблемой для стран Европы и США стали исламские экстремисты, среди которых наибольшую опасность представляют салафиты. Салафия (от араб. – «предки, предшественники») – направление в суннитском исламе, объединяющее мусульманских религиозных деятелей, которые в разные периоды истории ислама выступали с призывами ориентироваться на образ жизни и веру ранней мусульманской общины, на праведных предков. Государственный аппарат салафитами не принимается, так как, по их мнению, все государства основаны на человеческих законах, а не божественных. Для салафитов же очень важно, чтобы на земле восторжествовали законы Бога. Именно поэтому они выступают против Конституции и против светских законов. Для них, очевидно, что государство должно быть основано на законе Бога, то есть на Коране. Коран для них – Конституция, а земные законы, придуманные

человеком, не авторитетны. Себя они называют везде: «чистые», «настоящие мусульмане». Иногда могут именоваться «молящиеся мусульмане». В основном на постсоветском пространстве салафиты называют себя практикующими мусульманами, тем самым противопоставляя себя так называемым этническим мусульманам [1, с. 34].

Как показывает опыт Германии и России, где происходит бурный рост числа салафитов, большинство современных представителей этого направления суннитского ислама разделяют взгляды терористов и сами морально готовы к совершению терактов.

В Беларуси 12 января 2015 г. сотрудники КГБ задержали мусульман-салафитов, проводивших религиозные обряды в мечети в Колядичах. Задержание произошло в частной мечети, где около двух лет на пятничный намаз собирались мусульмане. Возле своего дома мечеть построил имам Сулейман Рак. Однако законодательство не предусматривает регистрации мечети на личных участках, поэтому по документам дом проходит как «летняя кухня». У каждого задержанного дома провели обыск. У многих взяли технику и религиозную литературу для экспертизы. Группа сформировалась под влиянием зарубежных миссионеров Хизб ут-Тахрир аль-Ислами. Это международная исламская политическая партия, основанная в 1953 г. в Восточном Иерусалиме. Провозглашает себя "политической партией, идеологией которой является ислам. Цель партии – содействовать возвращению мусульман к исламскому образу жизни и распространению исламской веры в мире путем джихада. Агитаторы начали убеждать белорусских мусульман в нетрадиционных действиях для ислама. У них была соответствующая литература соответствующая, которая была признана экстремистской. Из 20 задержанных 8 были иностранными гражданами. Иностранцев депортировали, а к белорусам применили лояльные меры профилактического характера и рекомендовали собираться только в официальных мечетях. Оставшиеся салафиты исправно ездят на богослужения из Колядичей в Смиловичи, а их духовный лидер С. Рак через оппозиционные СМИ заявил о том, что он и его последователи истинные, мирные салафиты, чем сильно отличаются от радикального движения сторонников Исламского государства Ирака и Леванта (ИГИЛ). Позже заместитель уполномоченного по делам религий и национальностей Владимир Ламеко сообщил, что

общины салафитов в Беларуси не зарегистрированы. Впрочем, это не означает, что их нет [10].

Искажают ли салафиты сущность ислама? Мне кажется, что нет. Ведь все свои доводы они подкрепляют цитатами Корана и Сунны. Просто эти первоисточники весьма противоречивы по содержанию. В Коране встречаются несовместимые по смыслу аяты. Например, "В религии не существует принуждения" (сура 2, 256) и в то же время «мусульмане должны убивать неверных в любом месте, где их найдут» (сура 9, 5), а мусульманская война должна длиться до тех пор, пока все немусульмане не примут ислам (сура 9, 29) [9, с. 24, 111]. Исламские богословы видят выход из подобных ситуаций в принципе отбора правильных аятов. Принцип гласит: «Всякий раз, когда мы отменяем стих или заставляем его забыть, мы приводим лучший, чем он, или похожий на него». Более поздние аяты отменяют более ранние. Существует специальная богословская дисциплина – наука об отменяющем и отменяемом (илм аннасих валь-мансух), но богословы часто приходят к совершенно разным выводам по одному вопросу [2, с. 139]. Поэтому нельзя сказать, что экстремисты исповедуют искаженный ислам.

Тем не менее, анализ современной мусульманской литературы, распространенной в Беларуси позволяет сделать вывод, что большая их часть представляет собой источники, излагающие символы веры, или в которых излагаются основы ислама. Данная литература является неотъемлемой частью культурного наследия народов, исповедующего ислам, и способствующей их духовному становлению.

Таким образом, появление в XV в. на белорусских землях достаточно многочисленного мусульманского населения не вызвало здесь практически никакой враждебности со стороны немусульман. Новая крупная религиозная группа органично влилась в социально-политическую структуру Великого Княжества Литовского, а затем и Речи Посполитой. В Российской империи к белорусским мусульманам также относились лояльно. Мусульманам было позволено жить по законам шариата в закрытых общинах – уммах. В Беларуси ислам длительное время исповедовали исключительно татары. Эта религия позволила им избежать ассимиляции.

С конца XX в. наблюдается тенденция к увеличению числа внешних мигрантов-мусульман в Республике Беларусь. Ценности

и нормы, формирующие модели поведения в религиозных и правовых практиках, семейных и бытовых традициях мигрантов-мусульман, во многих случаях принципиально отличаются от собственных белорусскому обществу. В среде мигрантов, строго придерживающихся своей культурной традиции, продолжает сохраняться разделение мира на свой и чужой, оценка существующих в белорусском социуме практик как чуждых и неприемлемых. Тем не менее, имеющиеся в Беларуси радикальные направления ислама не нашли массовой поддержки.

Использованная литература

1. Алампиев, О.А. Интеграция мигрантов-мусульман в белорусское общество: социологический анализ / О.А. Алампиев. – Минск: Нац. акад. наук, Беларуси, – 2012. – 164 с.
2. Гайнутдин, Р. Ислам. Ответ на вызовы времени / Р. Гайнутдин. – М.: ЭКСМО, – 2010. – 487 с.
3. Ганич, А. Духовные правления мусульман в Российской империи 19–20 ст. / А. Ганич. – М.: Марджани, – 2012. – 496 с.
4. Думін, С. Беларускія татары: мінулае і сучаснасць. – Мінск: Полымя, 1993. – 206 с.
5. Канапацкая, З.И. Историография 19–20 вв. об истории и культуре белорусских татар / З.И. Канапацкая // Гістарыяграфія новай і навейшай гісторыі Еўропы і ЗША: Матэрыялы навукова-тэарэтычнай канферэнцыі г. Мінск 28 сакавіка 2008 г. – Мінск, 2008. – Ч. 1. Гістарыяграфія гісторыі Беларусі (ад старажытных часоў да кастрычніка 1917 г.) – С. 136–140.
6. Канапацкая, З. И. Правое становішча татараў у ВКЛ у 15–16 ст. / З.И. Канапацкая // Гістарыяграфія: праблемы выкладання – 2008. – № 3 – С. 54–58.
7. Канапацкая, З.И. Славянамоўныя рукапісы арабскім пісьмом як крыніцы вудаў па гісторыі беларускіх татараў / З.И. Канапацкая // Беларускі гістарычны часопіс – 2008. – № 2. – С. 22–39.
8. Канапацкі, І, Нас аб'яднаў адзін лёс. / І. Канапацкі // Гістарыяграфія: праблемы выкладання – 2008. – № 3 – С. 54–58.
9. Коран. Перевод смыслов и комментарии – М.: ЭКСМО. – 346 с.
10. Салафиты в Беларуси [Электронный ресурс] – Режим доступа <http://www.interfax.by/news/belarus/1175618> – Дата доступа: 14.08.2016.

К вопросу о национальном составе профсоюзов Беларуси в конце XIX—начале XX в.

Дубовик А. К.

г. Минск, БНТУ

В новых исследованиях по истории профсоюзов показано, что первые профессиональные союзы стали создаваться в Беларуси не во время первой российской революции 1905–1907 гг., как утверждалось в советской историографии, а еще в конце XIX века [1; 2, с. 16–18]. Представляет научный интерес вопрос об этнической принадлежности членов первых профсоюзов Беларуси.

Известно, что предшественниками первых профсоюзов были организации двух типов: легальные общества взаимопомощи, или ремесленные братства («хевры»), и нелегальные стачечные кассы. Первые в своем большинстве не являлись классовыми объединениями, нередко включали в себя и хозяев. Стачечные кассы стояли ближе к профсоюзам в современном понимании, хотя в силу нелегального положения не могли охватить широкие слои рабочих. Следует отметить, что наибольшее число нелегальных профессиональных обществ возникло среди ремесленных рабочих. Это объяснялось тем, что, будучи рассредоточенными по мелким мастерским, они стремились к профессиональному объединению для борьбы с хозяевами, в то время как рабочие фабрично-заводской промышленности объединялись по производственному принципу самими предприятиями.

Характерной чертой промышленности Беларуси конца XIX в. являлся значительный удельный вес мелкого производства. По числу занятых в нем рабочих оно почти в 3,5 раза превосходило фабрично-заводскую промышленность [3, с. 56]. И наибольшее число нелегальных профессиональных обществ возникло среди ремесленных рабочих, основную массу которых составляли евреи. Их количественное преимущество в промышленно-торговом населении городов западных губерний сложилось в результате царского закона «О черте еврейской оседлости», в которую полностью входила и Беларусь. Историк М.О. Бич отмечал, что численное большинство евреев в ремесленной промышленности колебалось

от 60 до 90 %, а в отдельных городах и местечках доходило до 100 % всего состава местных рабочих [4, с. 38].

Стачечные кассы стали возникать среди еврейских ремесленных рабочих с конца 80-х гг. Первая появилась в 1888 г. у чулочниц Вильно [5, с. 58]. Летом 1894 г. 4 стачечные кассы – переплетчиков, слесарей, портных и щетинщиков, объединявшие 220 рабочих, образовались в Минске. Они дали возможность успешно выдержать несколько стачек. В том же году первые стачечные кассы появились в Гомеле, у кожевников Сморгони и Ошмян. В 1895 г. в Минске организуется 11 новых касс с 560 участниками. Под влиянием агитации социал-демократических групп П. Бермана и Е. Гурвич в Минске образовалась организация рабочих мелкой и ремесленной промышленности. К июлю 1896 г. в нее входили 24 подпольных цеховых (профессиональных) союза, объединявших 1188 рабочих. Правда, союзы каменщиков, мясников и приказчиков не имели строго классового характера. Без них в городе действовал 21 союз с 912 членами, каждый объединял в среднем 86,5 % рабочих своей профессии. Основу союзов составляли стачечные кассы еврейских рабочих. Деятельность их координировалась общегородской межкассовой сходкой. Главной целью организации являлась борьба за улучшение экономического положения рабочих. С июля 1894 г. по июль 1896 г. под руководством союзов были проведены 54 стачки. Однако в конце лета 1896 г. большинство союзов распались по причине ареста ряда их руководителей. Многие активные участники борьбы скрылись от преследования за границу [6, с. 97–100].

Ко второй половине 90-х годов движение за образование профсоюзов распространилось на большинство городов и местечек Северо-Западного края. Здесь в октябре 1895 г. возникает первый в России профессиональный союз, не ограниченный рамками города – Всеобщий союз рабочих-щетинщиков. Он объединял рабочих еврейской национальности и имел отделения во многих городах и местечках западных губерний [7, с. 51]. Рабочие организации Северо-Западного края были представлены делегатом в 1896 г. на IV Международном конгрессе Социалистического Интернационала в Лондоне [8, с. 154]. Однако в 1897 г. Государственный совет Российской империи вынес определение, что свобода стачек и союзов не соответствует условиям времени.

Активизации рабочего движения способствовал Первый съезд РСДРП, состоявшийся в марте 1898 г. в Минске. Под руководством социал-демократов в ряде городов Беларуси возникают нелегальные профессиональные объединения. В Гомеле, например, существовали четыре союза рабочих мелких предприятий, а также союзы спичечников, железнодорожников. Последние состояли из рабочих христианских конфессий. Руководители союзов входили в состав социал-демократических комитетов, которые являлись едиными руководящими органами, как партийных, так и профессиональных организаций. Таким образом, партийные организации оказались по существу слитыми с профессиональными в единые нелегальные организации рабочих. Это нашло выражение в уставе Гомельского ремесленного рабочего союза, который считал себя отделением РСДРП [3, с. 127].

Первые профсоюзы послужили основой для создания в 1897 г. «Всеобщего еврейского рабочего союза в России и Польше» (Бунда), в который они входили на правах автономии, сохраняя право созыва собственных съездов и избрания центральных органов. Наиболее массовым среди них был Всеобщий союз щетинщиков, объединявший рабочих Беларуси, Литвы и Польши. В апреле 1898 г. он объявил себя коллективным членом РСДРП. Союз выпускал на еврейском языке (идиш) с декабря 1898 г. по март 1903 г. первое профессиональное издание в России – журнал «Дер Векер» (Будильник) [7, с. 51; 9, с. 230]. Вышло всего 12 номеров журнала, что объясняется трудностью печатания в нелегальной типографии. «Эти номера ныне представляют собой величайшую библиографическую редкость» – отмечал в 1925 г. видный историк профсоюзного движения в России В.В. Святловский и продолжал: «Но зато этот орган был действительно «сердцем» союза, как он назван в юбилейном 10-м номере, отражая быт, нужды и запросы всей организации» [5, с. 219]. К 1900 г. в профсоюзе щетинщиков было около 800 членов (охват 60 % рабочих), имелось несколько десятков отделений. На пятом съезде союза в 1901 г. было принято решение об издании профессионального журнала «Борец» на трех языках – еврейском, русском и польском. Но осуществить его не удалось. В 1903 г. члены союза выступали в поддержку газеты «Искра» против отделения Бунда от РСДРП.

Движением кожевников в западных губерниях с конца 90-х гг. руководил подпольный централизованный социал-демократический профсоюз. Отделения этого союза в начале XX в. существовали в Вильно, Сморгони, Ошмянах, Могилеве, Гомеле, Витебске, Скиделе, Свислочи, других городах и местечках с еврейским населением. Был проведен ряд стачек, в результате которых рабочий день был сокращен до 12–13 часов, существенно повысилась заработная плата, улучшилось обращение хозяев с рабочими. «Манифест» союза признавал кожевников частью российского пролетариата и призывал общими усилиями свергнуть самодержавие. Революционный характер «Манифеста» был положительно оценен ленинской «Искрой» [6, с. 163–164]. В Сморгони союз кожевников приобрел такую силу, что по сведениям департамента полиции хозяева заводов и ремесленных заведений не могли ни уволить, ни принять на работу ни одного рабочего без согласия рабочей организации, значительно повысилась и зарплата рабочих [9, с. 8].

Между тем самодержавие, напуганное стремлением рабочих к объединению, изыскивало способы раскола пролетарского движения. Попыткой взять его под свой контроль посредством «полицейского социализма» явилась зубатовщина, получившая название по имени инициатора – начальника московского охранного отделения С. Зубатова. Разрешалась легализация рабочих союзов, но союзов «карманных», под надзором полиции и опекаемых ею. Центром зубатовщины была Москва, но такие организации создавались и в западных районах страны. В мае 1901 г. минские зубатовцы, вышедшие из Бунда, вмешались в стачку слесарей и с помощью начальника местного губернского жандармского управления полковника Н. Васильева заставили хозяев уменьшить рабочий день до 12 часов. Легкость достигнутой победы привлекла на их сторону многих ремесленников. Через месяц зубатовцы объявили о создании в городе «Еврейской независимой рабочей партии». К ноябрю из минской организации Бунда в нее перешли 15 из 20 профсоюзов рабочих [6, с. 140]. По призыву ленинской «Искры» социал-демократические организации издавали прокламации с критикой зубатовцев, посылали своих агитаторов на собрания профессиональных обществ. Решения Второго съезда РСДРП окончательно разоблачили цели и методы «полицейского социализма».

Революция 1905–1907 гг. положила начало качественно новому этапу в развитии профессионального движения рабочего класса. Если раньше в стачечные кассы и создаваемые на их основе союзы объединялись преимущественно рабочие ремесленных производств, то мощная волна, начавшаяся после Кровавого воскресенья 9 января, привела к тому, что в профсоюзы явочным путем организовались застрельщики революции – металлисты, печатники, текстильщики, железнодорожники, рабочие разных национальностей. Большую остроту приобрел вопрос о партийном руководстве профсоюзами. Борьбу за молодые организации вели меньшевики, большевики, Бунд, сионисты, эсеры, либеральная буржуазия. Меньшевики и эсеры проповедовали теорию «нейтральности» профессионального движения. Большевики выступали за революционные, но не за партийные профсоюзы [11, с. 166]. Это было весьма актуально для западных губерний, где Бунд, преследуя меркантильные соображения, отстаивал линию на создание партийных союзов. Шла борьба за обладание широкими еврейскими массами и Бунд играл на революционности. Руководствуясь рекомендациями ЦК партии, организации РСДРП в Беларуси проводили на практике идею беспартийных профсоюзов, работающих под руководством партийных организаций. Идею создания широких массовых беспартийных профсоюзов пропагандировала и газета «Северно-Западный край». При участии РСДРП были образованы беспартийные профсоюзы приказчиков и портных в Минске, кожевников в Сморгони и т. д. Они существовали параллельно с бундовскими союзами и работали под руководством социал-демократических организаций. Многие рабочие еврейской национальности вступали не в бундовские, а в интернациональные союзы, которые находились под влиянием РСДРП [1, с. 7].

Весной 1906 г. временный спад стачечного движения сменился новым оживлением. Царское правительство решило ввести рабочее движение в безопасное для существующего строя русло экономической борьбы. С этой целью 4 марта 1906 г. были изданы «Временные правила о профессиональных обществах, учреждаемых для лиц, занятых в торговых и промышленных предприятиях». Разрешалось учреждать союзы наемных рабочих и служащих на промышленных и торговых предприятиях для защиты экономических интересов, улучшения условий труда и быта, повышения

профессионального и культурного уровня своих членов. Однако профсоюзам запрещалось организовывать стачки, объединяться в пределах города, губернии и страны. Для контроля за их деятельностью учреждались губернские присутствия. Власти, полиция и жандармерия могли отказать в регистрации или закрыть организацию по любому поводу. Железнодорожные рабочие и служащие, работники почты и телеграфа, государственных учреждений, сельскохозяйственные рабочие вообще не имели права вступать в профсоюзы [12].

Движение за легализацию профсоюзов получило сравнительно широкий размах в Витебской губернии. Через месяц после публикации «Временных правил» в Витебске состоялась конференция семи местных интернациональных по составу союзов, на которой было принято решение легализоваться. В итоге губернским присутствием были утверждены уставы тринадцати профессиональных обществ. Всего же в губернии в 1906–1907 гг. было легализовано 45 профсоюзов. В Гродненской губернии к концу 1906 г. власти утвердили уставы 38 профсоюзов. В Минской губернии закон от 4 марта был встречен с недоверием. Лишь со временем здесь было легализовано 15 профсоюзов. В Могилеве даже к весне 1907 г. ни один из местных профсоюзов не добился утверждения своего устава [1, с. 8].

В результате активной работы организаций РСДРП большинство профсоюзов создавалось на интернациональной основе. В октябре 1906 г. состоялась конференция организаций областного комитета РСДРП Литвы и Белоруссии, высказавшаяся за объединение бундовских и интернациональных союзов на базе беспартийности. В Минске к лету 1907 г. существовало двадцать союзов, из которых лишь семь были легальными. Два из них находились под контролем Бунда. Секретарь правления профсоюза приказчиков Минска писал в организационную комиссию по созыву всероссийского съезда профсоюзов: «Отношения между бундовскими и внепартийными союзами не очень-то дружелюбные, но иногда входят в отношения и переговоры, если дело касается обоих, а в остальных случаях работают самостоятельно» [13, с. 601].

При участии профсоюзов в 1906 г. было проведено немало экономических стачек. Наличие союзов и организационно-материальная помощь с их стороны бастующим сыграли

существенную роль. Активно проявил себя профсоюз рабочих кожевенно-обувного производства в Витебске, легализованный в июле и насчитывавший в сентябре 1906 г. 185 членов. Организовал его возвратившийся на родину Б.А. Бреслав, участник Декабрьского восстания в Москве. Союз поддерживал связь с Петербургским союзом сапожников [1, с. 8].

Деятельность союзов первоначально ограничивалась соответствующей профессией, часто весьма узкой. В Минске попытка организовать союз печатников, в который входили бы наборщики, литографские рабочие, переплетчики, граверы и сотрудники газет, не удалась. Тем не менее, тяга рабочих к укрупнению организаций усиливалась. Большими считались союзы, объединявшие свыше 200 членов. На общем фоне выделялись профсоюзы кожевников Сморгони (один, внепартийный, интернациональный по составу объединял около 1100 рабочих, другой, бундовский – 600), союз строительных рабочих в Витебске – 700 членов. В Минске самыми крупными были два союза портных – внепартийный и бундовский, каждый из которых объединял свыше 300 рабочих. В Гродно самым крупным был профсоюз рабочих табачной фабрики Шерешевского, насчитывавший в 1907 г. 410 членов (25 % рабочих предприятия) [14, с. 190; 15, с. 31]. Всего к концу мая 1907 г. на территории Северо-Западного края существовал 101 профсоюз. В них насчитывалось 14 553 члена. Наибольшее число союзов относилось к отрасли обработки кожи – 36, следом шли печатники – 12 союзов [16, с. 388]. Подавляющую часть членов профсоюзов составляли рабочие еврейской национальности.

В создаваемые организации редко входило более трети рабочих данной профессии, что объясняется молодостью организаций и трудными условиями их существования. Многие профсоюзы не смогли легализоваться даже через год после издания «Временных правил». И все же, несмотря на запреты, профсоюзы нередко выступали инициаторами стачек и демонстраций. Они боролись за улучшение условий труда и повышение заработной платы, проводили сбор средств в помощь бастующим и безработным.

В это время движение за создание профсоюзов возникло и среди сельскохозяйственных рабочих, большинство которых были белорусами. Так, в 1906 г. в Гродненской губернии был создан сельский профсоюз, правление которого обратилось к губернским властям

с просьбой узаконить его существование. Однако в силу того, что по царскому закону организация союзов сельскохозяйственных рабочих не разрешалась, в легализации этого профсоюза было отказано [16, с. 351].

Возникает профсоюзное движение и среди формировавшейся белорусской интеллигенции. В июне 1906 г. объединились учителя Витебской губернии. В Минской губернии создается отделение Всероссийского учительского союза, одним из членов которого стал К.М. Мицкевич (Якуб Колас) [17].

В ходе борьбы с капиталом начинается объединение сил профессиональных организаций рабочих в городском, региональном и во всероссийском масштабах. Так, на собрании представителей восьми профсоюзов Бобруйска в декабре 1906 г. принимается решение о создании центрального (городского) бюро. Позже такие бюро стали функционировать в Минске, Витебске, Гродно, Могилеве, Полоцке. В Витебске обсуждался вопрос об издании печатного органа местных профсоюзов [7, с. 64–85, 115, 166, 413]. Одновременно проходили краевые отраслевые конференции и съезды. Так, в марте 1907 г. в Гродно состоялся съезд кожевников, в работе которого участвовали делегаты 17 организаций из 16 городов края, объединявших четыре с половиной тысячи рабочих разных национальностей. В результате образовался краевой союз кожевников. Устанавливается сотрудничество с профсоюзами Петербурга, Москвы и других городов. Делегаты из Витебска участвовали во всероссийских конференциях союзов металлистов и печатников [1, с. 9]. В состав делегации российских профсоюзов на Международном Социалистическом конгрессе в Штутгарте входили два представителя от профсоюзов Витебской губернии, руководимых Бундом и Социалистической еврейской рабочей партией [13, с. 728–733].

После поражения первой российской революции усилились гонения властей против профсоюзов. В результате группой членов Государственной думы весной 1908 г. было сделано заявление по поводу преследования местными властями профсоюзов. В нем между прочим указывалось, что кроме закрытия ряда союзов «в Западном крае вообще и в Витебске в частности на собраниях профессиональных союзов не допускается употребление местных языков и так как большинство рабочих русского языка не понимает, то это запрещение фактически привело к полной отмене всех

собраний». В ответ на запрос из Петербурга витебский полицейский доносил в рапорте губернатору, что, «во-первых, подобного запрещения не было и, во-вторых, в г. Витебске рабочих, которые не понимали бы русского языка, не имеется». После этого витебский губернатор сообщил в Департамент полиции МВД, что заявление о недозволении в собраниях профессиональных обществ местных языков является «неосновательным», «так как между членами этих обществ, преимущественно евреями и отчасти католиками и лютеранами, непонимающих русского языка не имеется» [18, л. 1, 11, 17].

Таким образом, первые профсоюзы, появившиеся в белорусских губерниях Российской империи в конце XIX–начале XX в., объединяли главным образом еврейских рабочих-ремесленников, которые численно преобладали среди здешнего рабочего класса. Во время первой российской революции 1905–1907 гг. движение за создание профсоюзов получило больший размах. Постепенно в профсоюзы стали вовлекаться рабочие белорусской, русской и других национальностей. Часть профсоюзов была легализована после издания царским правительством 4 марта 1906 г. «Временных правил о профессиональных обществах». Однако подробные сведения об этническом составе профсоюзов в источниках дореволюционного периода отсутствуют. Такой учет стал вестись позже, в 1920-е гг.

После Февральской (1917 г.) революции отмечается оживление профсоюзного движения в Беларуси. Руководящие позиции в профсоюзах занимал Бунд. Его члены инициировали создание в городах центральных бюро профессиональных союзов и возглавили их. Часть профсоюзов находилась под влиянием большевиков, меньшевиков, эсеров. В ряде профсоюзов преобладали поалейционисты и социалисты-сионисты [19]. Весной 1917 г. Временным правительством была отменена черта еврейской оседлости, что однако не могло привести к быстрому изменению национального состава населения белорусских городов и соответственно членов профсоюзов.

Использованная литература

1. Дубовик А.К. Из истории возникновения профсоюзов Беларуси (конец XIX–начало XX вв.) / А.К. Дубовик // Труд. Профсоюзы. Общество. – 2003. – № 2. – С. 4–11.
2. История профсоюзного движения Беларуси. – Минск: ФУАинформ, 2005. – 416 с.
3. История рабочего класса Белорусской ССР. В 4-х т. – Минск, 1984. – Т. 1. – 400 с.
4. Біч, М.В. Нацыянальны склад прамысловага пралетарыяту Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX ст. / М.В. Біч // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. – 1972. – № 4. – С. 32–40.
5. Святловский, В.В. История профессионального движения в России. От возникновения рабочего класса до конца 1917 года. 2-е дополн. изд. / В.В. Святловский. – Л., 1925. – 342 с.
6. Бич, М.О. Рабочее движение в Белоруссии в 1861–1904 гг. / М.О. Бич. – Минск: Наука и техника, 1983. – 278 с.
7. Профессиональные союзы рабочих России. 1905 – февраль 1917 г. Перечень организаций / Сост. И.С. Розенталь. – М., 1985. – Вып. 1. – 204 с.; вып. 2. – С. 205–421.
8. Лев, А. На заре нашего движения. Мемуары старого члена еврейского союза / А. Лев // Материалы по истории профессионального движения в России. – М., 1925. – Сб. 1. – С. 153–156.
9. Профессиональные союзы СССР в прошлом и настоящем. 1905–1917–1927 гг. – М., 1928. – 408 с.
10. Ушаков, А.В. К вопросу о первых профессиональных объединениях рабочих в России / А.В. Ушаков // Рабочий класс и рабочее движение в России в период империализма. Сборник научных трудов Московского государственного заочного педагогического института. – 1978. – Вып. 52. – С. 4–16.
11. Ленин, В.И. Кризис меньшевизма // Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т. 14. – С. 149–172.
12. Закон 4 марта 1906 года о союзах и обществах с последующими к нему разъяснениями Правительствующего Сената и Министерства внутренних дел. – СПб., 1906. – 57 с.
13. 1905–1907 гг. в профессиональном движении. – М., 1925. – 768 с.
14. Святловский, В.В. Профессиональное движение в России / В.В. Святловский. – СПб., 1907. – 406 с.

15. Очерки истории профсоюзов Белоруссии (1905–1969 гг.). – Минск: Беларусь, 1970. – 474 с.

16. Майзель, Л.Н. 1905–1907 гг. на Беларуси. Хроніка падзей / Л.Н. Майзель. – Мінск, 1934. – 533 с.

17. Міцкевіч, К. Да гісторыі Саюза працаўнікоў асветы на Беларусі / К. Міцкевіч // Асвета, 1924. – № 2. – С. 21–22.

18. Национальный исторический архив Беларуси. Ф. 2649. – Оп. 1. – Д. 146. Дело о количестве закрытых профессиональных обществ в Витебской губернии, 1908–1909 гг.

19. Сяменчык, М.Я. Да пытання аб дзейнасці прафесійных саюзаў пасля Лютаўскай рэвалюцыі (сакавік–кастрычнік 1917 г.) / М.Я. Сяменчык // Профсоюзы в социально ориентированной рыночной экономике. – Минск, 2004. – С. 54–55.

Нацыянальны склад прафсаюзаў БССР і іх беларусізацыя ў перыяд НЭПа

Дубовік А. А.

г. Мінск, БНТУ

Важным этапам станаўлення айчыннага прафсаюзнага руху сталі 1920-я гг., калі ён арганізацыйна аформіўся – у пачатку 1921 г. быў створаны Савет прафсаюзаў Беларусі. Дзейнасць прафсаюзаў у перыяд новай эканамічнай палітыкі знайшла пэўнае адлюстраванне ў агульных працах па гісторыі прафсаюзаў Беларусі, але пакуль не стала прадметам спецыяльнага манаграфічнага даследавання. Мэта дадзенага артыкула – раскрыць нацыянальны склад і паказаць працэсы беларусізацыі ў прафсаюзах БССР у перыяд нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва 1920-х гг.

Мэтанакіраваны пачатак ажыццяўленню НЭПа паклаў X з'езд РКП (б), які адбыўся ў сакавіку 1921 г. і прыняў пастанову аб замене харчразвёрсткі натуральным харчпадаткам. Летам 1921 г. (па стану на 1 жніўня) прафсаюзы БССР, якая ў той час складалася толькі з шасці паветаў Мінскай губерні, налічвалі 58 160 членаў і аб'ядноўвалі 98,8 % рабочых і служачых 5659 прадпрыемстваў і ўстаноў. Дзейнічаў 21 галіновы саюз [1, с. 151]. Па стану на канец кастрычніка 1921 г., беларусы складалі 48,9 %, яўрэі – 36 %, рускія – 8,9 %, палякі – 4,6 %, іншыя нацыянальнасці – 1,6 % членаў прафсаюзаў. Але калі ў саюзе працаўнікоў зямлі і лесу ўдзельная

вага беларусаў дасягала 93 %, у саюзе працаўнікоў народнай сувязі – 88,5 %, дык у саюзе швейнай прамысловасці – толькі 1 %, паліграфічнай вытворчасці – 8,9 %, саюзе гарбароў – каля 10 %. У апошніх саюзах абсалютную большасць складалі рабочыя яўрэйскай нацыянальнасці – адпаведна 97,9 %, 83,2 % і 74,2 %. Яны таксама пераважалі сярод членаў саюзаў харчасмакавай прамысловасці, транспартных рабочых, народнага харчавання, металістаў, савецкіх работнікаў. Адносна высокі працэнт рускіх быў сярод рабочых-металістаў (18,7 %) і транспартных рабочых (18 %). Рабочыя польскай нацыянальнасці найбольш шырока былі прадстаўлены ў саюзе хімікаў – 47,9 % [2, арк. 13].

Нацыянальны склад кіруючых прафсаюзных органаў у цэлым адпавядаў складу галіновых саюзаў. З 69 членаў пленума Саўпрафбела, абранага на II Усебеларускім з'ездзе прафсаюзаў (красавік 1922 г.), 38 чалавек (55 %) былі яўрэйскай нацыянальнасці, 21 (30,4 %) – беларусы, 8 чал. (11,5 %) – рускія [3, арк. 4].

У ліпені 1924 г. на II сесіі ЦВК БССР і пленуме ЦК КП(б)Б была абвешчана беларусізацыя як агульнарэспубліканская дзяржаўная палітыка. Яна не магла не закрануць прафесійныя саюзы – масавыя арганізацыі рабочага класа. V Усебеларускі з'езд прафсаюзаў (лістапад 1925 г.) канстатаваў недаацэнку нацыянальнага пытання з боку многіх прафарганізацый, іх нерашучасць у правядзенні мерапрыемстваў па абслугоўванні працоўных мас на іх роднай мове [4, с. 18]. Дырэктывы V з'езда і пленумаў Цэнтральнага савета прафесійных саюзаў Беларусі (ЦСПСБ) аб укараненні нацыянальных момантаў у культпрацу, аб вядзенні масавай работы на роднай мове леглі ў аснову практычнай дзейнасці прафсаюзных органаў. Ніводная інструкцыя не абыходзілася без упаміну аб неабходнасці шырэй адлюстроўваць нацыянальныя асаблівасці. Але на гэтым кірунку было шмат перашкод, на пераадоленне якіх патрабаваўся час. Многія рабочыя (беларусы, яўрэі) лічылі ліквідацыю непісьменнасці на роднай мове пустой справай, дакладчыкаў на сходах прасілі выступаць на рускай мове [5, с. 111].

У 1927 г. Прэзідыум ЦСПСБ двойчы (у лютым і кастрычніку) абгаворваў пытанне аб нацыянальнай рабоце і беларусізацыі ў прафсаюзных органах, прычым другі раз пытанне разглядалася пасля праведзенага абследавання нацыянальнай справы

ў прафарганізацыях [6, арк. 10–11]. К восені 1927 г. у гэтай рабоце меліся некаторыя дасягненні. Першымі перавялі сваё справаводства на беларускую мову саюз сельскагаспадарчых і лясных рабочых (СГЛР) і саюз працаўнікоў асветы. Іх прыклад перанялі саюзы будаўнікоў, дрэваапрацоўшчыкаў, работнікаў сувязі, медсанпрацы, саўгандальскаслужачых. Але масавая работа большай часткі цэнтральных праўленняў саюзаў працягвала весціся на рускай мове, тады як у раёнах многія нізавыя ячэйкі амаль ўсю працу праводзілі на беларускай мове (за выключэннем Гомельскай і Рэчыцкай акруг, якія ўвайшлі ў склад БССР толькі ў канцы 1926 г.). У той жа час саюзы швейнікаў і гарбароў абслугоўвалі сваю членскую масу ў асноўным на яўрэйскай мове, таму што адпаведна 92,1 % і 71,9 % іх членаў складалі рабочыя яўрэйскай нацыянальнасці [7, арк. 14]. У цэлым прафсаюзы Беларусі аб'ядноўвалі ў 1927 г. 218,8 тыс. чалавек. Беларусы складалі 52,1 %, яўрэі – 25,2 %, рускія – 9,7 %, палякі – каля 3 %. У саюзах прамысловай групы ўдзельная вага беларусаў была трохі меншай – 41,1 %, амаль такая ж, як і яўрэяў (40,7 %). У той жа час у саюзе СГЛР доля беларусаў была найбольш высокай – 77,1 % [7, арк. 14; 8, арк. 2].

Аднак у галіне ўкаранення нацыянальных момантаў у дзейнасць прафсаюзаў многае заставалася невыкананым. Напрыклад, саюз чыгуначнікаў не ажыццявіў дырэктывы вышэйшых прафорганаў і рашэнні ўсебеларускай галіновай нарады па беларусізацыі. Амаль усё яго справаводства вялося на рускай мове. Саюз хімікаў, асноўную частку членаў якога складалі беларусы, работу праводзіў толькі на рускай мове, у платным апарате цэнтральнага праўлення саюза з чатырох супрацоўнікаў не было ніводнага беларуса [5, с. 24]. Прэзідыум ЦСПСБ у сваёй пастанове ў кастрычніку 1927 г. засяродзіў увагу саюзных арганізацый на маючых месца недахопах і прыняў шэраг канкрэтных прапаноў па ўдасканалванні нацыянальнай працы. Прапанавалася прапусціць прафактыў праз гурткі і школы па вывучэнні беларускай мовы, асвятляць пытанні нацыянальнай палітыкі ў дакладах, на вечарах пытанняў і адказаў, больш шырока ўводзіць беларускую мову ў культурна-масавую работу ў клубах і чырвоных кутках, папаўняць бібліятэкі беларускай літаратурай [6, арк. 10–11].

VI Усебеларускі з'езд прафсаюзаў (лістапад 1927 г.), адзначыўшы асобныя поспехі ў галіне нацыянальнай работы

саюзных арганізацый, таксама палічыў праведзеную працу недастатковай. З'езд ухваліў пастанову Прэзідыума ЦСПСБ аб становішчы нацыянальнай працы ў прафарганах і прапанаваў усім саюзам распрацаваць практычныя мерапрыемствы, накіраваныя на яе ажыццяўленне. Адзначалася неабходнасць у большай ступені папулярызаваць сярод шырокіх пластоў членаў прафсаюзаў значэнне нацыянальнай палітыкі і беларусізацыі, а таксама прыняцця мер па поўным прыцягненні кіруючых кадраў і нізавага прафактыву да вывучэння беларускай мовы [9, арк. 186–187].

У 1928–1929 гг. на пленумах і пасяджэннях Прэзідыума ЦСПСБ неаднойчы ставілася пытанне аб нацыянальнай рабоце ў галіновых саюзях, заслухоўваліся даклады цэнтральных праўленняў аб выкананні дырэктывы па нацыянальным пытанні. За незадавальняючую працу ў гэтым накірунку ў 1928 г. была вынесена вымова старшыні цэнтральнага праўлення (ЦП) саюза саўгандальслужачых і пастаўлена на від кіраўніцтву саюза папернікаў [6, арк. 10–11]. У 1929 г. ЦСПСБ зняў з пасады старшыню ЦП саюза мясцовага транспарту за нежаданне пераводзіць працу прафсаюзнага апарата на беларускую мову, а таксама вынес вымову старшыні ЦП саюза гарбароў за марудныя тэмпы беларусізацыі [10, арк. 42–43].

На II пленуме ЦСПСБ у студзені 1928 г. па дакладу рэдакцыйна-выдавецкага аддзела ЦСПСБ была прынята пастанова, што яго галоўнай задачай з'яўляецца далейшае выданне і распаўсюджванне прафсаюзнай літаратуры на нацыянальных мовах, у асаблівасці на беларускай, і намечаны канкрэтныя мерапрыемствы па ажыццяўленні гэтай задачы [6]. Дарэчы, часопіс «Прафесіянальны рух Беларусі», які выдаваўся ў 1925–1929 гг. (усяго выйшла 100 нумароў), змяшчаў артыкулы не толькі на беларускай альбо рускай мовах, асобныя матэрыялы друкаваліся на яўрэйскай ці польскай мове. Паступова павялічвалася колькасць шматтыражак і насценгазет на беларускай мове.

Стан беларусізацыі прафсаюзнага апарата ў канцы 1920-х гг. характарызаваўся наступнымі лічбамі: у 1930 г. з адказных работнікаў ЦСПСБ ведалі і карысталіся беларускай мовай 13 чалавек, ведалі, але не карысталіся – 8 і зусім не ведалі – 4 чалавекі. З сямі старшын акруговых міжсаюзных прафбюро і дваццаці старшын цэнтральных праўленняў галіновых саюзаў

добра ведалі беларускую мову б чалавек, здавальняюча – 12, дрэнна – 8 і адзін зусім не ведаў [7, с. 27; 10, арк. 42–43]. Для вывучэння беларускай мовы ў 1928–1929 гг. быў арганізаваны шэраг гурткоў і курсаў на прадпрыемствах і ўстановах. У сетцы прафсаюзнай асветы вывучаліся гісторыя і эканоміка Беларусі, беларуская літаратура. Аднак пачын прафсаюзнай арганізацыі мінскага завода імя Варашылава ў гэтым накірунку не быў падхоплены на большасці іншых прадпрыемствах, і колькасць гурткоў па авалодванні беларускай мовай была недастатковай [11, с. 118].

Фарсіраваць працэс увядзення роднай мовы было б шкодна, і прафсаюзам прыходзілася быць у гэтай справе асцярожнымі. Укараненне нацыянальных момантаў у практыку прафсаюзнай работы ішло па лініі прыстасавання саюзных апаратаў да абслугоўвання асобных нацыянальных груп на іх роднай мове; ажыццяўлення ўсіх відаў масавай работы на мовах, зразумелых для ўсіх нацыянальных груп членаў саюза; прывядзення складу выбарных прафсаюзных органаў у прапарцыянальныя суадносіны з нацыянальным складам абслугоўваемых імі членаў з дастатковым прадстаўніцтвам усіх нацыянальных груп; шырэньшай папулярызацыі і растлумачэння членам прафсаюзаў асноўных прынцыпаў нацыянальнай палітыкі савецкай улады і значэння беларусізацыі.

Аднак палітыка беларусізацыі не зводзілася толькі да распаўсюджвання беларускай мовы. Немалое значэнне надавалася працы з нацыянальнымі меншасцямі. Для пашырэння іх абслугоўвання прафсаюзы арганізавалі спецыяльныя сектары нацыянальнай работы і інтэрнацыянальнага выхавання пры палітыка-культурных саветах клубаў і ФЗМК, правялі ўсебеларускую нараду па рабоце сярод нацменшасцей, прымалі актыўны ўдзел у дзейнасці Нацыянальнай камісіі ЦВК. Прадстаўнікі нацыянальных меншасцей адыгрывалі істотную ролю ў грамадска-палітычным і гаспадарчым жыцці БССР. Беларусізацыя з’яўлялася важным сродкам барацьбы як з вялікадзяржаўным шавінізмам, так і з праяўленнямі нацыяналізму з боку асобных груп. Разам з тым у гэты час на некаторых прадпрыемствах мелі месца праявы антысемітызму, а, з другога боку, яўрэйскага і польскага нацыяналізму. Таму на пасяджэнні Прэзідыума ЦСПСБ 24 снежня

1929 г. было абмеркавана пытанне “Аб інтэрнацыянальным выхаванні рабочых” [12, л. 496]. Але абсалютная большасць прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей прыхільна ставілася да беларусізацыі.

Адным з цэнтральных кірункаў беларусізацыі ў прафсаюзах з’яўлялася карэнізацыя – выхаванне і вылучэнне кадраў з карэннага насельніцтва на прафсаюзную работу. Пры распрацоўцы нацыянальнай палітыкі ставілася задача вылучэння прадстаўнікоў карэннага насельніцтва на тую ці іншую пасаду не толькі па нацыянальных, але і па дзелавых якасцях, веданні беларускай і рускай моў, гісторыі Беларусі і г. д. Летам 1927 г. беларусы складалі 47 % членаў Прэзідыума ЦСПСБ і 38 % членаў прэзідыумаў акруговых саветаў прафсаюзаў. Аднак у платным апарате ЦСПСБ і асабліва акруговых прафсаветаў і ў 1927 г. пераважалі работнікі яўрэйскай нацыянальнасці – адпаведна 43 % і 55,5 % супраць 28,6 % і 33,4 % беларусаў [5, с. 25–26]. У 1931 г. удзельная вага беларусаў дасягнула ўжо сярод членаў ЦСПСБ 50,8 %, членаў ЦП саюзаў – 50,4 %, членаў райпрафсаветаў – 63 % і членаў ФЗМК – 66,2 % [11, с. 117]. У цэлым жа платны апарат прафсаюзных органаў, маючы ў сваім складзе разнастайныя нацыянальныя групы, быў прыстасаваны да абслугоўвання сяброў (членаў) прафсаюзаў.

Трэба адзначыць, што першым старшынёй вышэйшага выбарнага прафсаюзнага органа рэспублікі ў 1921–1924 гг. быў Ш.Ш. Ходаш – мінскі рабочы-сталяр, які шмат зрабіў для станаўлення прафруху на Беларусі. Потым ЦСПСБ узначальвалі рускі М.Я. Ендакоў (снежань 1924 г.–студзень 1927 г.), украінец І.М. Перапечка (студзень 1927 г.–чэрвень 1928 г.), рускі І.П. Рыжоў (чэрвень 1928 г.–май 1932 г.).

Буйнымі прафсаюзнымі работнікамі сталі ў перыяд НЭПа беларусы В.Ф. Шаранговіч, які ў 1924 – пачатку 1926 г. з’яўляўся адказным сакратаром ЦСПСБ, а пазней, пасля прафсаюзнай і партыйнай работы ў РСФСР, быў у сакавіку 1930 г. абраны другім сакратаром ЦК КП(б)Б; А.А. Турлай, які ў 1922–1925 гг. быў загадчыкам аддзела тарыфна-эканамічнай работы, а ў 1926–1927 гг. – адказным сакратаром ЦСПСБ; М.П. Гнілякевіч – старшыня ЦП буйнейшага саюза СГЛР, адначасова ў 1926 г. адказны сакратар ЦСПСБ, з мая 1929 г. наркам працы БССР;

А.М. Платун – старшыня ЦП саюза працаўнікоў асветы, з 1929 г. наркам асветы БССР; М.І. Кулак (Аверын) – з лістапада 1927 г. загадчык культаддзела, з сакавіка 1929 г. адказны сакратар ЦСПСБ; М.М. Клімковіч – з 1929 г. загадчык культаддзела ЦСПСБ, пазней старшыня праўлення Саюза пісьменнікаў БССР і іншыя.

Па меры ажыццяўлення палітыкі індустрыялізацыі колькасна раслі прафсаюзныя рады, мяняўся іх нацыянальны склад. У сувязі з ростам ўдзельнай вагі беларусаў сярод членаў прафсаюзаў павялічылася іх доля ў складзе ФЗМК: з 56,3 % у пачатку 1927 г. да 66,2 % у канцы 1931 г. [7, арк. 294; 11, с. 117].

Але ў канцы 1920-х гг. беларусізацыя пачала згортвацца. Прыхільнасць да беларускай мовы і культуры, што раней лічылася за гонар, стала важкім аргументам для абвінавачвання ў нацыянал-дэмакратызме.

У цэлым жа ажыццяўленне ў перыяд НЭПа палітыкі беларусізацыі адначасова з сацыяльна-эканамічным і культурным абслугоўваннем нацыянальных меншасцей садзейнічала гарманізацыі міжнацыянальных адносін у рэспубліцы, паляпшэнню работы дзяржаўных і грамадскіх органаў кіравання, у т. л. прафсаюзаў.

Выкарыстаная літаратура

1. Советская Белоруссия. – Минск: Гос. изд-во ССРБ, 1921. – 307 с.
2. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). – Ф. 265. – Воп. 1. – Спр. 666. Сведения Мингуботделов профсоюзов ... о национальном составе членов профсоюзов, 1921 г.
3. НАРБ. – Ф. 265. – Воп. 1. – Спр. 1000. Сведения Мингуботделов профсоюзов о численности и национальном составе членов профсоюзов, 1922 г.
4. Резолюции 5-го Всебелорусского съезда профсоюзов. – Минск, 1924. – 80 с.
5. Отчёт Центрального совета профсоюзов Белоруссии за период декабрь 1925 г. – июнь 1927 г. К VI Всебелорусскому съезду профсоюзов. – Минск, 1927. – 117 с.
6. НАРБ. – Ф. 265. – Воп. 1. – Спр. 2582. Матэрыялы аб правядзенні беларусізацыі сярод членаў ЦП прафсаюзаў і ФЗМК.

7. НАРБ. – Ф. 265. – Воп. 1. – Спр. 2583. Материалы о состоянии работы по белорусизации в ЦП профсоюзов и фабзавкомах, 1928–1929 гг.

8. НАРБ. – Ф. 265. – Воп. 1. – Спр. 2585. Материалы по организации культмассовой работы среди членов профсоюзов и работе профсоюзных клубов, 1928–1929 гг.

9. НАРБ. – Ф. 265. – Воп. 1. – Спр. 4026, арк. 185–187. Сведения о работе профсоюзов Беларуси.

10. НАРБ. – Ф. 265. – Воп. 1. – Спр. 2944. Сведения ЦСПСБ о проведении белорусизации и обслуживании нацменьшинств профсоюзами БССР, 1930–1931 гг.

11. Матэрыялы да справаздачы Цэнтральнага савету прафсаюзаў БССР 7-му Усебеларускаму з’езду прафсаюзаў. – Мінск, 1932. – 183 с.

12. НАРБ. – Ф. 265. – Воп. 1. – Спр. 2437. Пратаколы пасяджэнняў Прэзідыума ЦСПСБ, 1929 г.

Этнічныя стэрэатыпы жыхароў Беларусі па матэрыялах вуснай гісторыі

Кедрык Т. В.

г. Мінск, БНТУ

Этнічная ідэнтычнасць жыхароў Беларусі з’яўляецца міждысцыплінарным прадметам даследавання, яе вывучэннем займаецца этнаграфія, антрапалогія, этнапсіхалогія, сацыялогія, гісторыя. Пад ідэнтычнасцю варта разумець працэс атаясамлення індывіда ўнутры сацыяльнай групы, дзе ў працэсе ўзаемадзеяння “Я-вобраз” замяшчаецца на калектыўны “Мы-вобраз”. Для асэнсавання ўласнай ідэнтычнасці і ўзнаўлення ідэнтычнасці групавой, чалавеку неабходна наяўнасць стэрэатыпаў у адносінах да іншых груп. Фарміраванне стэрэатыпнага “Яны”-вобраза дапамагае больш выразнаму ўсведамленню “Мы”-вобраза. “Я”, “Мы” і “Яны” утвараюць сабой сістэму элементаў, дзе кожная пазіцыя звязана з іншымі адносінамі тоеснасці і адрознення.

Праблема нацыянальнай ідэнтычнасці варта разглядаць у сувязі з праблемай нацыянальнага стэрэатыпу. Як і ўсякі стэрэатып, ён з’яўляецца своеасаблівым сацыяльным канструктам, спрыяе арыентацыі індывіда ў жыцці, выступае крыніцай матывацыі

грамадскіх дзеянняў. Стэрэатып, у т. л. этнічны і нацыянальны, цесна звязаны з моўным фактарам і, падобна нацыянальнай ідэнтычнасці, мае дыскурсіўную прыроду. Індывід ажыццяўляе самаідэнтыфікацыю з тымі стэрэатыпамі, якія існуюць у групавой культуры. Пры гэтым стэрэатыпы маюць дамінуючы характар, так як успрымаюцца праз працэс сацыялізацыі.

Паняцце “стэрэатып” было ўведзена У. Ліпманам у працы “Грамадская думка” [2], дзе ён ахарактарызаваў стэрэатып як “характэрную з’яву штодзённай свядомасці, заснаваную на імкненні чалавека ў працэсе пазнання навакольнага свету падвесці разнастайнасць свету пад пэўныя катэгорыі і тым самым палегчыць сабе ўспрыняцце, разуменне, ацэнку навакольных з’яў”.

У. Ліпман вылучыў наступныя характарыстыкі і ўласцівасці стэрэатыпу:

узнікае з “непазбежнай патрэбы ў эканоміі высілкаў” у камунікацыі, у працэсе засваення вопыту іншых людзей, груп, папярэдніх пакаленняў, вопыту, замацаванага ў выглядзе звыклых уяўленняў;

спрыяе распаўсюджванню традыцый і звычак;

дзеліць свет на дзве палярныя катэгорыі – “сваё”, або “знаёмае” і “чужое” або “незнаёмае”;

нясе ў сабе ацэначны элемент, які выступае ў выглядзе установак і асаблівасцей эмацыйных адносін і заўсёды сацыяльна дэтэрмінаваны, суаднесены з групавымі пачуццямі і каштоўнасцямі;

валодае ўнікальнай устойлівасцю, ён альбо зусім не змяняецца, альбо паддаецца зменам з вялікай цяжкасцю;

спрашчае ўспрыняцце, ацэнку і паводзіны аб’екта, служачы, такім чынам, інструментам псіхалагічнай абароны групы, яе інтарэсаў і каштоўнасцяў;

спрыяе працэсу станаўлення сацыяльна-псіхалагічнага адзінства групы [2].

На падставе агульных характарыстык стэрэатыпа можна даць вызначэнне этнічнага стэрэатыпа як “спрошчанага, схематызаванага, эмацыйна афарбаванага і надзвычай устойлівага вобраза этнічнай групы ці супольнасці, які распаўсюджваецца на ўсіх яе прадстаўнікоў” [4, с. 251].

Этнічныя стэрэатыпы прынята падзяляць на аўтастэрэатыпы і гетэрастэрэатыпы. Аўтастэрэатыпы – гэта характарыстыкі

этнічнай групы, якія ўвасабляюцца ў выглядзе спецыфічных вобразаў, меркаванняў, ацэнак яе прадстаўнікамі саміх сябе. Пры станаўленні аўтастэрэатыпа вялікую ролю маюць факты ўласнай гісторыі, асабліва шырока вядомыя прадстаўнікам групы (версіі паходжання, легенды, нацыянальныя героі). Многія падзеі і з’явы далёкага мінулага і сёння складаюць частку эмацыйнага вопыту этнічных супольнасцяў, уключаючыся ў сістэму нацыянальных сімвалаў.

У адносінах да сваёй этнічнай групы фармуюцца, часцей, станючыя характарыстыкі і пачуцці. Нацыянальныя аўтастэрэатыпы і пачуцці, гэтак жа як і ідэнтыфікацыя, і сістэма знакаў і ўяўленняў, адносяцца да сферы этнічнай самасвядомасці.

Гетэрастэрэатыпы – гэта сукупнасць ацэначных меркаванняў пра іншыя народы. Яны могуць быць як станючымі, так і адмоўнымі, узалежнасці ад гістарычнага вопыту ўзаемадзеяння дадзеных этнічных груп. У змесце гетэрастэрэатыпаў варта адрозніваць адносна ўстойлівае кагнітыўнае ядро – комплекс уяўленняў аб знешнім выглядзе прадстаўнікоў іншага народа, аб яго гістарычным мінулым, асабліва слядах ладу жыцця, працоўных навыках, а таксама шэраг зменлівых меркаванняў адносна камунікатыўных і маральных якасцей дадзенага народа.

Стаўленне да сваёй групы (аўтастэрэатып) і чужой групы (гетэрастэрэатып) можна разглядаць ізалявана адзін ад аднаго толькі ў абстракцыі, як метадычны прыём для іх больш дэтальнага вывучэння. У рэчаіснасці, жыццядзейнасці этнічнай групы яны выступаюць як неразрыўнае цэлае, як адна з форм адлюстравання групай свайго адзінства і адрознення ад іншых этнічных груп. Аўта- і гетэрастэрэатыпы уяўляюць сабой узаемазалежныя элементы ў структуры этнічнага стэрэатыпа.

Даследчыкі вылучаюць тры ўзроўні існавання этнічных стэрэатыпаў: узровень паводзін, кагнітыўны і афектыўны ўзроўні. [1, с. 118] Узровень паводзін уяўляе сабой праграму дзеянняў у адносінах да групы, якая з’яўляецца аб’ектам стэрэатыпізацыі. Ён мае месца ў канкрэтных учынках адносна сваёй ці чужой этнічнай групы у розных жыццёвых сітуацыях.

Кагнітыўны ўзровень стэрэатыпа выражаецца ў меркаваннях яго носьбіта адносна канкрэтнага этнаса і яго прадстаўнікоў. На ім замацаваныя ўяўленні аб фізічных, маральных, разумовых якасцях

сваёй ці чужой этнічнай супольнасці. Дадзены узровень утрымлівае інфармацыю аб феноменах, якія рацыянальна асэнсаваныя.

Афектыўны ўзровень – найбольш глыбінны пласт этнічнага стэрэатыпа. Гэта той кампанент, які “папярэднічае розуму”, ён уключае ў сябе пачуцці сімпатыі і антыпатыі, ён суб’ектыўны і эмацыйны. Афектыўны кампанент часта не ўсведамляецца яго носбітам і працягваецца ў нязмушаных эмацыйных рэакцыях.

Даследаванне кожнага з узроўняў этнічных стэрэатыпаў можа ажыццяўляцца метадамі розных соцыя-гуманітарных дысцыплін, у тым ліку вуснай гісторыі. У працэсе вуснагістарычнага даследавання гісторык мае непасрэдны кантакт з носбітамі стэрэатыпаў і можа зафіксаваць не толькі кагнітыўны ўзровень – меркаванні і выказванні пра якасці і характэрыстыкі сваёй ці чужой групы, але і эмацыйную рэакцыю, сімпатыі і антыпатыі рэспандэнта.

Прадметам даследавання дадзенага артыкула з’яўляюцца аўта- і гетэрэастэрэатыпы жыхароў Беларусі, зафіксаваныя ў матэрыялах вуснагістарычных экспедыцый, праведзеных Беларускай архівам вуснай гісторыі <http://www.nashapamiac.org>.

Беларускі архіў вуснай гісторыі з 2011 г. ажыццявіў шэраг вуснагістарычных экспедыцый у розныя рэгіёны Беларусі і на сёння ўключае больш за 700 інтэрв’ю. Асноўныя метады, якія выкарыстоўваліся падчас даследавання – аўтабіяграфічная нарацыя і тэматычны апытальнік. Рэспандэнтамі звычайна з’яўляліся жыхары вёсак і райцэнтраў пераважна 1920–1930 гг. нараджэння, у большасці беларусы паводле этнічнага самавызначэння. Этнічныя стэрэатыпы не былі адмысловым аб’ектам даследавання экспедыцый, але сабраны матэрыял прадстаўляе багатую факталагічную базу для іх вывучэння, бо фактычна кожнае інтэрв’ю ўтрымлівае інфармацыю пра міжэтнічныя стасункі, якія ў першай палове XX ст. былі значна больш разнастайнымі. Варта адзначыць, што ў значнай частцы прааналізаваных інтэрв’ю характарыстыкі этнічных груп фіксуюцца ў нязмушаным аўтабіяграфічным апавядзе, калі рэспандэнт распавядае пра жыццё вёскі і падзеі ўласнага жыцця, што сведчыць пра існаванне і ўстойлівасць этнічных стэрэатыпаў у свядомасці жыхароў Беларусі.

Для аналізу матэрыялаў Архіва з пункту гледжання вывучэння этнічных стэрэатыпаў, важна зрабіць некалькі папярэдніх заўваг.

Рэспандэнты – гэта асобы ва ўзросце 70–80 гадоў, а фармаванне этнічных стэрэатыпаў адбывалася падчас сацыялізацыі, прыкладана каля 55–60 гадоў таму, калі этнічны ландшафт іх мясцовасці быў іншы. Значнымі этнічнымі групамі, з якімі мелі штодзённы кантакт беларусы ў першай палове XX ст. былі яўрэі і палякі, у некаторых рэгіёнах сустракаліся невялікія супольнасці іншай этнічнай прыналежнасці, напрыклад, татары, літоўцы, украінцы, рускія. У выніку падзей сярэдзіны XX ст. змяніўся этнічны склад беларускіх вёсак і гарадоў – пасля Халакосту амаль знікла яўрэйская супольнасць, пасляваенная калектывізацыя ў Заходняй Беларусі і выезды ў Польшчу значна зменшылі колькасць палякаў. Савецкая ўлада зліквідавала старую структуру грамадства, дзе этнічная прыналежнасць была шчыльна звязана з пэўным месцам у сацыюме. Таму ў інтэрв’ю даследчыкі часта маюць справу са “сцёртымі” ўяленнямі, якія з часам згубілі актуальнасць і засталіся ў памяці у “рэшткавай” форме. Таксама важна ўсведамляць, што існуе праблема ступені адкрытасці рэспандэнтаў, бо перажытыя падчас XX ст. падзеі навучылі чалавека быць асцярожным у ацэнках і выказваннях і суадносіць свае ўласныя меркаванні з афіцыйнымі пунктам гледжання, а часта яшчэ савецкай ідэалогіяй, якая выходзіла грамадства ў духу інтэрнацыяналізма і асуджэння ўсялякіх праяў нацыяналізма, шавінізма і антысемітызма.

У якасці аўтастэрэатыпа будзе прааналізаваны вобраз беларуса, а ў якасці гетэрастэрэатыпаў вобразы яўрэя і паляка, як найбольш шматлікіх этнічных супольнасцей з якімі мелі дачыненне беларусы. Яўрэі і палякі для беларуса ўяўляюць вобраз “іншага”, “чужога”, які перш за ўсё звязаны з рэлігійнымі, моўнымі і сацыяльнымі адрозненнямі. Антрапологі вылучаюць шматступеневую градацыю катэгорый “свае/чужыя” – “свае” – “свае іншыя” – “іншыя” – “чужыя” – “ворагі” [3].

Спачатку варта звярнуцца да этнонімаў і іншых назваў этнічных груп, якія ўжываюць рэспандэнты. У свядомасці жыхароў Беларусі адбылося атаясамленне этнічнай і канфесійнай прыналежнасці, паняцці паляк/католік, беларус/праваслаўны ўжываюцца як сінонімы, таксама часта для самавызначэння беларусы выкарыстоўваюць тэрмін “рускай веры”, што значыць праваслаўны. Для называння яўрэйскай этнічнай супольнасці ў роўнай ступені выкарыстоўваюцца тэрміны “яўрэй” і “жыд”, якія могуць мець як

нейтральную, так і адмоўную канатацыю. У адносінах да палякаў як да “іншых” выкарыстоўваецца тэрмін “пшэкі”, а таксама адбылося атаясамленне этнічнага вобраза з сацыяльным становішчам – “паляк-пан”. У аўтастэрэатыпе таксама адзначаецца атаясамленне не толькі этнічнай і канфесійнай прыналежнасці, але і сацыяльнага становішча: “беларус-праваслаўны-мужык”.

Польская даследчыца Ганна Энгелькінг лічыць, што ідэнтычнасць беларуса / селяніна /мужыка ў самасвядомасці саміх жа беларусаў не з’яўляецца самастойнай катэгорыяй, яна ўключана ў дыхатомію пан/мужык і звязана з сялянскім міфам паходжання, які сцвярджае, што “селяніну не ўласцівыя суб’ектыўнасць і аўтаномія, бо ён з’яўляецца асобай, якая належыць пану” [5, с. 89]. Адпаведна выбудоўваецца іерархія, дзе “беларус-мужык” займае ніжэйшую пазіцыю ў параўнанні з “палякам-панам”. Таму аўтастэрэатып часта мае ўсведамленне ўласнай “ніжэйшасці” і “горшасці” і ў ім пераважаюць крытычныя характарыстыкі, якія звязаны з нізкім узроўнем культуры, адукацыі, дабрабыту і маральных якасцяў. “А.С.: А беларусы? Разумнейшы народ? – Я.М.: Э-э, тупіцы” (Жанчына, 1920 г., в. Дзетамля, Навагрудскі р.) “Зверскі наш народ” (Жанчына, 1923 г., г.п. Празарокі, Глыбоцкі р.) Прызначэнне “простага мужыка” – цяжкая праца на зямлі, якая і надае сэнс яго існаванню. “У супрацьлегласць да пана селянін павінен працаваць. Не ён надае сэнс працы, а праца надае сэнс яму. Прычынай існавання селяніна з’яўляецца праца. Значэнне таго, што ён робіць, мае канечны сэнс не адносна яго самога, а адносна яго працы. Прычына яго існавання заключаецца не ў ім самім, а па-за ім, у спрадвечным ладзе грамадства і свету, у якім “селянін селянінам будзе заўжды” [5, с. 96].

Стэрэатып “паляка-пана” звязаны з характарыстыкамі культурнасці, адукаванасці, высокага сацыяльнага статусу і шляхетнасці. Асабліва моцны гэты стэрэатып у Заходняй Беларусі, дзе падчас II Рэчы Паспалітай палякі займалі дзяржаўныя пасады, былі настаўнікамі і вайскоўцамі. “І.К.: У вас настаўнікі былі прыезжыя? – П.А.: З Польшчы былі, усе былі з Польшчы, но я вам кажу былі настаўнікі очэнь высокай культуры, высокай, не то, што цяпер” (Мужчына, 1931 г., в. Турэц, Карэліцкі р.).

З аднаго боку “беларус-мужык” прызнае “вышэйшае” становішча “паляка-пана”, з іншага, такая сітуацыя стварае яго

негатыўны вобраз, які фіксуе пыху і пагарду да мужыка. “П.С.: Скажыце, а вот вы гаварылі пра палякаў, вы перасякаліся з палякамі ўже патом? – П.Л.: С палякамі, нікакіх дзелоў. Палякаў... Вы знаеце, между прочым, каторыя семы паляцкія асталіся тут, ані людзі худшыя, чем нашы. Нашы людзі, беларускія, лучшыя. Вот, дажа кагда па абслужыванію, вот, ездзіла ж у Западную на вызава, вот. Так ані, кажацца, нармальныя людзі, ну вот, ну, вабшче ня то, не нашы, не нашы, беларусы. Беларусь, украінец эта, прастой свой чалавек, а эта ўже как-то, как-то другой веры, веры ілі нацыі. Із ніх, ані ж больша, знаеце хто, ані ж католікі, ані ж не вераць, ані ж не праваслаўныя. Ты праваслаўны, значыць всё, а мы... Ані, вот еслі, дапусцім, с палякамі, ты туда папал к нім, і вот вазьмёцца ты за эту, за іхнюю ручку, ані ўже тагда памоюць после вас, кружку ані эта не... ілі выбрасоць. После вас ані ня будуць, патаму што праваслаўныя бралі, вот, праваслаўныя.” (Жанчына, 1919 г., в. Шпакоўшчына, Полацкі р.).

“Іншасць” яўрэй ў стэрэатыпе замацоўваецца яшчэ мацней, бо ён не толькі не працуе на зямлі, гаворыць на іншай мове, але і верыць у іншага Бога. Сфера дзейнасці яўрэй – “заняткі”. “Жыды і зямля гэта ўзаемавыключныя катэгорыі. Жыд, у адрозненне ад сімвалічна прыпісанага да зямлі селяніна, на зямлі не працуе. Ён па вызначэнні да гэтай працы не спосібны, што, з аднаго боку, павялічвае яго інверсійныя ўласцівасці ў адносінах да селяніна, а з другога, у негатыўным адлюстраванні ўзмацняе і пацвярджае аселасць тутэйшых сялян-земляробаў, адначасова ўпісваючы ў матрыцу іх ідэнтычнасці антаганістычную апазіцыю ў адносінах да ўсіх тых, якія навалакліся, пасяліліся, прыехалі ў вёску” [5, с. 100].

Яўрэй таксама адрозніваецца аб беларуса культурнасцю і адукаванасцю, ён не ставіцца да мужыка з пагардай, але часта імкнецца яго абхітрыць і падмануць, нажыцца на ім. Часта пры расповедзе пра жыдоў рэспандэнты ўсміхаліся і без крыўды, якая адчувалася да палякаў, казалі пра іх уменне прадаць тавар і зарабіць грошы. “П.П.: Жили, по сути дела, мирно. Больших скандалов не было. Но только, так сказаць, ходили всякие слухи, шо евреи обманщики, шо они, значит, грабят людей, шо за счёт своей хитрости, комерции они наживаются на людском труде. Вот, такие разговоры велись. Они, конечно, были... и плотники, и кузнецы, ковали, и швалкі у их были, всякие мануфактуры. – А.С.: Не толькі гандаль,

но яшчэ і рамяство? Самае рознае, да? – П.П.: И аптекаръ был еврей. – А.С.: А чаму на зямлі яны не працавалі? Вот, мог яўрэй купіць зямлю, грошы ж яны, хіба, мелі, заняцца зеляробствам, ці не імеў права? – П.П.: Они могли купить земли, сколько угодно, хватало, но они непривычны до земли. Не хотели працоваць на земли, потому шо на земли это тяжёлый труд. А им торговля, легчэ можна было заработать. – А.С.: Легчэ? – П.П.: Да, и прожить. Ну, крестьяне, надо сказать, у нас жили тоже и бедно, и трудно. Дело в том, шо малоземелье, мало земли было. А денег не хватало. Поэтому шли да евреев, да брали у них кредит”. (Мужчына, 1927 г., в. Моталь, Іванаўскі р.)

Важнае месца ў стэрэатыпным вобразе яўрэя займае яго рэлігійная адрознасць і сувязь у народнай свядомасці яго з датычнасцю да распяцця Хрыста і так званым “крывавым наветам”. “Ну і [усміхаецца] і хадзілі, і гэты жыдоўскі гэты рабаты і рускія. А ў аднэй жыдоўскай хаце ў суботу богу маліліся жыды, сабіралісі. А гэта, а мальцы нашы гэты рускія [смяецца] ідуць. А яны ж молюцца, усе кагалам там гэта, ці яны крычаць, ці яны пяюць, ці яны молюцца хто іх знаець, там яны. Га... [смяецца] Галдзяць усе разам там. А гэта, а мальцы падлятуць, да акна: “Свіння, свіння!” А як скажуць свіння, ім нада нанавя маліцца [смяецца]. Ужо каторыя яны прамолуцца малітвы. Як закрычаць “свіння”! Гэта пад акном. Ну яны эта мальцаў прагонюць, але а нада начынаць спачатку маліцца. То гэта жыдзянёнка гэтага дак ён такі, мой брат быў і ну такі, аднаго возроста. Ну і там жа меншыя. Ну, як завядуцца біцца гэта [смяецца]. Дык гэтаму жыдзянёнку, як дадуць, дадуць: “А ты нашага божаньку распінаў?” Гэта, рабаты. [смяецца] Ты – жыд, нашага, нашага божаньку ты распінаў. Смешна.” (Жанчына, 1931 г., в. Сяменчыкі, Глыбоцкі р.)

Часта можна пачуць ад рэспандэнтаў сувязь стэрэатыпа яўрэя як “не-хрысціяніна”, а нават “анты-хрысціяніта” з прычынамі Халакосту падчас Другой сусветнай вайны.

Такім чынам, аналіз матэрыялаў Архіва вуснай гісторыі дазваляе сцвярджаць пра неадназначнасць і амбівалентнасць этнічных стэрэатыпаў, мелі месца праяўленні ўсіх тыпаў міжэтнічных адносін: ад сяброўскіх і нейтральных да крытычных і непрыязных. Іх амплітуда вагалася паміж палюсамі дабрабытлівасці, талерантнасці, супрацоўніцтва, перш за ўсё эканамічнага,

міжкультурнага дыялогу – і ізаляцыянізма, нецярпімасці, падазронасці, адчужэння і нават варожасці. Хоць у большасці выпадкаў на прамое пытанне “як жылі з палякамі і жадамі” рэспандэнты зазначаюць безканфліктнасць і мірнасць суіснавання.

Выкарыстаная літаратура

1. Белова, О.А. Исследование этнических стереотипов в рамках социологии / О.А. Белова // Социальная политика и социология. – 2009. – № 4. – С. 118–125.

2. Липпман, У. Общественное мнение. / У. Липпман. – М.: Институт фонда «Общественное мнение», 2004. – 384 с.

3. Мазько, Э. Падарожжа па-за лакальнасць: “нашыя” людзі паміж “сваім” і “чужым” светам / Э. Мазько // Памежжы Беларусі ў міждысцыплінарнай перспектыве. – Варшава, 2007. – С. 179–208.

4. Садохин, А.П. Этнология: учебник. / А.П. Садохин. – М.: Гардарики, 2006. – 287 с.

5. Энгелькінг, Г. Паміж панам і жыдом. Заўвагі пра структуру ідэнтычнасці беларускіх калгаснікаў рубяжа ХХ–ХХІ ст. / Г. Энгелькінг // Homo Historicus 2012 Гадавік антрапалагічнай гісторыі. – Вільня: ЕГУ, 2012. – С. 89–117.

Деятельность статистических комитетов белорусских губерний по этнографическому изучению края (вторая половина XIX–начало XX в.)

Корсак О. В.

г. Минск, БГУ

В XIX в. по всей Российской империи были созданы губернские статистические комитеты (ГСК), основное занятие которых состояло в сборе и обработке статистических сведений для Министерства внутренних дел. Помимо основных обязанностей, члены ГСК занимались проведением археологических раскопок, участием в различных выставках и съездах, созданием музеев, а также написанием работ, которые затем публиковались в изданиях комитетов («Памятных книжках», «Сборниках», «Трудах» и т. д.).

Статистические комитеты белорусских губерний были созданы в 1835 г., однако, продолжительное время их деятельность носила

фрагментарный характер. Связано это было с отсутствием финансирования и опыта организации статистических работ.

Согласно «Положению о губернских и областных статистических комитетах» [3, с. 504–511] 1860 г., ГСК состояли из председателя, непреходящих, почетных и действительных членов. Секретарями и членами СК белорусских губерний были известные местные историки и краеведы. Среди них, А.С. Бируля-Бялыницкий, М.Л. Веревкин, К.А. Говорский, Н.Я. Дубенский, А.К. Киркор, М.Ф. Кусцинский, Н.Я. Никифоровский, Е.Р. Романов, А.М. Сазонов, А.П. Сапунов, А.М. Сементовский, А.П. Смородский, Г.Х. Татур, А.Э. Штригер и др.

Члены ГСК публиковали свои работы в изданиях комитетов, помогали пожертвованиями при организации музеев и библиотек, а также принимали участие в выставках и съездах, организуемых различными научными обществами. При этом следует отметить, что участие членов в деятельности СК белорусских губерний носило эпизодический характер из-за загруженности по основному месту работы. Всю основную работу выполнял секретарь, от способностей которого зависело направление и результаты деятельности комитета.

С момента создания ГСК на них ложилась забота по составлению на основе собранных сведений подробного и точного описания состояния губернии [4, с. 282]. Циркулярное предписание МВД от 30 декабря 1853 г. обязало секретаря рассматривать описания местностей или монографии предметов, поступивших в комитет и затем представлять эти труды собранию членов со своими размышлениями [7, л. 6 об.]. «Положение» 1860 г. возлагало на СК занятия по составлению описания губерний в различных отношениях (историческом, топографическом, промышленном и т. д.). Подчеркивалось, что данное направление работы ГСК должно было зависеть от инициативы председателя комитета (т. е. губернатора) и научных интересов членов [5, с. 104].

В деятельности СК белорусских губерний по этнографическому изучению края можно выделить такие направления как: составление этнографических карт, сбор этнографических сведений по вопросным листам для различных научных обществ, принятие участия в этнографических выставках и публикация статей и монографий по данной тематике.

Следует отметить, что это направление деятельности ГСК, в первую очередь, инициировалось научными обществами, и прежде всего, Русским географическим обществом. РГО распространяло в губерниях через СК программы и вопросные листы для сбора различных сведений (этнографических, статистических, географических). Например, в 1867 г. СК белорусских губерний помогали РГО в сборе сведений о народных юридических обычаях [6, л. 9 об.].

Согласно запросу РГО от 28 марта 1889 г. Гродненский СК собирал по определенной форме сведения по «этнографической статистике» губернии. В частности, таблица содержала такие позиции как: название и тип населенного пункта (на русском и местном языке), количество жителей по вероисповеданию и национальности, родной язык, знание русского языка (для литовцев), наличие памятников древности (городищ, курганов и т. д.). Информация собиралась через запросы городской и уездной полиции [10, л. 1–6.].

Следует отметить, что РГО организовывало этнографические экспедиции. Одна из таких экспедиций была направлена для изучения белорусских губерний. Одним из членов экспедиции был Н.Я. Дубенский – секретарь Могилевского СК в 1864–1867 г. Летом 1867 г. он посетил Виленскую, Витебскую, Гродненскую и Могилевскую губернии, после чего выслал в РГО записку, в которой изложил свои взгляды о западных границах расселения восточных славян, назвал районы расселения старообрядцев, сделал попытку определить процентное соотношение состава населения по национальному признаку и т. д. [1, с. 77–78].

Кроме РГО, различные научные общества и ученые делали запросы через МВД в ГСК по предоставлению сведений. Например, согласно циркуляру МВД от 27 января 1876 г., СК белорусских губерний организовывали сбор сведений о распространении финно-угорских народов в России в древности для исследователя финно-угорских языков Д.П. Европеуса [2, с. 170].

Помимо сбора сведений, СК белорусских губерний участвовали в выставках и съездах, устраиваемых различными научными обществами. Общество любителей естествознания, антропологии и этнографии (ОЛЕАиЭ) при Императорском Московском университете организовывало выставки, участие в которых принимали СК белорусских губерний. Первая этнографическая выставка прошла в Москве в 1867 г. Согласно программе, на выставку следовало

предоставлять народные костюмы, предметы домашнего быта, фотографии и т. д. [17].

СК белорусских губерний приглашали местных любителей науки принять участие в мероприятии, собирали экспонаты, а также отправляли членов на выставки. Например, Могилевский СК приглашал предводителей дворянства, уездных исправников, председателей мировых съездов, мировых посредников к содействию, а также опубликовал программу выставки в неофициальной части «Губернских ведомостей». Кроме того, комитетом с помощью фотографа были сделаны снимки населения г. Могилева и его окрестностей [8, л. 7–8 об.]. На призыв комитета принять участие в выставке откликнулись многие члены Могилевского СК. Так, Могилевский уездный исправник О.Г. Сукрухо передал в комитет для отправки на выставку бочонок от шкловского бондаря, а также циновку [8, л. 13], лапти [8, л. 67], модели крестьянского дома и предметы быта [8, л. 85]. Мировой посредник 4-го участка Сенненского уезда Л.Л. Гусаковский предоставил на выставку крестьянскую одежду (рубашу, пальто, платки и т. д.) [8, л. 88–88 об.]. Мировой посредник 1-го участка Могилевского уезда И. В. Рубановский отправил на выставку с помощью комитета фотографию крестьянки Могилевского уезда [8, л. 98]. По итогам выставки ОЛЕАиЭ выразило благодарность комитету и наградило участников [8, л. 107].

От Витебского СК в выставке принимали участие секретарь А.М. Сементовский и член комитета М.Ф. Кусцинский. Комитетом были представлены костюмы латышей, проживающих на территории губернии (собрал Н.В. Лилье), наряд панцирных бояр (В.О. Дуве), этнографические фотографии и коллекция древних каменных орудий и бронзовых украшений, найденных на территории губернии (М.Ф. Кусцинский), ядро и пули времен Стефана Батория (А.М. Сементовский). За участие в выставке члены комитета были удостоены медалей [13, с. 12–13].

В 1879 г. ОЛЕАиЭ организовало в Москве Антропологическую выставку. СК белорусских губерний также приняли в ней участие. Так, по итогам выставки Гродненскому СК была выражена благодарность за содействие мероприятию [11, л. 60], а секретарю П.М. Дикову вручена золотая медаль [12, л. 6 об.].

Следует отметить, что СК белорусских губерний вели работу по составлению карты губерний с нанесенной на них этнографической

информацией. Например, в 1869 г. на них была возложена забота по изданию картографического описания края [9, л. 1–7 об.]. Съезд секретарей пяти белорусских губерний в марте 1869 г. разработал программу, которая предусматривала составление следующих карт: этнографической, административного деления губернии, путей сообщения, богослужebных зданий, торговли и промышленности, учебных заведений. На этнографической карте с помощью разных цветов предполагалось показать «местности, населенные великорусами, белорусами, малорусами, поляками, литвою, жмудью, латышами, татарами, немцами, евреями» [9, л. 6]. Материалами для этой карты должны были служить составленные СК описи населенных местностей, а образцом – этнографическая карта М.О. Кояловича. К карте необходимо было составить таблицу, отражающую число жителей по «племенам и народностям» [9, л. 6–6 об.].

Следует отметить, что члены СК белорусских губерний, не только собирали этнографические сведения и принимали участие в выставках, а также публиковали свои работы в изданиях комитетов. Так, в Памятной книжке Витебской губернии на 1865 г. и 1867 г. имеется этнографический отдел, в котором представлены статьи члена комитета Ф. Серебrenникова «Обычай и обряды крестьян Себежского уезда при крестинах, свадьбах и похоронах» [14, с. 75–90] и «О народных праздниках Себежского уезда» [15, с. 209–254]. Кроме того, данное направление работы нашло отражение и в отдельных изданиях комитетов. Например, в 1907 г. вышла работа члена Могилевского СК Ф.Н. Ястрембицкого «Сенненский уезд Могилевской губ. Опыт описания в географическом, историческом, этнографическом, бытовом, промышленном и статистическом отношении» [16].

Таким образом, статистические комитеты белорусских губерний занимались не только сбором статистических данных и составлением таблиц, но и изучением истории и культуры края. Деятельность СК по этнографическому изучению губерний была представлена составлением этнографических карт, сбором этнографических сведений по вопросным листам для различных научных обществ, принятием участия в выставках и публикацией статей и монографий по данной тематике. Развитие данного направления инициировалось и зависело от научных интересов секретаря и членов комитета.

Использованная литература

1. Бандарчык, В.К. Гісторыя беларускай этнаграфіі XIX ст. / В.К. Бандарчык. – Мінск: Навука і тэхніка, 1964. – 280 с.
2. Бердинских, В.А. Уездные историки: русская провинциальная историография. – М.: Новое литературное обозрение, 2003. – 528 с.
3. Высочайше утвержденное Положение о губернских и областных статистических комитетах // Полное собрание законов Российской империи: собрание 2-е: [в 55 т.]. – СПб.: в Типографии II Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830 – 1884. – Т. 35, отделение 2: 1860: от № 36059—36489. – 1862. – [931] с. разд. паг. С. 504–511.
4. Высочайше утвержденные Правила для Статистического отделения при Совете Министерства внутренних дел и статистических комитетов в губернии // Полное собрание законов Российской империи: собрание 2-е: [в 55 т.]. – СПб.: в Типографии II Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, 1830–1884. – Т. 9, отделение 2: 1834: от № 7380–7716. – 1835. – [832] с. разд. паг., [7] л. илл. – С. 280–283.
5. Журнал Минского губернского статистического комитета // Минские губернские ведомости. Отдел второй. Часть неофициальная. – 1864. – № 6. – С. 102–108.
6. Литовский государственный исторический архив. Ф. 388. Оп. 1. Д. 68. Л. 9 об.
7. Национальный исторический архив (НИАБ). Ф. 2187. Оп. 1. Д. 2. Л. 6 об.
8. НИАБ. Ф. 2187. Оп. 1. Д. 4. Л. 7–8 об., 13, 67, 85, 88–88 об., 98, 107.
9. НИАБ. Ф. 2187. Оп. 1. Д. 11. Л. 1–7 об.
10. НИАБ в г. Гродно. Ф. 14. Оп. 1. Д. 133. Л. 1–6.
11. НИАБ в г. Гродно. Ф. 14. Оп. 1. Д. 364. Л. 60.
12. НИАБ в г. Гродно. Ф. 14. Оп. 1. Д. 643. Л. 6 об.
13. Отчет о действиях и занятиях Витебского губернского статистического комитета за 1867 год. – Витебск: в Типографии Губернского правления, 1868. – 18 с.

Национальная идентичность студентов Белорусского государственного университета

Курилович Н. В.

г. Минск, БГУ

Контекстуальность, процессуальность и гибкость национальной идентичности обуславливают её значимость в качестве предмета междисциплинарных исследований в сфере социально-гуманитарного познания. В последние годы научный интерес к многогранной проблеме национальной идентичности постоянно возрастает, о чем свидетельствуют публикации не только зарубежных, но и отечественных специалистов. Среди белорусских социологов, имеющих научные работы по данной тематике, следует, в первую очередь, назвать В.Л. Абушенко и Л.Г. Титаренко [1–3].

Признавая необходимость и очевидную плодотворность изучения рассматриваемой нами проблематики учеными из самых разных областей знания, следует все же подчеркнуть актуальность, эвристический потенциал и практическую значимость социологического анализа национальной идентичности. Институтом социологии Национальной Академии наук Беларуси периодически проводятся республиканские опросы, на основании которых исследователи могут определить, какие типы идентичности существуют среди населения нашей страны.

Термин «идентичность» является очередным, ставшим уже достаточно привычным для отечественных ученых, заимствованием из иностранного языка. Как правило, под идентичностью принято понимать осознаваемое индивидом чувство принадлежности к определенной группе лиц или стране (государству). С этой точки зрения есть все основания согласиться с теми специалистами, которые полагают, что термин «идентичность» можно заменить словом «отождествление» или «самоопределение». Следовательно, национальная идентичность связана с принадлежностью индивида к национальному государству. Вместе с тем необходимо признать, что содержание термина «национальная идентичность» в условиях глобализации и системной трансформации общества постоянно меняется. При этом необходимо иметь в виду параллельное сосуществование в одном обществе различных типов национальной идентичности (например, глобальной, европейской, гражданской и др.).

В феврале 2015 г. под научным руководством автора статьи был проведен анкетный опрос студентов Белорусского государственного университета (БГУ) с целью изучения их образа жизни. Объем выборочной совокупности составил 600 студентов, из которых одна половина учится на 2-м курсе, другая – на 4-м курсе очной формы получения высшего образования. В выборке были пропорционально представлены студенты естественнонаучных и гуманитарных специальностей.

Отдельный блок вопросов в анкете был посвящен проблемам самоидентификации студенческой молодежи. Прежде всего, нас интересовали референтные для студенческой молодежи группы, а также тип национальной идентичности студентов БГУ. Отметим, что референтные для респондентов группы выделялись на основе единства политических взглядов, национальности, языка общения, веры, возраста, образования, материального положения, профессии и круга жизненных ценностей. При этом нужно понимать, что референтные группы могут быть достаточно «абстрактными». В данном случае речь идет о таких группах, с членами которых индивид не контактирует непосредственно, но осознает своё единство с ними на эмоциональном и когнитивном уровнях. В результате были выделены следующие семь типов национальной идентичности белорусских студентов:

1. территориальная идентичность (отождествление с представителями своего региона, т. е. с жителями Беларуси);
2. локальная идентичность (отождествление с жителями родного города, села, поселка, т. е. с жителями малой родины);
3. этнонациональная идентичность (отождествление с представителями своей этнической группы, национальности);
4. гражданская идентичность (отождествление с гражданами Республики Беларусь);
5. советская идентичность (отождествление с советским народом);
6. европейская идентичность (отождествление с европейцами);
7. глобальная идентичность (отождествление с гражданами мира).

Обратимся к результатам исследования. Респондентам было предложено выбрать не более трех вариантов ответов на вопрос «В кругу каких людей Вы более всего чувствуете себя “своим”?».

Ответы на этот вопрос позволили нам определить группы, являющиеся референтными для студентов Белгосуниверситета.

Как видно из таблицы 1, референтной для большинства опрошенных студентов БГУ (79,5 %) является группа людей, разделяющих их жизненные ценности. Менее половины студентов (43,2 %) чувствуют себя «своими» в кругу ровесников. Почти для 1/3 опрошенных студентов (29,3 %) референтной является группа людей, которые общаются на том же языке, что и сами студенты. Примерно 1/5 часть опрошенных ориентируется на людей с такими же, как у них, образованием (18,5 %) и профессией (17,3 %). Для каждого десятого респондента референтными оказались группы людей его национальности (12 %) и материального положения (10,5 %). Наименьшие в процентном отношении позиции принадлежат вариантам ответов, предполагающим выбор в качестве референтных групп политических единомышленников (7,8 %) и единоверцев (4,8 %).

Из таблицы 1 видно, что по признакам пола и курса обучения количественно значимых различий по большинству вариантов ответов на данный вопрос не было выявлено. Однако девушки в большей степени, чем юноши ориентируются на людей, разделяющих их ценности (81,8 % девушек и 75,9 % юношей), а также на своих ровесников (45,2 % девушек и 40,1 % юношей). Кроме того, общность на основе политических взглядов ощущается юношами в два раза чаще, чем девушками (12,2 % юношей против 5 % девушек).

Таблица 1

Распределение ответов на вопрос «В кругу каких людей Вы более всего чувствуете себя “своим”?» (в % от числа опрошенных)

Варианты ответов	В целом	Пол		Курс	
		Мужской	Женский	2	4
1	2	3	4	5	6
Сторонников определённых политических взглядов	7,8	12,2	5,0	8,3	7,3

Окончание табл. 1

1	2	3	4	5	6
Людей Вашей национальности (этнической группы)	12,0	12,7	11,6	10,1	14,3
Людей, которые общаются на том же языке, что и Вы	29,3	31,6	27,8	30,0	28,6
Людей той же веры, что и у Вас	4,8	5,9	4,1	3,1	7,0
Людей Вашего поколения	43,2	40,1	45,2	43,4	42,9
Людей с таким же образованием, что и у Вас	18,5	16,9	19,6	16,5	20,9
Людей с таким же материальным положением, что и у Вас	10,5	8,4	11,8	10,4	10,6
Людей Вашей будущей профессии	17,3	21,5	14,6	18,7	15,8
Людей, которые разделяют Ваши жизненные ценности	79,5	75,9	81,8	78,3	81,0

Рассмотрим типы национальной идентичности студентов БГУ. Респондентам было предложено определить, в какой мере они ощущают себя представителями своей национальности (этнической группы), своего региона, жителями своего родного города (села, поселка), гражданами своей страны и мира, советскими людьми и европейцами.

Согласно полученным данным, все семь описанных нами выше типов национальной идентичности представлены в среде студенческой молодежи БГУ. Однако, как видно из таблицы 2, гражданский (82,3 %) и этнонациональный (78,3 %) типы идентичности для студентов выступают в качестве доминирующих. С количественной точки зрения весьма значимыми для опрошенных студентов являются локальный (70,5 %) и территориальный (64,2 %) типы идентичности. Почти для половины респондентов характерны

глобальный (47,4 %) и европейский (42 %) типы идентичности. Учитывая молодой возраст респондентов, неудивительно, что наименее популярным в студенческой среде является советский тип идентичности: 2/3 опрошенных студентов не ощущают себя советскими людьми. При этом 1/4 часть студентов БГУ не ощущает себя европейцами (26,8 %) и гражданами мира (24 %).

Анализ взаимосвязи между курсом обучения студентов и типом национальной идентичности показал, что у четверокурсников в большей мере выражена национальная идентичность (80,9 %), чем у второкурсников (76,2 %). Практически в равной мере приоритетной для студентов обоих курсов выступает гражданская идентичность (82,8 % и 82,0 % соответственно). При этом интересно отметить, что по результатам опроса не ощущают себя гражданами мира 19,6 % второкурсников и 29,3 % четверокурсников.

По признаку пола принципиальных различий в ответах респондентов в отношении приоритетного гражданского типа идентичности не было выявлено: в полной мере ощущают себя гражданами Беларуси 82,9 % студенток и 81,4 % студентов БГУ. Вместе с тем некоторые различия в распределении ответов по признаку пола все же наблюдались. Так, девушки чаще, чем юноши делали выбор в пользу этнонациональной идентичности (80,4 % девушек против 75,1 % юношей) Такая же ситуация характерна для европейского типа идентичности (44,6 % девушек против 38 % юношей). В то же время юноши чаще, чем девушки выбирали локальный (75,5 % юношей против 67,2 %) и советский типы идентичности (17,3 % юношей против 12,1 % девушек).

Анализ взаимосвязи между местом жительства студентов до поступления в БГУ и типом национальной идентичности показал, что в большей мере представителями своей этнической группы ощущают себя выходцы из областных центров (87,1 %), а в меньшей мере – жители столицы (69,7 %). Гражданская идентичность в большей степени характерна для тех студентов, кто родился в поселках (91,8 %) и в меньшей степени – для минчан (76,6 %). Территориальная и локальная идентичности в большей мере свойственны жителям сельских населенных пунктов. Отметим также, что для жителей столицы и студентов из областных центров в большей мере, чем для сельчан характерна европейская идентичность (85,6 % против 33,3 %).

Таблица 2

Распределение ответов на вопрос «В какой мере Вы ощущаете себя...?» (в % от числа опрошенных)

Варианты ответов	В целом по массиву		
	Ощущаете в полной мере	Трудно сказать однозначно	Не ощущаете
Представителем своей национальности	78,3	15,8	5,8
Гражданином своей страны	82,3	12,2	5,5
Представителем своего региона	64,2	23,8	12,0
Жителем своего родного города, села, поселка	70,5	16,5	13,0
Советским человеком	14,2	19,0	66,8
Европейцем	42,0	31,2	26,8
Гражданином мира	47,4	28,5	24,0

Таким образом, по итогам исследования, проведенного кафедрой социологии БГУ в 2015 г., можно сделать следующие выводы:

1. Согласно полученным данным, большинство опрошенных студентов БГУ (79,5 %) более всего чувствуют себя “своими” в кругу людей, разделяющих их жизненные ценности. Менее половины респондентов (43,2 %) своей референтной группой считают ровесников. Интересно отметить, что немногим менее 1/3 студентов БГУ отметили значимость языкового фактора для самоопределения. Можно констатировать незначительную роль этнонационального критерия выбора референтных групп в среде студенческой молодежи БГУ: только 12 % респондентов более всего чувствуют себя “своими” в кругу людей своей национальности. Это означает, что в русле самоидентификации студенты БГУ не задумываются об этнической принадлежности друг друга, демонстрируя знаменитую во всем мире толерантность белорусов. В целом результаты социологического исследования показывают, что самоидентификация студентов БГУ в большей

степени детерминирована их жизненными ценностями и возрастом, нежели языком общения и этничностью (национальностью).

2. В среде студенческой молодежи БГУ представлены семь типов национальной идентичности: гражданская, этнонациональная, территориальная, локальная, советская, европейская и глобальная. По результатам социологического исследования приоритетной (но не единственной) является гражданская идентичность, которую указало подавляющее большинство опрошенных студентов (82,3 %). Статистически весьма значимой является также этнонациональная идентичность (78,3 %). Весомые позиции и у локального типа национальной идентичности: в полной мере ощущают себя жителями своих родных городов и поселков 70,5 % респондентов. Почти для 2/3 респондентов характерна территориальная идентичность. В сравнении с указанной тройкой лидеров (гражданская, этнонациональная и локальная идентичности) менее значимые позиции занимают глобальная (47,4 %) и европейская (42 %) идентичности. С точки зрения возрастного критерия вполне естественно, что советский тип идентичности непопулярен в студенческой среде: 2/3 респондентов не ощущают себя советскими людьми. В целом полученные результаты позволяют говорить о своеобразном плюрализме национальной идентичности, проявляющемся в равноценном сосуществовании различных её типов среди студентов БГУ.

Использованная литература

1. Абушенко, В.Л. Основания культурсоциологии: избранные труды / В.Л. Абушенко; сост. А.В. Комаровский. – Минск: Беларуская навука, 2016. – 497 с.

2. Титаренко, Л.Г. Концепция белорусской национальной идентичности в условиях современной многовекторности развития / Л.Г. Титаренко // Философия и социальные науки. – 2010. – № 4. – С. 24–29.

3. Титаренко, Л.Г. Модели национальной идентичности населения и перспективы их развития / Л.Г. Титаренко // Философия и социальные науки. – 2009. – № 1–2. – С. 9–13.

Конфессиональная ситуация на территории западных губерний Российской империи во второй четверти XIX в.

Лепеш О. В.

г. Минск, БНТУ

После восстания 1830–1831 гг. для выработки общегосударственных мероприятий по отношению к западным губерниям¹ с целью унификации этих земель с внутренними губерниями Российской империи 16 сентября 1831 г. в Санкт-Петербурге был создан Комитет западных губерний. В компетенцию данного Комитета входило разрешение сословного, законодательного, образовательного, а также религиозного вопросов. В 30–40-х гг. XIX в. государственной идеологией становится теория «официальной народности», в основе которой лежала триада «Православие, Самодержавие, Народность». Именно тогда российскими властями делается ставка на укрепление православия, особенно в западных губерниях, где оно до 1839 г. не было религией основной массы местных жителей. Исправить исторически сложившееся положение правительство намеревалось путём ослабления позиций католического костёла и увеличения числа православного населения в результате слияния униатской и православных церквей.

Непосредственным поводом для наступления на католическую церковь стал факт участия части её духовенства в восстании 1830–1831 гг. На территории Беларуси и Литвы численность католического духовенства, участвовавшего в событиях 1830–1831 гг., достигала 4,5 % от их общего количества [1, с. 127], а на Правобережной Украине – 1,2 % [2, с. 162–163]. В то же время большинство из представителей римско-католического духовенства не приняли участия в восстании либо оказали ему пассивную поддержку. Они не желали участвовать в кровопролитии по нравственным соображениям, а также боялись потерять влиятельное положение в обществе и дать лишний повод российским властям предпринять против них ряд репрессивных распоряжений. Определенно, главной проблемой

¹ К западным губерниям или «Западному краю» относились Виленская, Гродненская, Минская, Могилевская, Витебская, Подольская, Волынская, Киевская губернии и Белостокская область. В 1842 г. из нескольких уездов Виленской губернии была создана Ковенская, а Белостокская область упразднена.

для высшего католического клира была забота о сохранении земельных наделов с находившимися на них крепостными крестьянами.

Однако участие даже части католического духовенства (в основном низших и средних слоев) в шляхетском восстании усилило подозрительность российского правительства, которое стало смотреть на ксендзов-католиков как на движущую силу мятежного польского национализма. Поэтому власти начали проводить политику, направленную на лишение католической церкви лидирующего положения. Уже 19 июля 1832 г. был издан указ «Об упразднении некоторых римско-католических монастырей» [11, т. VII, № 5506]. Официальной причиной закрытия монастырей объявлялось отсутствие установленного каноническими правилами числа монахов. 6 августа 1832 г. император распорядился упразднить по Витебской и Могилёвской губерниям 37 неукомплектованных католических монастырей. Из них 19 преобразовывались в приходские и филиальные, 11 подлежали закрытию и 7 были обращены в православные церкви [9, л. 46–46 об.]. Вообще же по всем западным губерниям по указу от 19 июля 1832 г. было упразднено 191 католический монастырь из 304 [3, с. 112]. Материальный эффект от этой реформы получился внушительным: государство приобрело 13 098 крепостных и 232 623 рублей серебром [5, с. 170]. Мероприятия властей по сокращению монастырей и костёлов католической церкви продолжались и в 40–50-х гг. XIX в. Упразднённые духовные институты передавались в своём большинстве в православное или военное ведомство.

Следует отметить, что Комитет западных губерний достаточно осторожно подходил к вопросам преобразования католических костёлов в православные церкви. Если в католических монастырях члены Комитета видели «дух религиозного и сопряжённого с оным политического фанатизма, отчуждаемого поляков от русского» [13, л. 114], и были готовы ликвидировать многие из них, то костёлы они считали духовными и просветительскими центрами для многочисленного католического населения западных губерний. В 1833 г. на одном из заседаний Комитета рассматривалось дело об обращении в православную церковь костёла в имении Гранов, конфискованного у А. Чарторыйского [14, л. 112–115]. Члены Комитета подошли к решению этой проблемы очень ответственно. Было

проведено статистическое исследование по вероисповеданию жителей имения. Оказалось, что в данном приходе число католиков в два раза превышало число исповедующих православие (2 500 католиков и 1 286 православных). Учитывая этот факт, Комитет пришёл к выводу, что столь значительное количество людей не может остаться без костёла, поэтому проект о преобразовании Грановского костёла в церковь был отклонён.

Российское правительство в целях обеспечения гражданского спокойствия требовало от католического духовенства, определяемого в настоятели церквей и монастырей, а также в члены консистории в качестве депутатов, присяги на верность [11, т. VII, № 5 319]. По решению Комитета западных губерний католические епархиальные начальники должны были ежегодно доставлять местным гражданским губернаторам списки всех духовных лиц их ведомства, а также давать сведения обо всех принимаемых в семинарии клириках [11, т. VII, № 5 773]. В 1831, 1832 и 1835 гг. католическому духовенству запрещалось переезжать с места на место без разрешения своего руководства [21, с. 66]. С 1835–1836 гг. власти запретили служебным лицам костёлов вести публично проповеди на польском языке без предварительной цензуры [10, л. 2–3]. В учебных заведениях католическому духовенству не позволяли преподавать закон Божий униатам [8, л. 31].

В целом, российское правительство всячески пыталось поддержать государственную религию в западных губерниях, прежде всего, путём сооружения новых церквей. В 1831 г. на заседании Комитета рассматривался доклад А.М. Голицына о роли православия в западных губерниях. По мнению докладчика, церкви в западной части империи «представляют одни развалины деревянных строений», а «духовенство православное находится в величественной бедности ... и зависит от владельцев селений – католиков» [13, л. 105]. Первый и основной способ поднять престиж православия, как считали члены Комитета западных губерний, заключался в расширении строительства хороших православных храмов, «ибо простой народ скорее всего увлекается наружностью» [13, л. 105 об. 106]. Комитет постановил: воздвигать повсеместно православные церкви как на государственных землях, так и в частных владениях. Финансирование строительства подобных культовых сооружений на казённых землях брало на себя государство, а в частных

имениях их возведение полностью ложилось на плечи местных помещиков. Единственным средством к побуждению учреждать такие церкви в частных владениях была лишь сила убеждения. Однако местные дворяне, в большинстве своём католики, не хотели тратить денежные средства на основание чуждых для них православных храмов, а сила убеждения на них никак не действовала. Указ императора от 19 ноября 1832 г. об обязательствах владельцев строить и чинить как униатские, так и православные церкви вызывал у них негодование. Например, в 1832 г. помещик Минской губернии Устин Ширин в ответ на требование местных властей привести в порядок находившиеся в его имении постройки православных культовых зданий подал заседателю Лабунцову заявление. В нём Устин Ширин утверждал, что воспринимает эти распоряжения губернского начальства как действия, недозванные законом [7, л. 6]. К 1847 г. ситуация по поводу починки и возведения новых православных церквей в Минской губернии не изменилась. Минский архиепископ Антоний писал, что эта работа «производится почти всегда с великим затруднением и медленностью» [13, л. 68]. Для ее ускорения священник предлагал даже собрать деньги с крестьян: по 15 копеек серебром в год с каждой души мужского пола [13, л. 68 об.]. Примерно такая же обстановка относительно реконструкции униатских и православных церквей наблюдалась и в других белорусских губерниях. В 1835 г., не видя никакого стремления помещиков выполнять указ императора от 19 ноября 1832 г., Василий Лужинский лично заезжал к могилёвскому гражданскому губернатору с просьбой побудить местное дворянство если не к возведению, то хотя бы к реставрации униатских церквей и придания им первоначального вида как внутри, так и снаружи [4, с. 102]. Униатский священник Плакид Янковский отмечал, что «униатские церкви, сохраняя одно только наименование греко-униатских, даже утварью более были приспособлены к римскому богослужению» [22, с. 274]. По подсчётам Иосифа Семашко, в 1832 г. из 800 униатских церквей Литовской епархии только 80 были с иконостасами, остальные же имели вид католических костёлов [19, т. 1, с. 88]. В 1834 г. в письме к генерал-губернатору Смоленской, Витебской и Могилёвской губернии Н.Н. Хованскому Полоцкий православный епископ Смарагд давал неутешительные прогнозы по поводу «приведения» православной церкви и духовенства в надлежащее

состояние. Основными препятствиями на этом пути Смарагд считал отсутствие средств и противодействие местного католического дворянства [20, с. 429].

Строительству православных церквей на государственных землях осуществлялось более динамично. Ещё в 1833 г. император распорядился сооружать такие церкви в Киевской, Волынской, Подольской и Минской губерниях, для чего отпускалась сумма по 150 тыс. рублей в год. Строительство растягивалось на 12–20 лет, в год планировалось воздвигать по 2 церкви. Первоначально Святейший Синод признавал необходимым построить 8 церквей в Подольской губернии, 3 – в Киевской, 8 – в Волынской и 2 – в Минской. Для руководства проектом учреждались особые временные комитеты для постройки греко-российских церквей [11, т. XIII, отд. 1, № 11019]. После открытия Министерства государственных имуществ на него легли проблемы сооружения церквей, а также надзор за пресечением всяких преступлений против православия в казённых имениях [11, т. XIII, отд. 1, № 11 189]. В 1846 г. по именному указу императора Министерство государственных имуществ должно было в западных губерниях отреставрировать 496 и соорудить 99 новых православных церквей [11, т. XX], отд. 1, № 19 910].

Более категорично российское правительство действовало при решении вопросов о взаимоотношениях католической церкви и крестьян. Ещё в 1836 г. вышел указ, который запрещал иноверному духовенству (в т. ч. и католическому) иметь «в услужении» людей греко-российского исповедания [11, т. XX, отд. 2, № 9 770 а]. В 1838 г. киевский генерал-губернатор Д.Г. Бибииков предлагал Комитету западных губерний ещё раз обратиться к теме ограничения владения крепостными католическим духовным лицам. Д.Г. Бибииков считал, что по отношению к католическому духовенству необходимо было выработать ряд мер, которые бы сдерживали всякое жестокое обращение с крестьянами, по примеру того, что было предпринято касательно помещиков. Например, за безжалостное обращение с православными крепостными помещика-католика ждало уголовное наказание, его имение бралось в опеку [6, л. 348]. В соответствии с этим предложением было решено запретить католическому духовенству подвергать крестьян телесному наказанию. При неповиновении последних духовенство должно было прибегать

«к убеждениям и коротким вразумлениям», а при упорном неповиновении – обращаться в местные земские и городские полицейские управления. В случае получения крестьянином увещья виновные духовные лица предавались суду или же удалялись от управления населёнными имениями и не допускались к такому виду деятельности ни в каком другом месте. Нужно отметить, что император безоговорочно одобрил постановление Комитета и даже разрешил генерал-губернаторам избрать особого чиновника для наблюдения за церковными крестьянами [15, л. 173–177]. Распоряжение императора вышло в виде именного указа от 24 января 1839 г. [11, т. XIV, отд. 1, № 11 954].

Важным шагом правительства было проведение в 1841–1843 гг. политики секуляризации части церковных земель. Эту идею подал киевский генерал-губернатор Д.Г. Бибиков. Ещё в 1839 г. он предлагал Комитету передать в казённое управление имения католического духовенства [16, л. 83–84 об.]. В этом же году с подобным предложением обращался к императору и министр государственных имуществ П.Д. Киселёв. Правда, П.Д. Киселёв был сторонником секуляризации владений как католической, так и православной церковью. П.Д. Киселёв, считавший духовенство нелегитимным собственником, полагал провести изъятие церковных земель, исходя из прусского и австрийского опыта. Император Николай I даже создал по этому поводу специальный Комитет о духовных имениях, журнал первого заседания которого был обсуждён в Комитете западных губерний 31 мая 1840 г. Комитет западных губерний постановил: «Совершенно правильно и заключение Комитета о необходимости, не касаясь различия религии, распространять меру отобрания населённых имений на духовенство всех вообще исповеданий, дабы устранить тем всякое сомнение насчёт беспристрастия в действиях правительства» [17, л. 235 об.]. 21 июня 1840 г. император утвердил этот журнал Комитета западных губерний и велел исполнить проект секуляризации через год после обнародования указа о введении российского законодательства.

Указы о передаче в казну церковных имений были изданы 25 декабря 1841 г. Первый указ касался православного духовенства, в соответствии с которым конфисковывались земли православных архиерейских домов и монастырей [11, т. XVI, отд. 2, № 15 152]. Второй – иноверного духовенства: все его недвижимые имения

передавались в ведение и управление Министерства государственных имуществ, за исключением имений, состоявших во владении приходского белого духовенства, не принадлежавших к высшей иерархии и монашеству [11, т. XVI, отд. 2, № 15 153]. Так, по западным губерниям было конфисковано 516 церковных имений со 101 536 душами крестьян мужского пола [3, с. 113]. В частности, в 1840 г. по четырём православным епархиям (Литовская, Минская, Могилёвская, Полоцкая) из 3 094 церквей упразднилось 697 единиц, а в 1850 г. из 2867 церквей подлежало закрытию 608 [12, с. 23]. 20 июля 1842 г. было утверждено Положение об обеспечении православного сельского духовенства землями, домами и единовременными пособиями [11, т. XVII, отд. 1, № 15 872]. В 1843 г. в казну поступали земли приходов католической, а также православной церквей, если это были имения вакантных приходов или отданные в аренду. В случае невозможности отвести духовенству угодий взамен принятых от них имений им назначалось денежное вознаграждение [18, л. 200]. Если монастыри вовсе не имели населённых имений, то им отводило государство по 30 десятин земли, по 1 мельнице и рыбной ловле. Причём такое «пособие» получали как православные, так и католические монастыри. Например, в 1847 г. по западным губерниям числилось 17 римско-католических монастырей, которые не предоставили государству земельных наделов по причине их отсутствия. Комитет западных губерний поручил Министерству государственных имуществ наделить их свободной казённой землёй [18, л. 201 об. – 203 об.].

Комитет западных губерний не занимался вплотную проектом по ликвидации униатства, поскольку в 1835 г. был создан Секретный комитет для рассмотрения мер по униатским делам. Однако по проблеме перевода униатов в православие Комитет придерживался той мысли, что осуществлять такую кардинальную реформу нужно постепенно, проведя соответствующую подготовку. Как известно, благодаря деятельности таких сторонников перевода униатов в православие как Иосиф Семашко, Василий Лужинский, Антоний Зубко и др. в мае 1839 г. произошло упразднение униатской церкви и слияния её с православной [11, т. XIV, отд. 1, № 12 467; 204, с. 12]. Всего из униатства в православие было переведено в 1839 г. около 1,5 млн человек. Бывшее униатское духовенство указом от 18 октября 1839 г. уравнивалось в правах с православными, ряд дел,

касавшихся «сращения и отступничества» от православия в унию прекращался [11, т. XIV, отд. 1, № 12816].

После 1839 г. правительство следило за тем, чтобы за православием сохранялся статус титульной религии. Поэтому особенное негодование у властей вызывали случаи перехода из православия в католицизм. В 1840 г., согласно сенатскому указу, дела «по предмету сращения из православия в латинство» должны были решаться безотлагательно. Виновные духовные лица предавались суду не католических консисторий, а уголовному суду, поскольку они обвинялись в нарушении государственных законов [11, т. XV, отд. 1, № 13 116]. Изменения веры в сторону католицизма представителем высшего сословия, имевшего крепостных православного вероисповедания, грозило ему лишением имения [11, т. XV, отд. 1, № 13 280 а].

Таким образом, российское правительство в решении религиозного вопроса стояло на позициях укрепления официальной государственной религии (православия) в Беларуси, Литве и Правобережной Украине. В связи с этим была разработана программа по скорейшему сооружению новых православных церквей с привлечением как государственных, так и частных капиталов. Однако строительство шло крайне медленно, поскольку местные дворяне в своём большинстве являлись католиками и не были заинтересованы в возведении православных храмов.

Комитет западных губерний проявлял веротерпимость к католической церкви и не был сторонником радикального сокращения костёлов, поскольку значительная часть населения исповедовала католицизм. В целом, самодержавие по отношению, как к православной, так и к католической церкви предпринимало меры, направленные на секуляризацию церковных земель с целью подчинения церкви государственной власти.

Использованная литература

1. Гарбачова, В.В. Паўстанне 1830–1831 гадоў на Беларусі / В.В. Гарбачова. – Мінск: БДУ, 2001. – 186 с.
2. Дьяков, В.А. Социальный состав польского восстания 1830–1831 гг. / В.А. Дьяков, В.Н. Зайцева, Л.А. Обушенкова // Историко-социологические исследования (На материалах славянских стран): сб. ст.; редкол.: В.А. Дьяков [и др.]. – М.: Наука, 1970. – С.19–168.

3. Зинченко, А.Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в западных губерниях Российской империи / А.Л. Зинченко // Исторические записки. – М.: Наука, 1985. – Т. 112. – С. 115–117.

4. [Лужинский, В.] Записки В. Лужинского, архиепископа Полоцкого / В. Лужинский. – Казань: Тип. императорского ун-та, 1885. – 310 с.

5. Лыкошина, Л.С. Духовенство Литвы, Белоруссии и Правобережной Украины и польское восстание 1830–1831 гг. / Л.С. Лыкошина // Проблемы новой и новейшей истории: сб. ст. / МГУ им. М.В. Ломоносова, Ист. фак-т, Кафедра новой и новейшей истории; отв. ред.: Е.Ф. Язков. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – С. 155–171.

6. Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ). – Ф. 299. Минское губернское правление. – Оп. 1. Д. 80 б. Протоколы заседания правления за февраль 1831 г.

7. НИАБ. Ф. 320. Минский губернский предводитель дворянства. – Оп. 1. Д. 162. Переписка с уездными предводителями дворянства о ремонте церквей владельцами имений.

8. НИАБ. Ф. 1297. Канцелярия генерал-губернатора Витебского, Могилёвского и Смоленского. Оп. 1. Д. 7764. О запрещении римско-католическому духовенству преподавать закон Божий в учебных заведениях Беларуси.

9. НИАБ. Ф. 1297. Канцелярия генерал-губернатора Витебского, Могилёвского и Смоленского. Оп. 1. Д. 7884. Отчёт генерал-губернатора за 1832, 1833 гг.

10. НИАБ. Ф. 1297. Канцелярия генерал-губернатора Витебского, Могилёвского и Смоленского. Оп. 1. Д. 9764. О запрещении светским людям говорить публично на польском языке.

11. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание второе: в 55 т. – СПб.: Тип. II отд. Собств. Его Имп. Вел. Канцел., 1830–1884 гг.

12. Преображенский, И. Отечественная церковь по статистическим данным с 1840—1841 гг. по 1890–1891 гг. / И. Преображенский. – СПб.: Тип. Э. Эрнгольда, 1897. – 236с.

13. Российский государственный исторический архив (РГИА) в Санкт-Петербурге. Ф. 1266. Д. 8. Журнал Комитета западных губерний за 1831 г.

14. РГИА в Санкт-Петербурге. Ф. 1266. Д. 12. Журнал Комитета западных губерний 1833 г.

15. РГИА в Санкт-Петербурге. Ф. 1266. Д. 22. Журнал Комитета западных губерний 1838 г.

16. РГИА в Санкт-Петербурге. Ф. 1266. Д. 24. Журнал Комитета западных губерний 1839 г.

17. РГИА в Санкт-Петербурге. Ф. 1266. Д. 26. Журнал Комитета западных губерний 1840 г.

18. РГИА в Санкт-Петербурге. Ф. 1266. Д. 36. Журналы Комитета западных губерний 1845, 1846, 1847 и 1848 гг.

19. [Семашко, И.] Записки Иосифа митрополита Литовского, изданные Императорской академией наук по завещанию автора: в 3 т. / И. Семашко. – СПб.: Тип. импер. АН, 1883. – Т. 1. – 745 с.; Т. 2. – 786 с.; Т. 3. – 1432 с.

20 [Смарагд] Письма епископа Полоцкого Смарагда к князю Н.Н. Хованскому, генерал-губернатору Смоленскому, Витебскому и Могилёвскому // Русский архив. – 1891. – Кн. 8. – С. 427–440.

21. Филатова, Е.Н. Конфессиональная политика царского правительства в Беларуси. 1772–1860: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Е.Н. Филатова. – Минск, 2001. – 159 с.

22. Янковский, П. Записки сельского священника / П. Янковский. – Минск: Свято-Петрово-Павловский собор, 2004. – 380 с.

У вытокаў беларускага нацыянальнага руху

Літвіноўская Ю. І.

г. Мінск, БДУІР

Адносна працэса фарміравання сучасных еўрапейскіх нацый у гістарычнай літаратуры існуе два асноўныя пункту гледжання. Згодна першага – сучасныя еўрапейскія народы маюць старажытнае паходжанне і прынцыповыя адрозненні ў этнічнай самасвядомасці нашага сучасніка і жыхара, напрыклад, сярэднявечча адсутнічаюць.

Прыхільнікі іншых поглядаў сцвярджаюць, што сучасныя нацыі – вынік распаду традыцыйнага аграрнага грамадства і ўзнікнення новага індустрыяльнага, капіталістычнага грамадства. Пераўтварэнні якія пры гэтым адбываліся ў эканамічным, палітычным і сацыяльным жыцці садзейнічалі развіццю сучаснай

нацыянальнай свядомасці і яна карэнным чынам адрозніваецца ад свядомасці жыхароў мінулых стагоддзяў. Працэс фарміравання сучасных нацый – гэта XIX–XX стагоддзі.

Дакранаючыся да гэтай праблемы, беларускі гісторык Сяргей Токць, у прыватнасці, прыводзіць словы польскага даследчыка Фларыяна Знанецкага, які заўважыў, што яшчэ, напрыклад, “... у канцы васьмнаццатага стагоддзя большасць жыхароў розных рэгіёнаў Італіі, ад П’емонта да Сіцыліі, не ўсведамлялі сабе факту, што ўсе яны з’яўляюцца італьянцамі. Падобна, людзі, што жылі на тэрыторыі, якая разлеглася ад Прусаў да Рэйнскай вобласці і ад Гановера да паўднёвай Баварыі, не лічылі сябе немцамі. Нават у дваццатым стагоддзі сяляне некаторых еўрапейскіх абшараў не мелі паняцця, што належаць да якой-небудзь этнічнай супольнасці больш шырокай, чым лакальная супольнасць” [10, с. 69].

Нацыятворчы працэс у розных рэгіёнах Еўропы меў значныя адрозненні. Калі ў Заходняй Еўропе, як пісаў польскі даследчык Юзаф Хлебоўчык ён адбываўся па схеме дзяржаўная супольнасць – моўная супольнасць – нацыянальная супольнасць, то станаўленне цэнтральна-усходнееўрапейскіх нацый развівалася некалькі іншым шляхам: моўная супольнасць – нацыянальная супольнасць – дзяржаўная супольнасць [10, с. 69–70].

Можна пагадзіцца з існуючым у гістарычнай літаратуры пунктам гледжання які падзяляе нацыятворчы працэс на два асноўныя этапы: культурна-моўны і палітычны. Гэты падыход, нам здаецца, у дастатковай меры адлюстроўвае беларускую рэчаіснасць. У сувязі з гэтым падыходам у гісторыі беларускага нацыянальнага руху можна вылучыць два галоўныя перыяды 1794–1863 гг. і 1863–1918 гг.

У першы перыяд адбываюцца пераважна моўна-культурныя працэсы: вывучэнне народнай мовы і культуры, звычаяў, гістарычнай мінуўшчыны беларусаў; чыняцца спробы наладзіць працэс кнігадрукавання на беларускай мове, выдання слоўнікаў, фальклорных зборнікаў; зараджаецца новая беларуская літаратура. Мясцовая інтэлігенцыя намагаецца данесці культурныя здабыткі да насельніцтва (галоўным чынам сялян) на народнай мове. Але сярод насельніцтва ў гэты перыяд дамінуючым усё ж застаецца паняцце не нацыянальнай, а тэрытарыяльнай супольнасці.

Паўстанне 1863–1864 гг. і дзейнасць К. Каліноўскага зыгралі этапную ролю ў развіцці беларускага нацыянальнага руху. Упершыню спалучаюцца сацыяльна-эканамічныя, палітычныя і культурныя пытанні ў беларускім нацыянальным руху. Упершыню, мабыць і недастаткова гучна, уздымаюцца ўласна беларускія пытанні ў агульнапольскім нацыянальным руху які ў той час быў дамінуючым на Беларусі.

Такім чынам, аб беларускім вызваленчым руху, як пэўнай рэчаіснасці для якой уласцівы элементы самаўсведамлення, пэўнай арганізаванасці можна весці гаворку з канца XVIII стагоддзя, дакладней з 1794 г. – года паўстання пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі. З гэтага моманта пачынаецца працэс яго якаснай эвалюцыі. І ў гэтым плане можна сказаць, што яго пачатковым этапам быў перыяд 1794–1863 гг.

Канец XVIII ст. вельмі знакавы перыяд гісторыі Усходняй Еўропы. На яе абшарах адбыліся змены, якія наклалі свой адбітак на гісторыю народаў, якія яе насялялі, у тым ліку і беларусаў. Гэтыя змены насілі геапалітычны характар і былі павязаны са знікненнем з геаграфічнай карты адной з буйнейшых дзяржаў кантыненту – Рэчы Паспалітай. Гэтая з’ява была вынікам цэлага шэрагу абставін як унутранага развіцця дзяржавы, так і міжнародных абставін.

Беларускія землі з насельніцтвам звыш 3 млн. чалавек аказаліся ў складзе Расійскай імперыі і з гэтага часу іх лёс, стан эканомікі і асаблівасці культурнага развіцця цесна звязаны з развіццём Расіі. Гэтую падзею нельга ацаніць адназначна.

На думку аднаго з найбольш значных даследчыкаў айчыннай гісторыі У. Ігнатоўскага “з дзяржавы, ужо разваленай, яна (Беларусь – Ю.Л.) папала ў дзяржаву, каторая таксама паступова развальвалася. І Расія хварэла тою самаю панска-шляхецкаю хваробаю, ад каторай памерла Рэч Паспалітая” [2, с. 166].

У склад новай дзяржавы Беларусь уступіла ў выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай 1772, 1793 і 1795 гг., якія ажыццявілі Расія, Прусія і Аўстрыя. Вельмі трывожнымі былі не толькі эканамічнае становішча краю, але і сацыяльныя працэсы, якія мелі месца на беларускай зямлі. Яны былі павязаны са знікненнем са складу беларускага этнасу нацыянальнай феадальнай арыстакратыі. Справа ў тым, што за час існавання Рэчы Паспалітай пераважная большасць беларускай буйнапамеснай і сярэдняй шляхты “ў пагоні

за саслоўнымі прывілеямі і вольнасцямі ў Рэчы Паспалітай выракліся ад роднай мовы, культуры, звычаяў і традыцый свайго народа, прынялі ў якасці роднай польскую мову і культуру і ўрэшце зліліся з польскімі феадаламі ў “адзін народ шляхетны” [1, с. 3].

Змяніўся і нацыянальны склад насельніцтва беларускіх гарадоў. Там пераважала яўрэйскае насельніцтва. Практычна знікла этнічна беларускае купецтва. Усё гэта прывяло да катастрафічнага аслаблення беларускага этнасу.

Даследчыкі адзначаюць, што паланізацыя вярхоў грамадства пазбавіла беларускі этнас і нацыянальнай інтэлігенцыі, якая паходзіла з іх і абслугоўвала найперш іх інтарэсы і патрэбы. Яна таксама паланізавалася, што мела вынікам фалькларызацыю беларускай культуры, бо адзіным захавальнікам і творцам яе заставаўся “просты народ” – сялянства, да частка гараджан, а таксама ніжэйшага духавенства і дробнай шляхты, блізкай па сваім побыце да сялян [1, с. 4].

У 30-я гады XIX стагоддзя на Беларусі ўзнікаюць дзесяткі тайных арганізацый, палітычнага, літаратурнага, навукова-культурнага, асветніцкага характара якія фарміруюць дух незалежнасці ў моладзі. Пры гэтым усе яны былі апантаны ідэямі барацьбы за незалежнасць Польшчы. Але сучасныя беларускія даследчыкі адзначаюць, што “... солідарызация белорусов с польским национально-освободительным движением замедляла возникновение белорусского национального самосознания. Все, кто стоял ... на польских позициях, не смогли освободиться от речьсполитовского патриотизма. Местный ... патриотизм этих людей полностью подчинялся общегосударственному: польский язык и костел были теми цепями, которые связывали жителей Белоруссии с кругом проблем, решаемых освободительными силами Польши” [12, с. 8].

Вядомы беларускі гісторык М. Біч адзначаў, што на фарміраванні беларускай нацыі адмоўна адбіваліся абмежавальныя законы царызму, што датычыліся рассялення яўрэяў. З 1794 г. Беларусь уваходзіла ў рэгіён “яўрэйскай аселасці”. Але і ў межах гэтага рэгіёна яўрэям дазвалялася жыць толькі ў гарадах і мястэчках. Перыядычна праводзілася прымусовае ссяленне яўрэяў з весак і памешчыцкіх маенткаў, дзе яны выступалі ў якасці арэндатараў і займаліся гандлёва-прамысловай дзейнасцю, ў гарады

і мястэчкі. На Беларусь высылаліся яўрэі з Масквы і іншых гарадоў і мясцін цэнтральных губерняў, дзе ім забаранялася жыць. Гэтыя меры садзейнічалі перапаўненню беларускіх гарадоў і мястэчак яўрэйскім жыхарствам, што істотна стрымлівала, а часам і выключала прыток у іх сельскага беларускага несельніцтва, як пралетарызаванага, так і заможнага, буржуазнага. У выніку, удзельная вага беларусаў сярод граджан у канцы XIX ст. складала толькі 14,5 %, а яўрэяў 53,5. Абсалютная большасць беларусаў, амаль 95 % былі сялянамі [1, с. 6–7].

Першыя сімптомы нацыянальнага адраджэння на Беларусі паявіліся на самым пачатку XIX ст., у яго 10–20-я гады. Яны насілі асветніцкі характар. Гэтыя сімптомы былі звязаны з дзейнасцю тайных таварыстваў, арганізаваных студэнтамі Віленскага універсітэта, таварыстваў філаматаў і філарэтаў. Дзейнасць таварыстваў была вельмі значнай з’явай у грамадскім жыцці Беларусі першай паловы XIX ст. Таварыствы ўзніклі сярод студэнтаў адной з лепшых вышэйшых навучальных устаноў Еўропы.

Мэтай згуртавання, як значылася у статуце, прынятым 1 кастрычніка 1817 г., на першым пасяджэнні таварыства была “узаемадапамога ў паглыбленні адукацыі, у творчым удасканальванні, грамацкая праца для добра зняволенай Айчыны” [11, с. 9]. Пад Айчынай студэнцкая моладзь Віленскага універсітэта разумела Рэч Паспалітую. Такім чынам, беларускія хлопцы, члены таварыства філаматаў былі перш за ўсе польскімі патрыётамі. Але як пісаў вядомы беларускі даследчык У. М. Ігнатоўскі: “...трэба ўсе ж такі адзначыць, што сярод апалячынай беларускай шляхты ў універсітэце адчуваюцца мясцовыя сымпаты. Устанаўляецца погляд на Белаусь, як на зусім асобную правінцыю Польшчы, што не подабаецца польскім патрыётам з Варшавы, каторыя з’яўляюцца абаронцамі адзінай і непадзельнай Польшчы.” [2, с. 168].

Частка членаў таварыства паходзіла з апалячанай беларускай шляхты. Будучыню Беларусі, а ў іх разуменні гэта было Вялікае Княства Літоўскае, яны бачылі ў аднаўленні былой Рэчы Паспалітай. Пры гэтым філаматы і філарэты заўсёды памяталі, што іх радзіма Беларусь, у іх разуменні “Літва”. На гэтую абставіну ўказвалі і царскія следчыя, якія вялі разбіральніцтва па справе

таварыства філарэтаў. Яны “ясно обнаруживали, что под словом приверженности к своему краю разумелось не приверженность к Российской империи вообще, но только к губерниям, составляющим виленский университетский округ...” [11, с. 20].

Гэтая акалічнасць, дазваляе гаварыць аб зараджэнні сярод студэнцкай моладзі ідэй беларускага нацыянальнага адраджэння. Гурткі віленскай моладзі былі толькі першым крокам на шляху культурна-нацыянальнага адраджэння беларусаў, у справе станаўлення беларускай культурнай традыцыі.

Закранаючы пытанне захавання беларускай адметнасці ва ўмовах знаходжання Беларусі ў складзе Расійскай імперыі вядомы беларускі даследчык Л. Лыч пісаў, што палітыка царызму ва ўсіх сферах духоўнага жыцця не адпавядала этнакультурным інтарэсам беларусаў. Афіцыйна дэкларавалася, што з беларусаў трэба фарміраваць людзей, якія нічым не адрозніваліся б ад рускіх. Гэтага напрамку цверда прытрымлівалася і Руская праваслаўная царква на Беларусі, будуючы тут усю сваю дзейнасць выключна ў духу рускіх нацыянальна-культурных традыцый. Рускай сістэме адукацыі, рускай мясцовай адміністрацыі, Рускай праваслаўнай царкве ўдалося вельмі многае зрабіць па размыванню этнакультурнай адметнасці беларусаў і растварэнні іх сярод рускай нацыі. Вось у такіх умовах зарадзілася і адбывалася фарміраванне дзяржаўнай канцэпцыі заходнерусізму, сутнасць якога зводзілася да поўнага адмаўлення этнічнай самабытнасці беларусаў і атаясамлявання іх з рускімі [6, с. 35–37].

Тэорыя “заходнерусізму” пачала складвацца ў першай палове XIX ст. У яе аснове ляжалі спробы даказаць, што беларусы і рускія гэта адзін народ, беларуская мова з’яўляецца дыялектам рускай мовы, тэорыя адмаўляла беларусам у праве мець сваю гісторыю і культуру. Яе галоўнае прызначэнне даказаць правы Расійскай імперыі на валоданне беларускімі землямі і спрыяць русіфікацыі краю. “Заходнерусізм” абапіраўся на афіцыйную дактрыну сфармуляваную ў 1830-я гады міністрам асветы С. Уваравым у трыядзе “праваслаўе, самадзяржаўе, народнасць”.

Працэсы культурна-нацыянальнага адраджэння, якія пачалі развівацца на Беларусі з пачатку XIX ст. гэта былі першыя зярняты кінутыя ў глебу на ніве фарміравання нацыянальнай свядомасці беларусаў. Разам з тым неабходна адзначыць, што яны не ўзніклі на

пустым месцы. Гэтыя працэсы былі выкліканы да жыцця агульным станам тагачаснага грамадства, тымі тэндэнцыямі, якія былі яму ўласцівы, характарам палітычнай ідэалогіі. Канец XVIII–пачатак XIX ст. час, калі на Беларусі, пад уздзеяннем еўрапейскіх падзей актывізуецца унутрыпалітычнае жыццё, пачынаюць стварацца грамадска-палітычныя аб’яднанні [7, с. 48; 9, с. 6–7].

Культурна-нацыянальныя адраджэнскія імкненні беларускага народа найбольш відавочна і паслядоўна праявіліся ў новай беларускай літаратуры. Письменнікі становіліся не толькі выразнікамі аб’ектыўнага працэсу абуджэння народа, але і яго абуджалнікамі. Знайдзеная ў 1973 г. у архівах Ягелонскай бібліятэкі ў Кракаве паэма “Мачыха”, падпісаная псеўданімам “Адэля з Устрыні” і пазначаная 1850 г., сведчыла аб тым, што ўжо да 50-х гадоў у беларускай грамадскасці выспела ідэя звароту да народнай мовы, да стварэння на ей эстэтычных каштоўнасцей, да выяўлення нацыянальна-вызваленчых, народалюбівых імкненняў [4, с. 109].

Першыя творы на беларускай мове мы знаходзім ужо у Яна Чачота. У 1819 г. ён напісаў свой першы верш на беларускай мове. Увогуле яго пярэ належаць каля сарака арыгінальных твораў. Але ў яго яшчэ былі сумненні наконт таго, ці стане гэтая мова літаратурнай [4, с. 10]. 50-я гады XIX стагоддзя наогул можна назваць часам, калі адбыўся першапачатак уласна беларускага літаратурнага руху ў Беларусі. Цэнтральнай постацю ў ім стаў В.І. Дунін-Марцінкевіч – беларускі дудар, як ён сам сябе назваў. І ў гэтай саманазве алюстроўвалася яго асобная грамадская пазіцыя, характар літаратурнай і культурнай дзейнасці.

Працэс станаўлення культурна-нацыянальнага адраджэння адбываўся ў вельмі няпростых умовах. Надзвычайна цяжкай была сітуацыя з выкарыстаннем беларускай мовы. Усе вышэйшыя класы грамадства, адміністрацыя, духавенства ставіліся да яе зняважліва, як да мовы народных нізоў, як да чагось некультурнага, хамскага. Адсутнічалі беларускамоўныя газеты і часопісы. Грамадская думка як прарасійская, так і прапольская сцвярджала аб адсутнасці беларусаў як этнасу і ў большасці выпадкаў, адмоўна ставілася да спроб літаратурнай творчасці на беларускай мове [1, с. 10]. У гэтых умовах сам зварот письменнікаў да беларускай мовы быў мужным паступкам, выражэннем пратэсту супраць нацыянальнай

дыскрымінацыі. Абуджэнне нацыянальнай свядомасці беларусаў праяўлялася ва ўзросшэй цякавасці да гісторыі свайго народа, фальклору, звычайў і абрадаў, геаграфіі краю, яго вызначных мясцінах.

Падводзячы вынікі развіццю сацыяльна-палітычных працэсаў на Беларусі ў перыяд 1794–1863 гг. неабходна адзначыць, што на палітычнай ніве тут панавалі прапольскія патрыятычныя настроі. У іх аснове была барацьба за адраджэнне Рэчы Паспалітай, польскай у сваёй аснове дзяржавы ў межах 1772 г. Беларусь і Украіна удзельнікамі патрыятычнага руху разглядаліся выключна як “крэсы ўсходнія” Рэчы Паспалітай.

Аднак ў нерах польскага нацыянальна-вызваленчага руху паступова фарміруецца яго “беларуская складова”. Гэта адбываецца праз культурна-асветніцкую дзейнасць вывучэнне мовы, гістарычнай мінуўшчыны беларусаў, спробы ўзнавіць кнігадрукаванне на роднай мове, выданне слоўнікаў, фальклорных зборнікаў, зараджэнне новай літаратуры на беларускай мове. Такім чынам ідзе працэс станаўлення беларускай культурнай традыцыі. Паступова ўсвядамляецца ўласная этнакультурная індывідуальнасць беларусаў.

Паўстанне К. Каліноўскага было апошнім значным сумесным выступленнем за аднаўленне дзяржаўнасці на землях былой Рэчы Паспалітай і Вялікага Княства Літоўскага. Стала відавочным, што нацыянальна-вызваленчы рух у Польшчы і Беларусі ўжо не месцяцца ў адным рэчышчы, у кожнага з іх фарміраваліся свае мэты і ўласны шлях. У сваю чаргу літвінскі патрыятызм замяшчаўся патрыятызмам беларускага нацыянальнага руху. Справа паўстання не прапала бяследна, яна будзіла да барацьбы за свабоду і незалежнасць наступныя пакаленні.

Апісваючы эвалюцыю вызваленчага руху на Беларусі адзін з яго арганізатараў і ідэолагаў Антон Луцкевіч так ацэньваў пачатковы этап: “Аглядаючыся на гісторыю беларускага адраджэння, мы бачым доўгі сцяг іменняў, што адзначаліся на працягу XIX стагоддзя як працаўнікі на беларускай ніве. Аднак ўсе яны былі лішне слабыя, каб стацца інтэлектам нашага народу, былі адзінкамі. – А дзеля выпאўнення функцыі нацыянальнага інтэлекту патрэбна была сільная сваёй чысленасцю і культурнасцю

ітэлігенцыя. Якімі б волатамі інтэлекту і волі яны ні былі, а ўзятая імі на сябе задача была ім не пад сілу.

Гэта ня значыць, быццам іх праца была дарэмнай. Не: “gutta cavet lapidem non vi, sed saepe cadente” (кропля прабівае камень ня сілай, а частымі ўдарамі), – і кіданыя імі зярняты, падаючы на народную глебу, не засыхалі, а толькі не маглі зараз узысці. Дзеля гэтага былі патрэбны асаблівыя варункі, варункі, пры каторых магла бы вытварыцца новая народная ітэлігенцыя, – народная, значыцца, звязаная з народам, выяўляючая яго душу, яго думкі і жаданні, прамаўляючая яго мовай, як сваей роднай” [5, с. 115–116].

Падзеі першай паловы XIX ст., як адзначае Алесь Смальянчук, моцна паўплывалі на далейшую эвалюцыю працэсу культурнага наапаўнення. Адмена прыгоннага ладу і паўстанне 1863–1864 г. на пэўны час прыпынілі працэс дэмакратызацыі грамадства Беларусі, які генетычна звязаны з нацыянальным Адраджэннем.

Выкарыстаная літаратура

1. Біч, Міхась. Беларускае адраджэнне ў XIX–пачатку XX ст. / Міхась Біч. – Мінск, Навука і тэхніка, 1993. – 30 с.
2. Ігнатоўскі, У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі / І.М. Ігнатоўскі. – Мінск, Беларусь, 1991. – 192 с.
3. Каўка, Аляксей. Беларускі вызваленчы рух. Спроба агляду / Аляксей Каўка // Спадчына. – 1991. – № 5. – с. 5–10.
4. Лойка, А.А. Гісторыя беларускай літаратуры. Дакастрычніцкі перыяд. У 2 частках / А.А. Лойка. – Мінск, Вышэйшая школа, 1989. – Частка 1. – 316 с.
5. Луцкевіч, Антон. Да гісторыі беларускага руху / Антон Луцкевіч. – Беласток: Беларускае гістарычнае таварыства; Вільня, Інстытут беларусістыкі, 2010. – 345 с.
6. Лыч, Л. Праблемы захавання беларускай адметнасці ў славянскай супольнасці народаў / Л.Лыч // Нацыянальныя пытанні. Матэрыялы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывілізацыі» 1 сесія – 21–25 мая; 2 сесія – 4–7 снежня, Мінск, 2000 г. – Мінск, Беларускі кнігазбор, 2001. – с. 33–42.

7. Сакалова, М. Пачатак ліберальнага руху ў Беларусі / Мар'яна Сакалова // Штогоднік Інстытута гісторыі НАН Беларусі, 1999. – Мінск, 1999. – с. 48–56.

8. Смалянчук, А. Да пытання аб ролі палітычнай ідэалогіі ў развіцці беларускага нацыянальнага руху ў 19 – пачатку 20 ст. / Алесь Смалянчук // Гістарычны альманах. – Гародня, 1999. – Т. 2. – с. 3–19.

9. Соколова, М.А. Общественные объединения и движения как факторы формирования гражданского общества в Беларуси (конец XVIII – начало XX в.) / М.А. Соколова. – автореферат дис. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук. – Минск, 2000. – 20 с.

10. Токць, Сяргей. Беларускі нацыянальны рух XIX – пач. XX ст. у кантэксце нацыянальных рухаў народаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы / Сяргей Токць // Нацыянальныя пытанні. Матэрыялы III міжнароднага кангрэса беларусістаў. – Мінск, Беларускі кнігазбор, 2001. – с. 68–76.

11. Філаматы і філарэты. Зборнік. – Мінск, Беларускі кнігазбор. – 1998. – 400 с.

12. Хаустович, Н.В. Белорусское литературно-общественное движение в 30–40-е годы XIX столетия / Н.В. Хаустович. – автореферат дис. на соиск. уч. степени канд. филол. наук. – Минск, 1993. – 19 с.

Светское и религиозное сознание в деятельности просветителей Беларуси периода Средневековья, Возрождения, Реформации и Контрреформации

Лойко А. И.

г. Минск, БНТУ

В период средневековья белорусская культура находилась в уникальном процессе трансформации религиозного сознания из традиции политеизма в традицию монотеизма [1]. Монотеистическую религию представляло христианство восточного обряда. Политеистическая религия рассматривалась княжескими властями Полоцка, Турова, Смоленска как языческая. Трансформации религиозного сознания происходили на фоне формировавшейся народной белорусской культуры. Ее ключевые этнические признаки были обнаружены Е.Ф. Карским в текстах торговых соглашений Смоленска

с ганзейскими купцами, активно пользовавшимися торговыми путями по Западной Двине и Днепру. Светская и религиозная культура на территории Беларуси сохраняли равные возможности влияния на социальную жизнь. В этом обстоятельстве содержалось принципиальное отличие между цивилизациями средневекового Запада и христианского Востока. Именно по этой причине религиозное сознание в пределах Беларуси ограничилось духовной сферой просветительской, интеллектуальной деятельности. Примеры такой деятельности дали К. Туровский и Е. Полоцкая.

Историческая ипостась Е. Полоцкой нам известна благодаря многочисленным исследованиям историков, культурологов, философов. В этих описаниях мы находим ключевой аспект выбора молодой девушкой духовного образа жизни [2]. Затем мы обнаруживаем, что принявшая духовный образ жизни девушка придала религиозной духовности культурную миссию просвещения православного народа, строительства храмов, привлечения в пространство духовной культуры уникальных мастеров, таких как Л. Богша. Полоцк преобразился благодаря Е. Полоцкой. Он стал центром межкультурной коммуникации. Этот высокий духовный и культурный статус воспринимался с уважением на уровне региональной политики. Полоцкое Княжество вошло в состав Великого Княжества Литовского с большими правами в области культурной и экономической жизни. Государственный статус имел церковнославянский язык, который содержал значительную часть словарного состава белорусского языка. Магдебургское право сохранило атмосферу Полоцка времен Е. Полоцкой. Сохранилась и уникальная архитектурная школа, на основе которой белорусская просветительница формировала духовную инфраструктуру города [3. с. 154–184].

Полоцкая Е. стала основоположницей в национальной традиции практики кросс-культурных взаимодействий. В белорусской традиции в связи с этим активно разрабатывается тема духовных хождений. Полоцкая просветительница совершила в конце своей земной жизни хождение в Святые места. Она хотела посетить места, непосредственно связанные со становлением христианства и получить там благословение в атмосфере мест, напоминающих об Иисусе Христе. При этом атмосфера средневекового мировосприятия в биографии Е. Полоцкой не несет какой-то особой временной

замкнутости. Речь может идти только о духовности, побуждающей человека стремиться к истокам традиции. В категориях этики читается аспект гуманизма, с которым ассоциируется милосердие, аскетизм, забота о людях. В свете подобного статуса мощи Е. Полоцкой, почившей в Святых местах, приобрели имманентное стремление к постоянному контакту с живыми людьми и продолжению на этой основе духовной миссии в постоянно меняющемся мире.

Полоцкая Е. представляет средневековую рефлексию теологической направленности. Основу христианской теологии формировали платонизм и аристотелизм. Различие в понимании духовности заключалось в восприятии земной жизни человека. Аристотелизм, которого придерживалась Полоцкая, акцентирован на плодотворном использовании времени земной жизни человека для просветительских дел. Эта миссия христианства стала ассоциироваться со схоластикой, положившей начало образованию. На это обратил внимание К. Туровский. Он с благодарностью обращался к Е. Полоцкой за то, что она помогла интегрировать духовность с земной жизнью человека, его идентичностью, толерантностью.

Гуманистическая направленность средневековой православной схоластики в Беларуси создала преемственную основу в истории страны. Между эпохами не было принципиальных конфликтов. Так, Возрождение и Реформация соседствовали в Беларуси с активной культурной деятельностью православных братств. Именно при поддержке этих братств Возрождение в лице Ф. Скорины, А. Волана, П. Мстиславца, Н. Федорова, С. Соболя, Л. Сапеги смогло создать уникальную традицию книгоиздательской деятельности, образования на книжной основе. В этой традиции нашли продолжение ценности грамотности, стремления к получению образования.

Усилиями таких людей как Е. Полоцкая духовность приобрела метафизический статус в системе мировоззрения и системе ценностей. Интегрированность православной церкви Беларуси в проблематику современной техногенной цивилизации обеспечивает высокий уровень образованности, трансдисциплинарности священнослужителей. У истоков образовательной традиции русской религиозной философии стояла Е. Полоцкая. Она дала пример священнослужителя, небезразличного к интеллектуальным исканиям русского народа, на основе духовной традиции. Особенно ярко роль православия проявилась в культуре золотого и серебряного веков.

У истоков известного на весь мир русского космизма стоял истинно верующий русский человек Н.Ф. Федоров [4]. Теологическое представление о мироздании усилиями К.Э. Циолковского стало одним из ключевых направлений инженерной деятельности в области космических технологий. Во многом благодаря тому, что Беларусь находилась под воздействием этой традиции, она в постсоветское время смогла сохранить свой статус космической державы. Уникальное сочетание православной догматики и познавательного интереса созвучного проблематике современной физической науки находим в работах священника П. Флоренского. Он получил образование на физико-математическом факультете Московского университета. Затем он продолжил образование и духовное становление в Московской Духовной академии. Его жизнь трагически обогрвали события тридцатых годов XX столетия.

Естественнонаучное образование представители православной церкви дополняли юридическим и экономическим образованием. Пример такой образованности демонстрировал С.Н. Булгаков, принявший священнический сан в 1918 году [5]. К глубинным основаниям русской религиозной философии пришел уроженец Беларуси Н.О. Лосский, получивший образование в Петербургском университете и продолживший уникальную традицию белорусско-российского кросс-культурного взаимодействия, у истоков которой стояла Е. Полоцкая. Между этими выдающимися представителями русской духовной культуры стоит фигура С. Полоцкого [6]. Согласно Н.О. Лосскому, Бог есть всеобъемлющая и самодостаточная ценность. Ее гуманитарное начало формируют любовь, доброта, красота, истина [7]. Заданный духовный контекст оказался близок С.Л. Франку и С.А. Левицкому [8]. В эпоху нигилизма многие выдающиеся представители духовной православной образовательной традиции оказались за пределами России, по причине вынужденной миграции [9].

Полоцкая Е. дала пример особой значимости идентичности. Она считала, что духовность всегда присутствует в сущности сознания человека. Е. Полоцкая не имела никаких ограничений в передвижениях, в том числе и в Святые места. Она пользовалась механизмом глобализации, но не в ущерб духовным ценностям православия и христианства. Это важное обстоятельство действовало и в отношении представителей Возрождения из Беларуси. Находясь

в Европе, они не забывали о духовных традициях белорусов. Если даже они и воспринимали какие-то новшества техногенной цивилизации, то только в контексте национальных традиций. Позднее Средневековье ознаменовалось феноменами Возрождения и Реформации. Возрождение выражало стремление европейской интеллигенции к светским ценностям гуманизма, антропоцентризма, естественного права и их практическому освоению в изобразительном искусстве, литературе, архитектуре, научных исследованиях, книгоиздательской деятельности. Практики изобразительного искусства были восприняты католической церковью в целях сохранения своей социальной миссии в меняющемся обществе. Сложнее отношения между религиозным и сформировавшимся научным сознанием сложились на уровне инквизиции и отдельных ученых. Тяжелые испытания выпали на долю Дж. Бруно, Г. Галилея. В Беларуси представители Возрождения не столкнулись с подобными трудностями, поскольку в их деятельности явно не формулировались вопросы взаимоотношения научного и религиозного мировоззрений. Их интерес был направлен на практические задачи просветительской деятельности (Ф. Скорина), укрепление государственной власти на основе механизмов естественного права (Л. Сапега, А. Волан). В новолатинской поэзии Н. Гусовского доминировали акценты национальной безопасности в условиях постоянно существовавших внешних и внутренних угроз. Вопрос о религии не поднимался, поскольку в белорусском обществе доминировала атмосфера толерантности [10].

Реформация затронула белорусское общество лишь частично. Это была попытка привнесения в белорусское общество протестантского образа мышления на основе идей гуситов, кальвинизма, лютеранства. В большей степени речь шла об атмосфере духовной дискуссии, которую создали различные направления христианской культуры. Одним из следствий этой дискуссии стал атеизм и вольнодумство. Подобную эволюцию прошел С. Будный. Контрреформация ограничила пространство этой дискуссии противостоянием Запада и Востока в форме католицизма и православия. Ассимиляция православия Ватиканом виделась через посредство института униатской церкви. Этот проект начал реализовываться на правовой основе церковной Унии. Давление на православие обернулось активной деятельностью православных братств, в круге интересов

которых оказались вопросы идентичности, образования, консолидации общин. Этой деятельности способствовала получившая распространение на Беларуси книгоиздательская и меценатская деятельность. Внутренние религиозные дискуссии актуализировали альтернативное атеистическое мировоззрение, к которому пришел К. Лыщинский. Судьба его в условиях Контрреформации оказалась трагической. Он стал жертвой доноса и оказался во власти иезуитов, воспользовавшихся имевшимся в их распоряжении правом наказания. Светская королевская власть Речи Посполитой не смогла смягчить наказание. Трагическая гибель К. Лыщинского является одним из немногих случаев радикального проявления религиозной нетерпимости в Новое время к представителям атеистического мировоззрения. Причем этот случай имел место вне пределов Беларуси, поскольку в пределах самой страны, славившейся толерантностью, он вряд ли был бы возможен.

Использованная литература

1. Божанов, В.А. Особенности христианизации Руси / В.А. Божанов // 1025 лет крещения Руси: философское осмысление исторических событий. – Минск, 2016. С. 34–39.
2. Арлоу, У. Еуфрасіня Полацкая / У. Арлоу. – Мінск, 1992.
3. Габрусь, Г.В. Мураваная сакральная архітэктурна беларускіх земляў X–XIII ст.ст.: старажытнарускі перыяд / Г.В. Габрусь // Архітэктурна Беларусі. – Мінск, 2005. Т. 1.
4. Русский космизм: Антология философской мысли. – М., 1993.
5. Булгаков, С.Н. Философия хозяйства / С.Н. Булгаков // Сочинения в 2-х томах. – М., 1990. Т. 1.
6. Дождиков, Р.Н. Симеон Полоцкий – философ, поэт, педагог и церковный деятель / Р.Н. Дождиков // Духовные ценности и историческая память: к 70-летию Победы. – Минск, 2015. С. 99–101.
7. Бабосов, Е.М. Философский интуитивизм и иерархический персонализм Н.О. Лосского – соединительное звено между менталитетом белорусской интеллектуальной элиты и русской философией первой половины XX века / Е.М. Бабосов // Русская философия в духовно-культурном пространстве Беларуси: история и современность. – Минск, 2013. С. 80–86.
8. Егорова, Ю.Р. Особенности развития русской этической мысли на примере творчества С.Л. Франка / Ю.Р. Егорова //

Б.Н. Чичерин и традиции философской и социально-политической мысли в России. – Тамбов, 2013. С. 441–445.

9. Максимов, М.В. «Философский пароход» и судьбы русской философии в XX веке / М.В. Максимов // Вестник Российского философского общества. – М., 2013. № 1. С. 98–101.

10. Лойка, А.І. Ідэі М. Гусоускага і актуальныя праблемы сучаснага тэхнагеннага свету / А.І. Лойка // Веснік БДУ – 1994. – Серыя 3. – № 1. – С. 28–31.

Адлюстраванне праблемы ўплыву канфесійнага фактару на знешнюю палітыку Вялікага Княства Літоўскага ў канцы XV–сярэдзіне XVI ст. у гістарычных даследаваннях

Мікалаева Л. В.

г. Мінск, БДУІР

Як ў любой поліэтнічнай і поліканфесійнай краіне, у якой прадстаўнікі вядучых этнасаў, прэтэндуючыя на пануючае становішча ў дзяржаве, з’яўляліся прыхільнікамі розных канфесій хрысціянскай царквы, у Вялікім Княстве Літоўскім (далей – ВКЛ) рэлігійны фактар аказваў значны ўплыў на ўсе бакі палітычнага жыцця грамадства і дзяржавы, у тым ліку і на яе знешнюю палітыку. Надзвычай выразна яго ўздзеянне на гэту сферу праявілася ў канцы XV–пачатку XVI ст., асабліва на тым фоне, якім з’яўлялася знешнепалітычнае становішча ВКЛ, што аказалася ўцягнутым у адзін з тагачасных вузлоў міжнародных супярэчнасцяў.

Сутнасць яго заключалася ў даўніх спрэчках паміж ВКЛ і Вялікім Княствам Маскоўскім вакол праблемы так званай “спадчыны Рурывічаў”, ці “рускіх” зямель. Кожная з дзяржаў прад’яўляла свае правы на гэтыя землі [7, с. 2–7]. У канцы XV ст. іх супрацьстаянне вылілася ў першую вайну Вялікага Княства Маскоўскага з ВКЛ 1492–1494 гг., якая паклала пачатак цэлай серыі падобных ваенных канфліктаў. На працягу 1492–1537 гг. адбылося пяць такіх войнаў, прычым толькі адна была ініцыяравана літвінскім бокам. Ініцыятар большасці канфліктаў, Вялікае Княства Маскоўскае, абгрунтавала свае экспансіянісцкія памкненні дынастычным правам на ўсходнія землі ВКЛ. На кожнае патрабаванне вярнуць захопленыя тэрыторыі маскоўскія ўладары

адказвалі, што трымаюць толькі “сваю вотчыну”, а пазней растлумачылі, што “Русская земля вся, съ божьею волею, изъ старины, отъ нашихъ прародителей наша отчина”, а вотчына літоўскіх вялікіх князёў “Лятская земля да Литовская” [15, с. 460; 9, с. 275]. Тым самым Вялікае Княства Маскоўскае давала вычарпальную фармулёўку сваёй далейшай знешнепалітычнай праграмы.

Аднак перад пачаткам другой вайны Вялікага Княства Маскоўскага з ВКЛ (1500 – 1503) загучалі і новыя прэтэнзіі. Каб неяк апраўдаць парушэнне мірнай дамовы 1494 г. і свае агрэсіўныя захавы, маскоўскі вялікі князь Іван III аб’явіў сябе абаронцам праваслаўнага насельніцтва ВКЛ, якое быццам бы пакутавала ад уціску каталіцкай царквы [15, с. 294–295]. Тым самым маскоўскі бок, выступаючы зачынальнікам новага ваеннага канфлікта, падкрэсліваў вырашальнае значэнне рэлігійнага фактару для пачатку гэтай знешнепалітычнай акцыі, якая набыла, такім чынам, і ідэалагічную афарбоўку.

Звяртаючыся непасрэдна да заяўленай тэмы, трэба адзначыць, што для дарэвалюцыйнай гістарыяграфіі не была ўласціва асаблівая цікавасць да названай праблемы. Пэўнае выключэнне складае праца прадстаўніка ўкраінскай гістарыяграфічнай школы М.С. Грушэўскага “Історія Украіны-Руси” [5], чацвёрты том якой прысвечаны разгляду палітычных адносін ва ўсходнееўрапейскім рэгіёне ў XIV–XVI стст., і закранае аспекты ўзаемаўплываў рэлігійнага і палітычнага фактараў. У прыватнасці, аўтар ставіў пад сумненне тэзіс аб ганеннях на праваслаўных як прычыне пачатку вайны Вялікага Княства Маскоўскага з ВКЛ 1500–1503 гг. [5, с. 278].

У даваенны перыяд аб’ём літуаністычных даследаванняў на тэрыторыі Савецкай дзяржавы значна скараціўся. Сярод публікацый гэтага перыяду звяртае на сябе ўвагу праца А.Е. Прэснякова “Лекции по русской истории” (напісаная ў 1909 г. і апублікаваная толькі ў 1939 г.), якая ўтрымлівала мноства арыгінальных і каштоўных назіранняў [17]. У гэты час у Польшчы працягвалі выходзіць артыкулы і кнігі па гісторыі ВКЛ. У 30–40-я гг. XX ст. тут выйшаў шэраг прац абагульняючага характару, сярод іх праца Л. Калянкоўскага, у якой на вялікім фактычным матэрыяле

разглядаліся пытанні ўнутранай і знешняй палітыкі ВКЛ канца XIV–XVI стст., у т. л. іх канфесійнага складніка [21].

Адраджэнне канкрэтна-гістарычных даследаванняў у савецкай гістарыяграфіі назіралася толькі ў пасляваенны час. Разам з тым з пачатку 50-х гг. XX ст. у ёй надоўга зацвердзілася спрэчная канцэпцыя падзей, якія прывялі да пераходу часткі ўсходніх зямель ВКЛ пад кантроль Вялікага Княства Маскоўскага на мяжы XV–XVI стст. Сутнасць яе была ў наступным: славянскае насельніцтва ВКЛ ўжо ў XV ст. пакутавала ад прыгнёту каталіцызму і імкнулася перайсці пад уладу Вялікага Княства Маскоўскага і на мяжы XV–XVI стст., дзякуючы паспяховай палітыцы маскоўскага кіраўніцтва, аб’ядналася нарэшце з адзінавернымі братамі. Гэта версія ў адносінах да ўсіх славянскіх зямель ВКЛ была прадстаўлена ў манаграфіі К.В. Базілевіча “Внешняя политика Русского централизованного государства. Вторая половина XV в.” [1]. Фактычна да канца 80-х гг. XX ст. у савецкай гістарыяграфіі панавала ідэалагічная догма пра векавое непарушнае сяброўства брацкіх славянскіх народаў, паўтараўся тэзіс пра імкненне праваслаўнага насельніцтва ВКЛ да з’яднання з Вялікім Княствам Маскоўскім, актыўную дапамогу яго маскоўскім войскам. Затое ўсяляк замоўчваўся ўдзел славянскіх народаў ВКЛ у войнах з усходнім суседам.

Адносна замежнай гістарыяграфіі пасляваеннага перыяду трэба адзначыць з’яўленне прац нямецкіх даследчыкаў. Так, у 1955 г. выйшла паказальная ў многіх адносінах, класічная, вартая асобай увагі праца Х. Ябланоўскага “Westrussland zwischen Wilna und Moskau” [20]. Паставіўшы мэтай даследаваць палітычнае становішча ўсходнеславянскага насельніцтва ў ВКЛ XV ст., ён дасканалы прааналізаваў беларуска-літоўскія летапісы, паколькі палітычныя тэндэнцыі фіксаваліся найперш у іх. У выніку нямецкі гісторык атрымаў не толькі цэлую шкалу меркаванняў, але і жывую карціну рэлігійных узаемаадносін, і шмат іншых цікавых назіранняў. Вучоны паказаў, што ў тым канкрэтным часе і на тэрыторыі так званай Заходняй Русі прамаскоўскай арыентацыі насельніцтва не існавала, што ўзаемаадносіны паміж рознымі канфесіямі, а таксама паміж уладай і праваслаўнай царквой у ВКЛ характарызаваліся талерантнасцю.

Радыкальны перагляд старых поглядаў у савецкай гістарыяграфіі пачаўся ў канцы 80-х гг. XX ст. Новы, якасна адрозны ад ранейшых

погляд на ВКЛ, яго адносіны з Вялікім Княствам Маскоўскім і ўплыў на іх рэлігійнага фактару знайшоў адлюстраванне ў папулярным нарысе С.В. Думіна “Другая Русь (Великое Княжество Литовское и Русское)” [6]. У ім упершыню ў савецкай гістарыяграфіі былі выказаны думкі, якія аспрэчвалі многія стэрыятыпы, у тым ліку ставіўся пад сумненне і тэзіс пра прыцягненне славянскага насельніцтва да Масквы, якая, на думку аўтара, разглядалася мясцовым насельніцтвам як адзін з самых злых ворагаў. С.В. Думін звярнуў увагу на тое, што склаўшыся яшчэ з часоў удзельнай сістэмы саюз маскоўскіх вялікіх князёў і праваслаўнай царквы прычыніўся да таго, што палітычная ідэалогія Вялікага Княства Маскоўскага была царкоўнай [6, с. 105–106], а маскоўскія вялікія князі ўспрымаліся ў ёй не столькі як нацыянальныя ўладары, колькі як уладары праваслаўнага хрысціянства. Гэтым падмацоўвалася і ўяўленне аб спадчынных правах маскоўскіх уладароў на землі населеныя праваслаўным насельніцтвам, у тым ліку і частку земляў ВКЛ. А вялікія князі літоўскія, якія валодалі імі, разглядаліся не толькі як палітычныя, але і як ідэйныя праціўнікі.

Далейшым крокам у справе перагляду панаваных раней поглядаў на праблему ўздзеяння рэлігійнага фактару на знешнюю палітыку ВКЛ канца XV–сярэдыны XVI стст. стала даследаванне сучаснага расійскага вучонага М.М. Крома “Меж Русью и Литвой: западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV–первой трети XVI в.” [8].

Геапалітычныя змены ва Усходняй Еўропе ў канцы 80–90-х гг. XX ст. не прайшлі незаўважанымі польскімі даследчыкамі, у апошніх працах якіх можна ўжо заўважыць пэўныя змены пры разглядзе праблематыкі, звязанай з гісторыяй ВКЛ. Цікавыя погляды на знешнюю палітыку ВКЛ часоў Аляксандра Ягелона, уплыў на яе канфесійных момантаў выказаў у сваёй працы К. Пяткевіч [22]. З ліку навейшых даследаванняў польскіх гісторыкаў, якія прысвечаны гісторыі ВКЛ, можна назваць сінтэтычную працу Г. Блашчака, у якой важнае месца займаюць і пытанні знешняй і рэлігійнай палітыкі дзяржавы [19].

У сучаснай беларускай гістарыяграфіі існуе магчымасць спаслацца толькі на нашы ўласныя публікацыі па праблеме даследавання [11; 13]. На наш погляд, рэлігійныя ганенні на

праваслаўных не з’яўляліся сапраўднай прычынай вайны Вялікага Княства Маскоўскага з ВКЛ 1500–1503 гг. Казаць пра рэлігійны прыгнёт у ВКЛ у тую эпоху не было падстаў: хаця праваслаўе было тут не пануючай, а толькі цярпімай рэлігіяй, цярпімасць гэта была дастаткова шырокай. Ніякага гвалту і рэпрэсій супраць праваслаўных тут не было, а ў пытаннях культа ім прадстаўлялася поўная свабода. Наадварот, у канцы XV ст. выразна праявілася імкненне дзяржаўных уладаў да ўнутранага ўмацавання праваслаўнай царквы.

Прыкладам добразычлівага іх стаўлення да праваслаўнай царквы і найбольш важным актам той эпохі ў гэтым накірунку можна лічыць пацвярджэнне 20 сакавіка 1499 г. вялікім князем літоўскім Аляксандрам царкоўнага статута Яраслава Мудрага [14, арк. 103–104] і забарону ў сувязі з гэтым усім свецкім асобам (каталіцкім і праваслаўным) умешвацца ў справы праваслаўнай царкоўнай юрысдыкцыі. Гэтым актам мітраполіт атрымаў судовы імунітэт ва ўладаннях мітраполіі і ўсіх падпарадкаваных ёй епіскапстваў. Адносна зямельнай уласнасці праваслаўная царква ў ВКЛ была нават у лепшым становішчы, чым у Вялікім Княстве Маскоўскім, бо тут была гарантавана недатыкальнасць праваслаўных царкоўных уладанняў, а ў Маскве імкненні да секулярызацыі ўсё больш мацнелі. Адзіным заканадаўчым абмежаваннем правоў праваслаўных у княстве на той час была прадугледжаная Гарадзельскім прывілеям 1413 г. забарона ўсім некатолікам займаць цэнтральныя пасады ў дзяржаве [4, с. 213–214], што не заўсёды выконвалася [10, с. 56–61]. Таму, зразумела, ліцвінскі бок адвяргаў заявы маскоўскіх уладаў аб уціску на праваслаўных як надуманыя, закліканыя прыхаваць захопніцкія планы ўсходняга суседа. “Отчина наша къ тому ко всему, брате, есть причина,” – небезпадстаўна сцвярджалі літоўскія вялікія князі [15, с. 457]. Няшчырасць маскоўскіх уладароў – “абаронцаў” знаходзіла падмацаванне і ў іншых фактах. Асабліва яскрава пра гэта сведчылі захады вялікага князя маскоўскага Васіля III вакол набыцця трона ВКЛ пасля смерці вялікага князя Літоўскага Аляксандра. Ён нават даваў гарантыю, што калі паны “учнут опасатца за верою, и государь их в том ни в чем не порушит, как было при короле, а жаловати их хочет и свыше того” [2, с. 99].

Разам з тым, менавіта на гэты перыяд прыпадае актывізацыя дыпламатычных зносін з Рымскай курыйй у сувязі з апошняй у XV ст. спробай увядзення ў ВКЛ царкоўнай уніі праваслаўнай і каталіцкай цэркваў. Для ВКЛ абмеркаванне пытання царкоўнай уніі мела акрамя рэлігійнага яшчэ і палітычнае значэнне, бо ў выпадку поспеху гэтых мерапрыемстваў унутраныя сувязі дзяржавы і салідарнасць грамадства несумненна ўзмацніліся б. Да таго ж маскоўскія ўладары страцілі б повад да ўмяшання ва ўнутраныя справы ВКЛ пад выглядам абароны праваслаўя. Пры гэтым трэба ўспомніць, што само стварэнне ў сярэдзіне XV ст. асобнай ліцвінскай мітраполіі з цэнтрам у Кіеве было самым цесным чынам звязана з праблемай царкоўнай уніі, а таксама са спробамі вялікіх князёў літоўскіх прывесці маскоўскую мітраполію пад свой уплыў шляхам зацвярджэння канстанцінопальскімі патрыярхамі ліцвінскіх мітрапалітаў у годнасці мітрапалітаў усяе Русі. Апошнія павінны былі станавіцца праваднікамі палітыкі вялікіх князёў літоўскіх на землях, размешчаных на Усход ад ВКЛ.

Трэба адзначыць, што пытанне царкоўнай уніі ўжо неаднаразова ўздымалася ў ВКЛ на працягу XV ст., але спробы яе ўвядзення заканчваліся нічым. Усё ж, нягледзячы на папярэднія няўдачы, у 1500 г. мітрапаліт Кіеўскі і ўсяе Русі Іосіф Балгарыновіч ажыццявіў чарговую спробу правядзення ў жыццё царкоўнай уніі, пасля чаго імкненні да яе ў ВКЛ увогуле зніклі да канца XVI ст. Пры гэтым можна канстатаваць, што, выступаючы хадатаям царкоўнай уніі, ліцвінскі мітрапаліт не дзейнічаў па даручэнню праваслаўнай царквы Вялікага Княства, а хутчэй выконваў жаданне кіруючых колаў краіны. На вярхушачны характар гэтай акцыі ўказваюць і інш. сучасныя даследчыкі [8, с. 94; 3, с. 30–32; 22, с. 167–169]. Не маючы падтрымкі ні сярод католікаў, ні сярод праваслаўных, справа ўніі была асуджана на няўдачу.

Такім чынам, ужо ў канцы XV–пачатку XVI ст. кіраўніцтва ВКЛ добра ўсведамляла ўсю небяспечнасць для інтарэсаў краіны поліканфесійнага стану насельніцтва дзяржавы. Выкліканая пагаршэннем знешнепалітычнага становішча дзяржавы спроба ўвядзення ў ВКЛ царкоўнай уніі і кансалідацыі на яе аснове грамадства краіны поспеху не мела. Але па меры таго, як з канца XV ст. усходні кірунак знешняй палітыкі ВКЛ стаў прыярытэтным, канцэнтруючы на сабе не толькі дыпламатычныя, ваенныя,

але і ідэалагічныя сродкі яе ажыццяўлення, кіраўніцтву дзяржавы, выкарыстоўваючы прапагандысцкія прыёмы, удалося стварыць адмоўны вобраз адзінавернага Вялікага Княства Маскоўскага ў вачах праваслаўнай эліты ВКЛ [12, с. 309–311], якая мела значны ўплыў у іншых пластах насельніцтва ВКЛ, а таксама ў вачах еўрапейскай грамадскасці. Першае мела асабліва вялікае значэнне, паколькі тым самым ствараліся ўмовы для ўнутрыпалітычнай стабілізацыі ў дзяржаве як апоры яе знешнепалітычных акцый. Да таго ж з гэтага часу ВКЛ пачало стабільна ўваходзіць у еўрапейскую палітычную сістэму каталіцкіх дзяржаў, шукала там саюзнікаў супраць Вялікага Княства Маскоўскага і іншых праціўнікаў, а пазней і жонак для сваіх вялікіх князёў, бо вялікі князь Аляксандр быў апошнім літоўскім вялікім князем, які ўзяў шлюб з праваслаўнай (дачкай маскоўскага вялікага князя Івана III Аленай). Апошняе сведчыла пра змены і ў дынастычнай палітыцы, бо калі раней вялікія князі літоўскія маглі, застаючыся ў лоне каталіцкай царквы, жаніцца з праваслаўнымі князёўнамі, то зараз такія шлюбы сталі немагчымымі, так як Апостальскі пасад адмаўляўся прызнаваць іх законнымі [16, с. 282, 286]. Гэта спрычынілася да таго, што ВКЛ канчаткова ўвайшло ў еўрапейскую каталіцкую дынастычную сістэму.

Такім чынам, са стратай ВКЛ дамінуючага становішча ў рэгіёне, адмаўленнем ад пашырэння сваіх тэрыторый далей на Усход і з пераходам да Вялікага Княства Маскоўскага ваенна-палітычнай ініцыятывы ўплыў праваслаўнага рэлігійнага фактара на знешнюю палітыку ВКЛ губляе былое значэнне і вызначальным стае ўплыў фактара каталіцкага. Сітуацыя некалькі змянілася толькі ў сярэдзіне XVI ст., калі палітычная эліта ВКЛ пачала вызнаваць пратэстантызм. Тады рэлігійны фактар спрычыніўся да таго, што актывізавалася пранікненне ВКЛ у Лівонію. Ліцвінскую экспансію ў краіну, дзе пашыралася Рэфармацыя, ініцыявала пратэстанцкая магнатэрыя ВКЛ.

Такім чынам, праблема ўплыву канфесійнага фактара на знешнюю палітыку ВКЛ у канцы XV–сярэдзіне XVI ст. да нашага часу яшчэ не стала аб'ектам спецыяльнага дысертацыйнага даследавання. Аднак асобныя бакі гэтага пытання не былі абмінутыя даследчыкамі. Характэрнай асаблівасцю большасці публікацый з'яўляецца погляд на праблему скрозь прызму знешняй

палітыкі Вялікага Княства Маскоўскага. Спробы зазірнаць на праблему з пункта гледжання знешняй палітыкі ВКЛ у беларускай гістарыяграфіі з’явіліся толькі ў пачатку ХХІ і прадстаўлены пакуль што адзінкавымі артыкуламі [11, 13].

Выкарыстаная літаратура

1. Базилевич, К.В. Внешняя политика Русского централизованного государства: Вторая половина XV века / К.В. Базилевич. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1952. – 542 с.

2. “Выписка из посольских книг“ о сношениях Российского государства с Польско-Литовским за 1487 – 1572 гг. // Памятники истории Восточной Европы. Источники XV – XVII вв. – Москва-Варшава: Археографический центр, 1997. – Т. 2. – 330 с.

3. Гирконтас, Р. Попытки церковной унии в Великом Княжестве Литовском в XV в. / Р. Гирконтас // Славяне и их соседи. Католицизм и православие в средние века: Сборник тезисов. – М.: Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР, 1991. – С. 30–32.

4. Гісторыя Беларусі ў дакументах і матэрыялах: У 4 т. – Менск: Выд. АН БССР, 1936. – Т. 1: IX–XVII ст. (Скл.: акад. В.К. Шчарбакоў, дац. К.І. Кернажыцкі і вуч. археограф Д.І. Даўгяла). – XVI, 678 с.

5. Грушевський, М.С. Історія України-Руси: В 7 т. / М.С. Грушевський. – Київ-Львів: друк. наук. т-ва ім. Шевченка, 1907. – Т. 4: XIV – XVI віки – відносини політичні. – 536 с.

6. Думин, С.В. Другая Русь (Великое Княжество Литовское и Русское/ С.В. Думин// История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX–XX вв. / Сост.: С.В. Мироненко. – М.: Политиздат, 1991. – С. 76–126.

7. Канановіч, У.І. Змаганне за спадчыну Рурыкавічаў / У.І. Канановіч // Беларуская мінуўшчына. – 1997. – № 5. – С. 2–7.

8. Кром, М.М. Меж Русью и Литвой: западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV–первой трети XVI в. / М.М. Кром – М.: Археографический центр, 1995. – 304 с.

9. Ловмянський, Х. Русско-литовские отношения в XIV – XV вв. / Х. Ловмянський // Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе: Сборник статей, посвященных Л.В. Черепнину. – М.: Наука, 1972. – С. 269–275.

10. Малиновский, И.А. Рада Великого Княжества Литовского в связи с Боярской думой древней России / И.А. Малиновский. – Томск: Типолитография Сибирск. Т-ва Печатн. Дела, 1912. – Ч. 2, вып. 2: Рада Великого Княжества Литовского (1492–1569). – 492, XVIII, XXXV с.

11. Мікалаева, Л.В. Адносіны прываслаўнай царквы і прываслаўнага насельніцтва Вялікага Княства Літоўскага да пытання ўніі з каталіцкай царквой у канцы XV–пачатку XVI стст. / Л.В. Мікалаева // Религия и общество – 6: сб. науч. статей / под общ. ред. В.В. Старостенко, О.В. Дьяченко. – Могилев: УО “МГУ им. А.А. Кулешова”, 2011. – С. 62–64.

12. Мікалаева, Л.В. Вобраз “чужога” ў дыпламатычнай дакументацыі Вялікага Княства Літоўскага канца XV–першай чвэрці XVI ст. і адбіццё ў ім прапагандысцкіх элементаў знешняй палітыкі дзяржавы / Л.В. Мікалаева // Приоритеты интеллектуальной элиты в развитии мировой цивилизации: Материалы Международной научно-теоретической конференции, ноябрь 2002 г. – Минск: ЗАО “Веды”, 2002. – С. 309–311.

13. Мікалаева, Л.В. Роля рэлігійнага фактару ў ажыццяўленні знешняй палітыкі Вялікага Княства Літоўскага ў канцы XV–пачатку XVI ст. / Л.В. Мікалаева // Веснік БДУ. Серыя 3. – 2008. – № 1. – С. 3–6.

14. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі. КМФ-18. Воп. 1. Спр. 5.

15. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. – Т. 1: 1487–1533 / Под ред. Г.Ф. Карпова // Сборник Императорского Русского Исторического Общества. – СПб.: Тип-я Ф. Елеонского, 1882. – Т. 35. – VI, 869, XII с.

16. Пирлинг, О. Россия и папский престол / О. Пирлинг / Пер. с фр. В.П. Потемкина. – М.: печатня А.Л. Будо, 1912. – Кн. 1: Русские и Флорентийский собор. – 452 с.

17. Пресняков, А.Е. Лекции по русской истории / А.Е. Пресняков. – М.: Соцэргиз, 1939. – Т. 2, вып. 1. – 248 с.

18. Флоря, Б.Н. Древнерусские традиции и борьба восточнославянских народов за воссоединение / Б.Н. Флоря // В.Т. Пашуто, Б.Н. Флоря, А.Л. Хороскевич. Древнерусское наследие

и исторические судьбы восточного славянства. – М.: Наука, 1982. – 264 с. – С. 151–238.

19. Błaszczuk, G. Litwa na przełomie średniowiecza i nowożytności: 1492–1569 / G. Błaszczuk. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2002. – 336 p.

20. Jablonowski, H. Westrusland zwischen Wilna und Moskau. Die politische Stellung und die politischen Tendenzen der russischen Bevölkerung des Grossfürstentums Litauen im 15. Jh. / H. Jablonowski // Studien zur Geschichte Ost Europas. – Leiden: Brill, 1955. – 167 p.

21. Kolankowski, L. Polska Jagiellonów. Dzieje polityczne / L. Kolankowski. – Lwów: Ścład główny w księgarni Gubrynowicz i syn, 1936. – 374 p.

22. Pietkiewicz, K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellonczyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku / K. Pietkiewicz. – Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1995. – 256 p.

Моральный фактор справедливости как катализатор национального самосознания белорусов в истории

Мушинский Н. И.

г. Минск, БНТУ

Морально-этический фактор играет важную роль в историческом процессе; чувство исторической справедливости, стремление занять достойное место среди других народов часто становится движущей силой этногенеза. Это в полной мере касается этноконфессиональных процессов в истории Беларуси, когда именно осмысление фундаментальных общечеловеческих критериев справедливости послужило катализатором становления национального самосознания белорусов, поскольку «ідэя нацыянальнага вызвалення... ідэя незалежнасці народу... гэта ідэя... справядлівая» [1, с. 18]. Именно через понятие справедливости проблемы национального возрождения и обретения государственной самостоятельности в исторической перспективе поднимаются на уровень этико-философского дискурса.

С точки зрения вынесения справедливого суждения о тенденциях этногенеза на территории Беларуси, можно констатировать, что затруднения в этой области связаны со сложными историческими

судьбами белорусского народа, противоречивостью летописных источников и политической ангажированностью в современных условиях. Слишком часто на протяжении новейшего периода (19–20 вв.) сопредельные страны стремились исторически обосновать свои «справедливые права» на ту или иную часть белорусской территории, отказывая белорусам в какой-либо этнокультурной самобытности и, соответственно, в справедливости их притязаний на самостоятельную государственность (политика русификации со стороны царского режима, полонизации западно-белорусского населения в первой половине 20 в., сложный вопрос об исторических «литвинах» и т. п.). Для создания объективной картины событий с учётом критериев подлинной справедливости целесообразно использовать комплексный системный метод на основе сравнительного анализа данных топонимики, археологии, структурной лингвистики, с элементами социально-философской реконструкции.

Таким образом, приходится признать, что коренное население указанных территорий обитало здесь всегда, уходит своими истоками в глубины первобытнообщинной формации, на протяжении исторической памяти не сохранилось сведений, чтобы славянско-белорусский элемент являлся откуда-либо пришлым и привнесённым. Как и в остальной Западной Европе, заселение происходило в достаточно поздний период, в геологическую эпоху на рубеже последнего оледенения (сравнительно с Африкой – «прародиной» человечества и Азией). По мере таяния ледника, на берегах рек возникали древнейшие стоянки людей. На территории Беларуси – это в Гомельской области поселище Подлужье (Чечерский район, на реке Сож); стоянка Юровичи (Калинковичский район, на реке Припять); в Могилёвской области – Абидовичи, (Быховский район, на реке Днепр). Все они соответствуют мустьерской культуре верхнего палеолита (стадия неандертальца). Что касается мезолитических и, особенно, неолитических поселений, то они известны в большом количестве и приводить их подробно нет смысла. Это уже человек современного антропометрического биотипа, но на более низкой стадии культурного развития. Постепенно у него формируются протославянские черты внешнего облика и языка, о чём уже свидетельствуют античные авторы, начиная с Геродота (а также, более поздние византийские и арабские). Тем самым, следует признать, что «белорусское племя искони занимало ту самую

территорию, на которой оно живёт и поныне... Никакие иные народы никогда не занимали этой территории. Таким образом, белорусское племя сохранило наибольшую чистоту славянского типа... Вот почему даже внешний облик типичного белоруса совпадает с теми описаниями внешнего вида славян, с которым мы встречаемся еще у древних писателей» [2, с. 25–26]. Такого рода этнокультурная укоренённость, отличающая белорусов от многих других европейских национальных общностей (германских, романских и др.), совершавших обширные миграции в эпоху «переселения народов», особенно в середине первого тысячелетия новой эры, вытеснявших и покорявших друг друга, служит лишним доводом в пользу справедливости государственной самостоятельности современных белорусов.

По мере освоения указанных территорий и увеличения плотности народонаселения, на основе протославянской общности происходит становление отдельных племенных групп, уже несущих в себе непосредственно белорусское начало. Исследователи признают, что «выделение из среды... славян предков белорусов произошло в очень давнее время... Племена радимичей, дреговичей и кривичей положили начало белорусской национальности» [2, с. 21–22]. При этом вопрос о кривичах остаётся во многом дискуссионным: проблема состоит в том, что наименование «дреговичей» имеет прямой эквивалент в современном белорусском языке, «дрыгва» означает «болото» (наиболее типичный ландшафт Беларуси до проведения системной мелиорации во второй половине 20 в.). Таким образом, «дреговичи» – это обитатели болотной местности, «болотные люди» (так же как «поляне», «древляне» и т. п., этимология которых в славянских языках тоже легко прослеживается). В то же время «кривичи» не переводятся на современные славянские языки, однако имеют эквивалент в литовском, и даже финском языках (вообще, в литовском языке это распространённый оборот, например, верховный языческий жрец назывался Криве-Кривейте и т. п.). Более того, в литовском языке есть однокоренные слова тоже связанные с понятием «болотистой местности». При этом считается, что исторические «кривичи» сами себя так не называли, а ранние летописи распространяют их влияние далеко на север, на территорию Новгородской и Псковской области, т. е. местность проживания современных великорусских народностей. Из этого делается вывод,

что «кривичи» – это скорее всего перевод на литовский язык того же самого слова «дреговичи» (с которыми литовцы столкнулись раньше всего), впоследствии распространённый на все восточнославянские племена. С другой стороны, есть сведения, что кривичи практиковали огненное погребение, в то время как дреговичи хоронили умерших в земле... Вопрос остаётся открытым.

Следующий этап становления национального самосознания белорусов связан с образованием княжеств (Полоцкого, Турово-Пинского и др.), и принятием христианства. Пытаясь оценить указанные процессы по справедливости, исследовать причины столь разительных социокультурных изменений, можно предположить, что они связаны с переходом в сфере материального производства от первобытных охоты и собирательства к земледелию. Систематическая хозяйственная деятельность исключает влияние случайностей, снимает угрозу голода, поэтому сопровождается демографическим скачком. Земледелец связан с возделанным полем, поэтому переходит от кочевой жизни к оседлости. Раз в год он собирает урожай, становится обладателем дополнительных ресурсов, привлекательных для разного рода маргинальных элементов (младших сыновей в патриархальных семьях, которым не досталось земельного участка; кочевым народам степной полосы, тоже переживающим демографический подъём при переходе к скотоводству и т. п.). При этом труд земледельца носит круглогодичный сезонный характер, он не может отложить свою работу, чтобы лично заняться защитой накопленных материальных благ в условиях «войны всех против всех»; если засеять поле не вовремя, то всё равно ничего не вырастет. Поэтому неизбежно наступает процесс феодализации: сообщество земледельцев, жертвуя в форме налогов частью накопленных благ, «нанимает» для своей защиты кого-то из указанных «маргиналов» (выбирая самых предприимчивых, «пассионарных» и, в то же время, по возможности не связанных родственными узами с местным населением, «взятых со стороны»), заключает с ними негласный «общественный договор». Так в Новгороде и Киеве появляются Рюриковичи, в Полоцке – Рогволодовичи (это, собственно, не имя, а прозвище: «владеющий рогом», т. е. предводитель воинской дружины), несколько позднее, в период борьбы с татаро-монгольским нашествием, – Гедиминовичи, создавшие на белорусских землях Великое Княжество Литовское; аналогичным образом

появлялись те же татары на русской службе – Шереметьевы, Юсуповы и другие известные позднее дворянские фамилии.

При этом системообразующий земледельческий элемент остаётся славянско-белорусским. Общая тенденция состоит в постепенном укрупнении, упрочении государственности (для более эффективного отпора кочевым народам «Дикого поля» и, в дальнейшем, «миру ислама»): от первобытных племён – к разрозненным феодальным княжествам, Великому Княжеству Литовскому, Речи Посполитой, Российской империи. В сфере идеологии роль связующего звена выполнило христианство, послужившее тем самым своеобразным «катализатором» национального самосознания белорусов в истории. Этому способствует также его содержательный фактор, противопоставляющий нравственный принцип всеобщего единения («возлюби ближнего») языческой разобщённости, когда у каждого рода – свои боги-покровители, прашуры (пережиток первобытного тотемизма). «Хрысьціянства – гэта такжа навука і аб нашай этыцы, аб нашай маральнасьці... Хрысьціянства прынесла ў Беларусь глыбейшае паняцьце... справядлівасьці, бо яно першае пачало вучыць аб любові бліжняга, аб справядлівасьці, апёртай не на сіле, а на праўдзе... Хрысьціянства магутна прычынілася да паўстаньня беларускай нацыянальнасьці» [3, с. 333–334]. Показательно, что христианство приходит на Беларусь именно в форме православия, уже неоднократно выступавшего до этого в роли государственной идеологии крупных имперских образований (Рим, Византия). Только позднее, уже в период Речи Посполитой, к православию присоединились пришедшие из Западной Европы католицизм и протестантизм, однако так и не смогли затронуть «простой народ», наиболее многочисленную группу собственно земледельческого и ремесленного населения. Как бы то ни было, возникшая между ними полемика тоже объективно способствовала дальнейшему обретению национального самосознания: «Памаглі... разьвіцьцю беларускай мовы і культуры... рэлігійныя сваркі... Спрачаючыся між сабой, каталікі і праваслаўныя, каталікі і пратэстанты, праваслаўныя і ўніяты стараліся... навучыць сваей веры шырокія народныя масы... найлягчэй у роднай мове народу. Вось жа... праціўнікі пісалі кнігі... па-беларуску... і такім чанам разьвівалі беларускую мову і культуру» [3, с. 127]. Показательно в этом отношении историческая фигура Франциска Скорины,

тоже порождающая массу разночтений, требующая вынесения справедливой оценки. До сих пор чётко не установлена его конфессиональная принадлежность: будучи выходцем из городского сословия (мещанства) Полоцка, Скорина несомненно является православным. Однако, обучаясь в Кракове и в Италии, он не мог избежать католического влияния. Идея же о том, что Библию следует перевести на простой народный язык (с латыни) и растиражировать типографским способом (сделать общедоступной, принцип индивидуальной религиозной веры), – чисто протестантская. При этом Скорина пишет по-белорусски, но называет свой труд «Русской Библией», что вызывает в наше время неоднозначные трактовки: «Скарына... сваю мову заве «руски язык» і выразна яе адрозьнівае ад «языка словенскаго». Будучы ж сам беларусам з Полацка..., пераводзіў на мову іменна беларускую» [3, с. 121]. Можно предположить, что в данном случае речь идёт не о национальной, а именно о языковой принадлежности, причём «Русь» бывает разная («Московская», «Литовская», «Белая» и т. п.), что для Скорины представляется самоочевидным и несущественным. Это отнюдь не мешает жителям Беларуси вплоть до середины 19 в. идентифицировать себя в качестве «литвинов» (Костюшко, Мицкевич, Гриневицкий, Калиновский и др.). В данном случае имеется в виду тоже не национальная принадлежность, а гражданство (Великого Княжества Литовского); всякие иные трактовки вряд ли можно считать справедливыми: «Вось чаму Грынявіцкі, як і Каліноўскі, будучы беларусам і працуючы для Беларусі, цалком ня знаючы літоўскай мовы, зваў сябе літвінам» [3, с. 168]. Аналогично византийские греки называли себя «ромеями» (т. е. «римлянами», гражданами Восточной Римской империи); шотландцы – британцами и т. п.

Тем не менее, развитие национального самосознания продолжалось в истории, катализатором чего выступили драматические события разделов Речи Посполитой, противоположные тенденции политики русификации и полонизации на белорусских землях со стороны российского самодержавия и, соответственно, польской национальной элиты, активно вступившей на путь борьбы за восстановление своей государственности (общества «лучезарных», Свислочское, «Зорян», филаретов – «любителей добродетели», филаретов – Ян Чечот, Игнатий Домейко, и др.). На рубеже 19–20 вв.

этнические белорусы были вынуждены чётко отграничить себя от тех и других, чтобы сохранить свою самобытность соответственно критериям справедливости; сам термин «Беларусь» начал широко использоваться и наполнился новым содержанием в контексте процессов зарождения национальной литературы на белорусском языке и с появлением специализированных этнографических исследований (М.В. Довнар-Запольский и др.). Так в 1891 г. Ф. Богушевич опубликовал в Кракове сборник «Дудка беларуская» (под псевдонимом Матей Бурачок), а в 1894 г. в Познани «Смык беларуский» (псевдоним – Сымон Ревка). В 1903 г. издал свои стихотворения Янка Лучина (Неслуховский); можно также привести таких авторов – «белорусов», как Адам Гуринович, Казимир Костровицкий (Карусь Каганец), Ольгерд Обухович, Якуб Колос, Янка Купала.

Указанные процессы продолжались и в дальнейшем, предопределили обретение белорусами собственной государственности в современных условиях. При этом моральный фактор справедливости неизменно выступает катализатором национального самосознания в истории Беларуси.

Использованная литература

1. Суліма. «Гэтым пераможаш! ...» (Нарысы крытычнага аптымізму) // Заходняя Беларусь: Зборник. Кн.1. – Вільня, 1923. – 123 с.
2. Довнар-Запольский М.В. История Белоруссии. – Минск: Беларусь, 2003. – 680 с.
3. Станкевіч А. З Богам да Беларусі: Збор твораў. – Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2008. – 1097 с.

Рэлігійныя абшчыны нацыянальных меншасцей ў перыяд станаўлення і развіцця БССР (1920–1930-я гг.)

Пушкін І. А.

г. Магілёў,
Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт харчавання

Савецкая нацыянальная палітыка характарызувалася тым, што, з аднаго боку, яна прызнавала факт існавання нацый і народаў у СССР і ў пэўнай ступені садзейнічала іх развіццю ў межах савецкіх рэспублік, а з другога – і гэта было асноўнай, праграмай,

перспектыўнай задачай – праводзілася палітыка на зліццё нацый і народнасцей, нівеліроўку іх нацыянальных асаблівасцей. Больш за тое, вялікая ўвага надавалася з боку кампартыі і дзяржавы фарміраванню савецкага народа як новай супольнасці людзей, а затым мелася на ўвазе стварэнне адзінага сусветнага грамадства з сацыялістычнай і камуністычнай арыентацыяй [9, с. 543]. Усё гэта і перадумовіла сацыяльна-эканамічнае становішча і эвалюцыю рэлігійных абшчын нацыянальных меншасцей Беларусі ў працэсе станаўлення і развіцця БССР у перыяд студзень 1919–верасень 1939 гг.

Аб’ектам нашага даследавання з’яўляліся рэлігійныя абшчыны нацыянальных меншасцей Беларусі. Прадмет даследавання – стан, дзейнасць і эвалюцыя рэлігійных арганізацый нацыянальных меншасцей у міжваенны перыяд Савецкай Беларусі. Нацыянальныя меншасці – гэта групы насельніцтва пэўнай нацыянальнасці, якія расселены ў іншанацыянальным асяроддзі па-за межамі ўласных дзяржаўных утварэнняў або не маюць такіх. Ствараюць этнакультурную супольнасць, якая пэўным чынам інтэгруецца з тытульнай большасцю.

У выніку апрацоўкі архіўных матэрыялаў і апублікаваных прац [2–4; 7; 8; 10–12; 13; 18; 19; 22; 23] намі праведзена даследаванне партыйнай і савецкай дзяржаўнай палітыкі ў адносінах да рэлігійных абшчын нацыянальных меншасцей, сацыяльна-эканамічнага становішча, функцый, сацыяльнага складу і матэрыяльнай базы рэлігійных абшчын нацыянальных меншасцей Беларусі, формы і метады іх па-за культавай дзейнасці ў 1920–1930-я гг. [1; 14–16; 17; 20; 21].

У выніку можна сцвярджаць наступнае. У 1920-я гг., нягледзячы на палітычны і сацыяльны ціск з боку органаў савецкай улады, рэлігійныя абшчыны іўдзейскага, каталіцкага і пратэстанцкага веравызнання, якія існавалі ў месцах кампактнага пражывання асоб польскай, латышскай, літоўскай, нямецкай, яўрэйскай і рускай нацыянальнасці, знаходзілі магчымасці для свайго функцыянавання.

Устаноўлена залежнасць паміж асаблівасцямі правядзення палітыкі беларусізацыі і рэлігійнага жыцця нацыянальных меншасцей. Фактарам актывізацыі рэлігійнага жыцця нацыянальных меншасцей была палітыка беларусізацыі, якая не

толькі актывізавала дзейнасць тытульнага этнасу, але і стымулявала нацыянальную і рэлігійную актывнасць этнічных груп. Адначасова са згортваннем палітыкі беларусізацыі ў канцы 1920-х гг. назіралася пагаршэнне становішча рэлігійных нацыянальных абшчын.

Асаблівасцю перыяда станаўлення і развіцця БССР з'яўлялася тое, што ва ўмовах пабудовы савецкага грамадства, якое грунтавалася на суцэльным падпарадкаванні камуністычнай ідэалогіі і ўсталяванні атэістычнага (матэрыялістычнага) светапогляду, рэлігійнае жыццё абшчын у 1920–1930-я гг. стала той сферай, дзе захоўваліся прыкметы, рысы і асаблівасці традыцыйнай культуры нацыянальных меншасцей. Прасочваецца гістарычная заканамернасць, якая складалася ў тым, што ва ўмовах ганенняў, арыштаў адбываецца згуртаванне веруючых на этнічнай аснове. Немцы, палякі, латышы, літоўцы не толькі не адракліся ад рэлігіі, але яна яшчэ больш кансалідавала іх. Сярод нацыянальных меншасцей яшчэ больш умацоўваецца сувязь рэлігійных перакананняў з нацыянальнай ідэнтычнасцю.

Каб супрацьпаставіць рэлігійнай культуры свецкую, партыйна-дзяржаўным кіраўніцтвам ствараліся нацыянальныя формы культуры і адукацыі. Улада не мірылася з рэлігійнасцю дарослых і ўсяляк выкраняла яе ў моладзі. Па сапраўднаму ваяўнічы характар антырэлігійнай барацьба прыняла ў канцы 1920–пачатку 1930-х гг. Указанні аб узмацненні барацьбы даваліся рэгулярна ад розных дзяржаўных і партыйных органаў і з рознай нагоды.

Правядзенне калектывізацыі парушыла традыцыйны ўклад жыцця нацыянальных меншасцей БССР. Савецкая ўлада бачыла ў калектывізацыі асноўны сродак пераходу да камуністычнага грамадства вясковага насельніцтва, у якім не павінна было быць месца рэлігіі. Аднак у 1930-я гг., нягледзячы на антырэлігійную прапаганду, рэпрэсіі ў адносінах да актыву абшчын і святароў, рэлігійныя перакананні (вераванні) былі часткай жыцця насельніцтва ў нацыянальных калгасах БССР. Адзначалася значная рэлігійнасць сярод калгаснікаў яўрэйскіх і інтэрнацыянальных калгасаў. У многіх калгасах захоўваліся малельні, калгаснікі не працавалі па суботах і падчас рэлігійных святаў, выраблялі мацу, карысталіся паслугамі рэзніка.

Гвалтоўнае правядзенне калектывізацыі ў Савецкай Беларусі актывізавала прыхаваную і адкрытую па-за культуравую дзейнасць веруючых у асяродку нацыянальных меншасцей. Калгасны лад быў не сумяшчальны з глыбокай рэлігійнасцю латышкага, літоўскага, нямецкага, польскага і часткова рускага (стараверы) насельніцтва, якое жыло ў вёсках Беларусі.

Веруючыя не выступалі ў якасці пасіўных сведкаў падзей, якія адбываліся па ініцыятыве камуністычнай улады. Узмоцненая абмежавальна-рэпрэсіўная палітыка, якая праводзілася ў дачыненні да рэлігіі і царквы, выклікала адкрыты і латэнтны супраціў абшчын нацыянальных меншасцей. Рэлігійны акты ў з'яўляўся ініцыятарам і арганізатарам супрацьстаяння значнай часткі прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей афіцыйнаму гвалту ўлады. Шырока выкарыстоўваліся наступныя формы і метады па-за культуравай дзейнасці: тлумачэнне і сістэматызацыя рэлігійных ідэй, місіянерская, дабрачынная, выхаванне ў сям'і, па захаванню прынцыпаў і правілаў жыцця, кіраўніцтва і дзейнасць рэлігійных арганізацый, асветная, адукацыйная.

На працягу 1930-х гг. колькасць зарэгістраваных і не зарэгістраваных абшчын і веруючых пачынае няўхільна зніжацца, што звязана з актывізацыяй работы органаў савецкай улады па выкараненню рэлігійных вераванняў і ўяўленняў, узмацненнем антырэлігійнай прапаганды, сацыяльнымі зменамі ў грамадстве. Калі ў сярэдзіне 1920-х гг. назіралася пэўная актывізацыя рэлігійнага жыцця нацыянальных меншасцей, то рэзкае пагаршэнне становішча рэлігійных абшчын пачалося з канца дзесяцігоддзя, калі ўзмацнілася канфрантацыя дзяржавы з царквой. Асноўным фактарам змяншэння колькасці рэлігійных абшчын нацыянальных меншасцей у 1930-я гг. стала рэпрэсіўная палітыка савецкай улады ў дачыненні да рэлігіі і царквы. Іншыя фактары, у т. л. пагаршэнне матэрыяльнага стану членаў абшчын, з-за чаго касцёлы, цэрквы, кірхі, сінагогі і малітоўныя дамы немагчыма было адбудаваць пасля пажара ці адрамантаваць, былі безумоўна другаснымі.

Адным з кірункаў абмежавання ўплыву абшчын нацыянальных меншасцей стаў фінансавы ціск на святароў. Работнікі нізавых фінансавых органаў Наркамфіна пры абкладанні службыцеляў культу не лічыліся з іх рэальнымі магчымасцямі. На працягу ўсяго дзесяцігоддзя назіраліся сістэматычныя і часцей за ўсё паспяховыя

спробы перадачы культурных збудаванняў у рукі органаў улады або гаспадарчых суб'ектаў для размяшчэння устаноў культуры або выкарыстання ў гаспадарчых патрэбах. Ва многіх выпадках гэта быў прамы захоп маёмасці вернікаў, бо праводзіўся ён без юрыдычнага афармлення дзеянняў улады.

Іудзейскія рэлігійныя абшчыны прыпынялі сваю дзейнасць павольней, чым праваслаўныя, некалькі даўжэй захоўвалі свае культурныя будынкі, праяўлялі вялікую вынаходлівасць для самазахавання ў самых цяжкіх умовах савецкай рэчаіснасці.

Адначасова вярта падкрэсліць, што антырэлігійная палітыка КП(б)Б і ўрада БССР у поўнай меры не дасягнула пастаўленых мэтаў. Пэўная частка насельніцтва працягвала ўдзельнічаць у набажэнствах, шанаванні рэлігійных святы і прытрымлівацца рэлігійных традыцый. Практычна ва ўсіх гарадах, мястэчках і ў некаторых вёсках БССР у першай палове 1930-х гг. працягвалі існаваць рэлігійныя абшчыны нацыянальных меншасцей. Не апраўдалася надзея камуністычнай улады на тое, што новыя савецкія святы паступова замяняць традыцыйныя рэлігійныя. Рэлігійныя святы адзначаліся значнай часткай латышкага, нямецкага, польскага, рускага і яўрэйскага насельніцтва БССР. Уплыў рэлігіі выразна прасочваўся ва ўсіх сферах жыцця нацыянальных меншасцей. Нават члены камуністычнай партыі (бальшавікоў) з ліку нацменшасцей не цураліся рэлігійнай абраднасці.

Сацыяльная база рэлігійных абшчын нацыянальных меншасцей найбольш адпавядала традыцыйным заняткам прадстаўнікоў нацыянальных меншасцей. Напрыклад, сярод іўдзеяў пераважалі жыхары гарадоў і пасёлкаў: рамеснікі, безпрацоўныя, рабочыя, саматужнікі і гандляры, а сярод латышоў, немцаў, літоўцаў, старавераў (рускіх) – сяляне.

Новая хваля актывізацыі па-за культувай дзейнасці рэлігійных абшчын нацыянальных меншасцей была выклікана падрыхтоўкай і прыняццем Канстытуцыі СССР у 1936 г. і БССР у 1937 г. [5; 6], таксама правядзеннем Усесаюзнага перапісу насельніцтва, які праводзіўся з 15.10.1936 па 12.01.1937. У часткі насельніцтва ўзніклі ілюзійныя ўяўленні аб магчымасці ажыццяўлення свабоды сумлення і нават аб вяртанні храмаў веруючым. Падчас правядзення перапісу насельніцтва гэта выявілася ў значна большым, чым

разлічвалі ўлады працэнце людзей, якія адважыліся заявіць пра свае рэлігійныя перакананні. Аднак спробы веруючых вярнуць або не дапусціць адчужэння культурных збудаванняў і богаслужбовых рэліквій рэлігійных аб'яднанняў не мелі поспеху і рашуча перарываліся ўладамі.

Актывізацыя веруючых справакавала новую хвалю рэпрэсіўных дзеянняў у адносінах да рэлігійнага актыву і святароў з боку партыйна-савецкага кіраўніцтва. У другой палове 1930-х гг. пачаўся рашучы наступ супраць рэлігіі. У выніку рэлігійныя абшчыны нацыянальных меншасцей засталіся без святароў і актыву, што дазволіла цалкам забраць культурную маёмасць (пабудовы) у дзяржаўную ўласнасць. Матэрыяльная база абшчын перастала адпавядаць патрэбам рэлігійнага жыцця. Спробы рэлігійных абшчын нацыянальных меншасцей прыстасавацца да савецкай рэчаіснасці аказаліся беспаспяховымі. Тым не менш, вынікам дзейнасці абшчын нацыянальных меншасцей у БССР трэба лічыць захаванне асноўных рэлігійных традыцый на працягу першых двух дзесяцігоддзяў панавання Савецкай улады.

Выкарыстаная літаратура

1. Агееў, А.Р. Спробы прыстасавання іўдзейскіх абшчын Магілёўскай акругі да ўмоў савецкай рэчаіснасці ў 1920-я гады / А.Р. Агееў // Религия и общество – 9: сборник научных статей / под общ. ред. В.В. Старостенко, О.В. Дьяченко. – Могилев: МГУ имени А.А. Кулешова, 2015. – С. 5–7.

2. Жук, В.Н. Религиозно-общественные объединения католиков-поляков и антирелигиозная работа во второй половине 1920-х гг. в БССР / В.Н. Жук // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Мінск, 2006. – Вып. 7. – С. 215–224.

3. Канфесіі на Беларусі (к. XVIII–XX стст.) / В.В. Грыгор'ева, У.М. Завальнюк, У.І. Навіцкі, А.М. Філатава; Навук. рэд. У.І. Навіцкі. – Мінск: ВП Экаперспектыва, 1998. – 340 с.

4. Карпекін, К.Р. Змены ў становішчы іўдзейскага культу ў БССР ва ўмовах савецкай антырэлігійнай прапаганды (1919–1939 гг.) / К.Р. Карпекін // Беларускі гістарычны часопіс. – 2012. – № 8. – С. 32–39.

5. Конституция (Основной Закон) Белорусской Советской Социалистической Республики. – Минск: БЕЛПАРТИЗДАТ ЦК КП(б)Б, 1937. – 32 с.

6. Конституция СССР 1936 г. // Кукушкин, Ю.С. Очерк истории Советской Конституции / Ю.С. Кукушкин, О.И. Чистяков. – М.: Политиздат, 1987. – С. 285–313.

7. Лебедев, А. Костел и власть на Гомельщине (20–30-е годы XX в.). – Варшава-Люблин-Гомель: Институт национальной памяти, Институт Центрально-Восточной Европы, 2009. – 470 с.

8. Навіцкі У. Разгром рэлігійных арганізацый // Гісторыя Беларусі: у 6 т. Т. 5: Беларусь у 1917–1945 гг. / А. Вабішевiч [і інш.]; рэдкал. М. Касцюк (гал. рэд.) і інш. – Мiнск: Экаперспектыва, 2007. – С. 328–335.

9. Нарыс гісторыі беларускай дзяржаўнасці: XX стагоддзе / М.П. Касцюк [і інш.]; рэдкал.: А.А. Каваленя [і інш.]; Нац.акад.наук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мiнск: Беларус.навука, 2008. – 615 с.

10. Опиок, Т.В. Атеистическая работа с латышским населением Могилевского округа в 1920-е гг. / Т.В. Опиок // Религия и общество – 8: сб. науч. статей / под общ. ред. В.В. Старостенко, О.В. Дьяченко. – Могилев: МГУ им. А.А. Кулешова, 2014. – С. 26–28.

11. Пасталоўскі, С.А. Стараабрадцы як частка рускага этнасу на Гомельшчыне ў 20–30-я гг. XX ст. / С.А. Пасталоўскі // Творчество молодых 2002. Сб-к научных работ студентов и аспирантов УО “Гомельский государственный унив-т имени Ф. Скорины”. – Гомель, 2001. – С. 196–197.

12. Пичуков, В.П. Лютеране и “сектанты”: сельские немцы белорусского Восточного Полесья в 1920–30-е гг. / В.П. Пичуков // Канфесіі на Беларусі: гісторыя, сучаснасць. Зборнік матэрыялаў міжнароднай навукова-практычнай канф. – Брэст, 2005. – С. 207–211.

13. Пичуков, В.П. Религиозный актив немецкой диаспоры белорусского восточного Полесья (20–30-е годы XX в.) / В.П. Пичуков // Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа: зб. навук. арт.: у 2 ч. Ч. 2 / ГрДУ імя Я. Купалы; рэдкал.: Э.С. Ярмусік [і інш.]. – Гродна : ГрДУ, 2009. – С. 43–48.

14. Пушкін, І.А. Асаблівасці фарміравання і развіцця нацыянальна-дзяржаўнай палітыкі БССР у 1920-я гг. / І.А. Пушкін // *Веснік Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.А. Куляшова. Серыя А. Гуманітарныя навукі.* – 2014. – № 2. – С. 10–15.

15. Пушкін, І.А. Нацыянальна-дзяржаўная палітыка ў БССР (1920–1930-я гг.) / І.А. Пушкін // *Гістарычна-археалагічны зборнік.* – Мінск: Беларуская навука, 2015. – Выпуск 30. – С. 151–160.

16. Пушкін, І.А. Пратэстанцкія рэлігійныя абшчыны ў асяродку нацыянальных меншасцей БССР у міжваенны час / І.А. Пушкін // *Религия и общество – 8: сборник научных статей / под общ. ред. В.В. Старостенко, О.В. Дьяченко.* – Могилев: УО “МГУ им. А.А. Кулешова”, 2014. – С. 62–64.

17. Пушкін, І.А. Рэлігійнасць вучняў нацыянальных савецкіх школ у 1920–1930-я гг. / І.А. Пушкін // *Религия и общество – 10: сборник научных статей / под общ. ред. В.В. Старостенко, О.В. Дьяченко.* – Могилев: МГУ им. А.А. Кулешова, 2016. – С. 312–314.

18. Романова, И. Политика большевиков в отношении национальных меньшинств в Беларуси в межвоенный период / И. Романова // *Ethnic Culture: Traditions and Innovations.* – Kaunas, 2004. – С. 340–347.

19. Трубчик, Е.Г. «Этничность» и «костельность» населения белорусско-польских деревень БССР в межвоенный период / Е.Г. Трубчик // *Хрысціянства ў гістарычным лёсе беларускага народа : зб. навук. арт.: у 2 ч. Ч. 2 / ГрДУ імя Я. Купалы; рэдкал.: Э.С. Ярмусік [і інш.].* – Гродна : ГрДУ, 2009. – С. 27–30.

20. Юдин, В.В. Законодательство о религии и церкви в Советской Белоруссии (1919–1929) / В.В. Юдин // *Религия и общество – 9: сборник научных статей / под общ. ред. В.В. Старостенко, О.В. Дьяченко.* – Могилев: МГУ имени А.А. Кулешова, 2015. – С. 42–44.

21. Юдин, В.В. Становление правового обеспечения политики советской власти в отношении религии и церкви (1917–1918) / В.В. Юдин // *Этнічная, моўная і культурная разнастайнасць у сучасным грамадстве: зборнік навуковых прац удзельнікаў Міжнар. навук.-практ. канф., 29–30 мая 2014 г., г. Магілёў / Маг.*

дзярж. ун-т харч.; уклад І.А. Пушкін; рэдкал.: Ю.М. Бубнаў (адк. рэд) [і інш.]. – Магілёў: МДУХ, 2014. – С. 312–316.

22. Янушевич, И.И. Конфессиональная ситуация в Беларуси в 1917–1941 гг. / И.И. Янушевич // Беларуская дзяржаўнасць: вопыт ХХ стагоддзя: матэрыялы Міжнар.наук.-тэарэт.канф., Мінск, 18–19 крас. 2003 г. – Мінск: БДПУ, 2004. – С. 188–190.

23. Dzwonkowski, Roman. Kościoł Katolicki w ZSSR 1917–1939. Zarys historii / Roman Dzwonkowski. – Lublin: Towarzystwo Naukowe katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1997. – 477 s.

Национальный образ белорусов (по мотивам творчества Г. Д. Гачева)

Семёнова Л. Н.

г. Минск, БНТУ

Моруа А. как-то заметил, что толковое жизнеописание встречается куда реже, чем толком прожитая жизнь. Продолжая эту мысль, можно сказать, что толковых описаний народов так же встречается гораздо меньше, чем самих народов. Между тем народописание, лежащее в основе этнологии как таковой, чрезвычайно необходимо как для самоидентификации, так и для понимания других народов. Описания должны охватывать весь спектр материальной и духовной культуры. В описании внешних проявлений народного творчества, таких как: хозяйство, зодчество, кулинария, костюм, игры, обряды, верования, мифы, песни, танцы, музыка, сказания и т. д. по всем известным этносам накоплен значительный и масштабный материал. Однако, характеристика внутреннего содержательного наполнения этого творчества, способов и стилей мышления, представлений о мироздании, всего того, что удачно отражается в понятии ментальность, чаще встречается в качестве теоретической постановки проблемы, нежели практики прикладного описания. Постигание глубин народного сознания подвластно немногим мыслителям.

В основном эту тему поднимали исследователи культур и цивилизаций, такие, как: Н. Данилевский, А.Дж. Тойнби, М. Вебер. Такое постижение удалось осуществить О. Шпенглеру, установившему взаимоотношения между морфологией мировой истории и философией, действительностью и образами человеческого

сознания в виде всеобъемлющей символики. На это была направлена «глубинная психология», или «психология глубин» К.Г. Юнга, вскрывшего архетипы психологии народов и их символическое оформление.

Неординарный вклад в народописание внес российский философ Георгий Дмитриевич Гачев (1929–2008), который в своем творчестве создал обширную панораму национальных образов народов мира. Метод своего исследования Гачев определял не как «прагматико-идеологический», а как «культурно-эвристический: понять национальное как особый талант зрения, в силу которого человек (ученый, художник...) из данного народа склонен открывать одни аспекты в бытии и духе, а выходец из другой традиции – иные» [4, с. 5]. Это поиск своего рода «энтелехии» (целевой причины по Аристотелю) «каждого народа и его национальной культуры, системы ценностных ориентиров, которая проникает и сказывается во всем от кухни и костюма до критерия научной истинности... Все выводится из целостности бытия в национальной природе» [1, с. 7].

Более 30 лет описывал Гачев национальные образы мира. Они составили 17 томов сочинений. Библиография опубликованных им работ насчитывает более 90 наименований. К сожалению, мы не встретили в них описания белорусов. Но попытаемся на основе его метода, оригинальной авторской терминологии предложить собственную версию отдельных деталей белорусского национального образа. Мышление, в контексте которого Гачев работал, он назвал «ПРИвлеченным (AТtract) – к ответственности ... в отличие от мышления ОТвлеченного (ABStract), которое почтенно и ритуально в науке» [4, с. 12–13]. Подобное мышление по-настоящему ПРИ-влекает и дает надежду ПРИвлечь под уникальную «гачевскую» лупу и не описанные им лично народы.

Занятое им в научном поле место Гачев назвал экзистенциальной культурологией. В ней есть и общие для культурологии и собственные элементы и структура, позволяющие высказать предположение о том, «что более важно и как бы врожденно данному народу в его культуре» [4, с. 19].

Что роднее народу: пространство или время? Для германских народов: немцев, англичан, порожденных ими американцев, важнее время. Недаром они признаны людьми дела, предпринимательства, ценят дисциплину, точность. Великий немец И. Кант определил

время априорной формой чувственности. А великий американец Б. Франклин отчеканил формулу «время – деньги». Русский же человек работает «от забора до обеда», «долго запрягает, но быстро едет», горазд все сделать в последний момент, зима для него всегда наступает неожиданно. Точность во времени уж точно не его конек. Ему милее пространство, «родная сторонushка». Белорус тоже живет больше в пространстве, чем во времени. Время белоруса-крестьянина, «мужыка», как в любом традиционном обществе циклично (день – ночь, будни – праздники) и определено ритмом сезонных сельскохозяйственных работ (времена года, «зажынкi», «дажынкi» и т. д.) [8, с. 260]. В близких друг другу языках слово «час» по-белорусски обозначает время вообще, а по-русски – единицу времени. «Гадзіна» в белорусском – это единица времени, час, тогда как по-русски в этом слове слышится что-то от года, «години». Переставив ударение в белорусском слове на первый слог, мы вообще получим бранное слово. Вольное обращение со временем, неточное.

Белорус тоньше чувствует пространство. Однако, в отличие от «очарованного странника» русского, странствующего по бескрайним просторам, белорус дорожит малой родиной. Главное для него связь с родной землей, родной дом, очаг. «Мой родны кут, як ты мне мілы...». Белорус не любит чужаков, оторвавшихся от земли. Он осуждает «чужого пана, хто пакруціцца з тыдзень ці больш дай зноў паедзе чорт ведае куды». Не люб ему и чужой «маскаль», который всегда в дороге. Вообще «злудзей» – это тот, у кого нет дома, кто живет в дальнем темном лесу [8, с. 262].

«Родный кут» – важнейший ключ к пониманию ментальности белоруса. В экзистенциальной культурологии Гачева центральным является понятие Космо-Психо-Логос. Эта триада обозначает «тип местной природы, характер человека и национальный ум, которые находятся во взаимном соответствии и дополнительности» [3, с. 4]. Горы, море, степь, лес существенно влияют на психику людей и предрасполагают к особому рода построениям в мировоззрении и даже логике. Для описания Космо-Психо-Логоса Гачев обращается к древнему натурфилософскому языку 4-х стихий: «земля», «вода», «воздух», «огонь». Гачев полагает, что этот язык, «казалось бы, преодоленный научным развитием, обретает ныне новое звучание в связи с проблемой экологии, с необходимостью считаться

с природой и понимать ее как смысл и язык, читать ее текст и завет нам» [3, с. 4–5].

Каков же в данной системе координат «родный кут» белоруса? Не сомневаемся, что это «вода-земля», «влаго-земля», «сырая земля», «Мать сыра земля». Белая Русь, Белоруссия, Беларусь – всегда в женском роде. Народ-земледелец особенно остро чувствует, что она родная, родимая, кормилица, Мать-земля. Над ней в постоянном поклоне сгибается хлебопашец в труде и молитве за будущий урожай, ее прикрывает его сгорбленная спина. Но не только трудовым потом питается эта земля. Своей воды в ней много. Из-за обилия рек, озер, ручьев, прудов неслучайно прозвали Беларусь синеокой. Обилие влаги скапливается в болотах. Заболоченное Полесье – это особый мир и населяют его полешуки – «люди на болоте». Как только на белорусские земли пришел картофель – американский корнеплод – белорусский мужик быстро его освоил, превратив поистине в национальное блюдо. Ведь, по мнению Гачева, «картошка – это сыро-земля» [2, с. 281].

Родная сестра Беларуси – Россия – тоже «Мать сыра земля». Только в России она «бесконечный простор», «беспредельность, аморфность», «Россия – огромная белоснежная баба, расплзающаяся вширь: распростерлась от Балтики до Китайской стены, а пятки – Каспийские степи» [4, с. 206]. В сравнении с сестрой Беларусь – миниатюрная, гибкая, изящная девушка. Ничто у нее не расплзается, как тесто из дежи, напротив, талия ее тонка и схвачена обручами-границами. И стоит она на западной границе, словно направляя тела своей сестрицы на восток. Если Россия беспредельна, то Беларусь осознает свои пределы, за которыми другие народы: поляки, литовцы, на юге через болотистое Полесье еще одна сестрица – Украина, далеко не с тонкой талией, а тоже в теле, в вольные степи, в дикое поле крепкими ногами упираясь, стоит подбоченясь. Если главная река России – Волга-матушка, разливаются в ее середине, то главная река Беларуси – Неман-батюшка, ее предел, страж, течет в высоких берегах, не давая перелиться белорусской сырой земле на соседей, задерживая ее журчание, принимая на себя звонкие брызги-всплески. Не отсюда ли и белорусский язык, с его твердыми согласными, неповторимым «дзеканьем», выговором «ч» и других шипящих, коротким и глубоким «ў», частым восклицанием «добре», словно накаты волн на крутой неман-

ский берег. Ведь язык, согласно гачевской метафоре, «труба дивная», вобравшая в себя существо Космо-Психо-Логоса [3, с 185].

Так, где ты, Беларусь? Видна при таких соседях? Или прячешься за их мощными спинами, или они скрывают тебя? Где ты в Великом Княжестве Литовском, Речи Посполитой, Российской империи? Недаром одним из растительных символов Беларуси считается папороть-цветка (цветок папоротника). Загадочный, мифический цветок, символ счастья, который по легендам расцветает только один раз в летнюю ночь на Ивана Купала. Попробуй его найти в сырой лесной чаще, сорвать, донести, а потом разглядеть и понять. Так и счастье, не во внешних проявлениях себя выказывает, а глубоко в сердце спрятано [6, с. 229].

Но вернемся к «Матери сырой земле». Лежит она спокойно меж реками и озерами, распластавшись под лесами и полями, прогнувшись под холмами и болотами, терпя на себе и село, и город, и топот зверя и поступь человека. Так и белорус на своей земле: спокоен и неспешен, весь в трудах и заботах, рассудителен и мудр, терпелив и погружен в себя, без броских жестов и шумных порывов, придерживающийся традиций и не рискующий новшествами. Еще один растительный символ Беларуси – лён. Скромно стелется по земле, поигрывая крохотными цветочками, словно вобравшими в себя крупички неба. Только через труд раскрывается его польза, когда руки человеческие доведут его до полотнищ выбеленных, рушников и рубах вышитых. Так и василек, тоже созвучный с синеокой Беларусью, скромный полевой цветок, выросший корнями в родную землю, прижившийся на краю поля, возделанного человеком. Как вода с землей питают друг друга, так и белорус сосуществует со своей землей. Земля у него не для прибыли, а для жизни, «мать-кормилица». При этом, не обильная, скорее скудная, чем плодородная, но своя, родная. Вместе с ней все преодолет белорус, выстоит, выдержит, «переможет». Как зубр – последний европейский представитель диких быков, сохранившихся в Беловежской пуще. Неслучайно он стал любимым животным символом Беларуси, визитной карточкой страны и ее богатейшей природы, олицетворением силы и выносливости. Белорусы издревле придавали зубрам культовое значение и поклонялись им, как символу родной природы.

По составу стихий «водо-землю» должны восполнить «воздух» и «огонь». «По Пространству должно врубиться работать Время (ритм Истории)» [4, с. 206]. Россия-Мать рождает себе Сына – русский народ с душой нараспашку, который гуляет по ее огромным просторам, «где ветер да я», стихией воздуха наполненный. При этом и мужа себе призывает, чтобы порядок в ней навел, укрепил, «крепко обнял-обхватил обручем с боков, чтобы она не распозлась: заставой богатырскою, пограничником Карацупою, железным занавесом – бабу в охряпку... И этот мужик – чужеземец. Охоча холодноватая Мать-сыра земля до огненного чужеземца» [4, с. 207]. Так и повелось в русской и белорусской истории, что упорядочивающее государственное начало – порядок-«огонь» – приходило извне. Варяги-Русь пришли к восточным славянам и обустроили Русское государство. Затем восток русской земли подмяли под себя татаро-монголы, а на запад пришла Литва, и увела за собой Беларусь. Вскоре Польша приманила к себе Беларусь европейскими приманками в виде шляхты с золотыми вольностями, католичества и уний. А там и Россия, укрепленная немцами, начиная с Петра, силу набрала, семью свою стала собирать, сестер в родимый дом постепенно вернула. Все вместе потом с идеями западными стали заигрывать, в социализм марксистский поверили, и отдались ему в трудную годину без остатка. В советские времена при интернациональном социализме всюду ротация кадров была. Кто только не правил СССР: и грузин, и украинцы, а сколько русских советской Беларусью руководили.

Гачев точно заметил, что «Народ = воля, а Государь(ство) = закон». Между ними и распялена Психея, душа русской женщины. Недаром в русском романе при ней два героя, что реализуют эти ипостаси. При Татьяне – Онегин («воздух», беглый, охотник до перемены мест) и Генерал, князь. При Анне – солдат Вронский, что не вьет гнезда, и министр Каренин. При Ольге – Обломов («голубь» – так она его чувствует, т. е. воздух) и немец Штольц... При Ларе – поэт «воз-дух»новенный, доктор Живаго, и комиссар Стрельников» [4, с. 208]. А как тонко Янка Купала угадал про свою разумницу-красавицу Павлинку, определив ей в качестве любимого доброго, но бедного учителя Якима Сороку, а в женихи, отцом выбранного, фанаберистого пана Быковского. Но если в русском романе героини были женами, то белорусская Павлинка так и осталась у раскрытого

окошка: возлюбленного арестовали, и отец в женихе разочаровался. Как устроится судьба Павлинки, что будет с Беларусью? Найдут ли они свою папороть-цветку? Затаил свой ответ Янка Купала.

Гачевская идея о темпоритмах русской жизни и истории подходит и к Беларуси. С одной стороны, добрый, трудолюбивый, но флегматичный, инертный народ, с другой стороны, «милитарное и строительное» государство – главный хозяин и предприниматель, «толкач цивилизации» [4, с. 208]. Только такое содружество помогает отвечать на вызовы окружающего мира, на притязания отнюдь не мирных соседей. Не смогла Речь Посполитая совладать с темпоритами собственной и мировой истории, не захотело шляхетство строить и защищать общее государство, свои замки оказались ему милей, и рассыпалась страна. Не поддержал такое государство белорусский мужик, не нашел в нем нужной опоры и защиты. Нашел их в Русском государстве: без европейского лоска, о чем грезила польская шляхта, порой грубом и жестоком, но всегда делающим необходимую работу, восполняющим недостающие стихии «водо-земли».

Образный, метафоричный язык, в который Гачев облакает свои впечатления о национальных образах, удивительным образом соответствует ряду научных категорий, например, такого направления в гуманитарных науках второй половины XX в., как «социология глубин», развиваемого французским ученым Жильбером Дюраном. В основе социологии глубин лежит тезис о полном преобладании в структуре общественного сознания мифа, о малой роли логического мышления, по сути о логосе всего лишь как о варианте мифоса. Исследуя структуру мифа, коллективного бессознательного, или воображаемого, «имажинера» в терминологии социологии глубин, ее последователи выделяют режимы и группы имажинера. Это «режим диурна» (дневной режим, в основе которого лежит героический миф) и «режим ноктурна» (ночной режим, вырастающий из материнских мифов о Великой Матери), который подразделяется на драматический и мистический. Кстати, Гачев пользуется терминами: «гония» (порожденное природой, естественное) и «ургия» (созданное трудом, искусственное). Германские народы – это представители классического диурна. В них преобладает «ургия». Они люди дела, числа: активные, деятельные, рациональные, выстраивающие мысленные и реальные схемы. Славянам же,

по мнению А.Г. Дугина, применившего методологию глубинной социологии, свойственен режим ноктюрна. Он полагает, что русские – мистический ноктюрен... Белорусы – чистый мистический ноктюрен, украинцы – ноктюрен, в котором есть элементы мистического (пассивность, «хорошо сидим») и драматического ноктюрна (подвижность, легкость, склонность к коллективным действиям) [5, с. 30, 31, 36, 97]. В соответствии с Гачевым, это проявления «гонии» [4, с. 21]. Для коллективного бессознательного в режиме мистического ноктюрна характерны женское мягкое понимающее начало, материнские мифы, в которых природа, ее разнообразные проявления, в том числе смерть выступают в качестве доброй, убаюкивающей и успокаивающей женщины (Мать сыра земля), эвфемизм, т. е. представление о чем-то злом, опасном, как о дружественном, хорошем. Мистическая интуиция не приемлет противоречий, разделений, различий, она работает на связывание внешнего мира, субъект становится на сторону объекта, личное сплавляется с окружающим, общественным. Человеческое «я» не слишком настаивает на себе, готово войти в положение другого, встать на его сторону. Очевидно, что коллективное бессознательное белорусского народа относится к феминоидно-мистическому типу ноктюрна, оно ближе к «гонии». Это объясняет многие особенности исторического пути белорусов: приход организующего государственного начала извне, соединение с другими общественно-политическими организмами, неприязнь к рациональным структурам, толерантность, уживчивость, умеренность требований, осторожность, «тихость». Об этом свидетельствуют известные максимы, запечатленные в белорусских народных сказках: «Усё добрэ ў меру», «Гараваў, працаваў, жыў, як усе», «Седзіць ён ціхенька да Бога хваліць, што хоць жыў астаўся», «Усё і ў галаве не змесціцца» [8, с. 112, 114, 129, 131]. В этом и заключается упорный саботаж всяческих модернизаций, который, по словам Дугина, «ноктюрен в знаменателе осуществляет по отношению к логосу в числителе» [5, с. 67].

Субъективные размышления о национальных образах Г.Д. Гачев оформляет в символические фигуры, эмблемы, модели. Например, шар-круг с центром и диаметром – модель космоса греков; дом – модель мира немцев; арка, как купол неба, нисходящий на землю – эмблема итальянцев; крест Декартовых координат с синусоидой на нем – модель мира французов; корабль-остров с мачтой – схема

бытия англичан; семисвечник (менора) – эмблема еврейства; путь-дорога в бесконечность по горизонтали равнины – русский образ мира [4, с. 26–27].

Какой символ олицетворяет белорусский образ мира? Почему бы не ромб? Ромб, ограничивающий пространство родного кута. Ромб, словно натянутый рушник-«абыдённик», который ткали по особому ритуалу в надежде преодолеть тяжелую ситуацию, а когда такая случалась, окружали им деревню, очерчивая магическое пространство – непреодолимую границу для несчастий [6, с. 7]. Ромб, или квадрат, который является повсеместным древнеземледельческим знаком поля, родной земли-кормилицы [7, с. 11]. Ромб, как главный элемент белорусского традиционного орнамента и народной вышивки, благодаря которым он вознесся на Государственный флаг Республики Беларусь.

Использованная литература

1. Гачев, Г.Д. Наука и национальная культура (гуманитарный комментарий к естествознанию) / Г.Д. Гачев. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1993. – 320 с.

2. Гачев, Г. Национальные образы мира. Соседи России: Польша, Литва, Эстония / Г. Гачев. – М.: Прогресс–Традиция, 2003. – 384 с.

3. Гачев, Г. Космо-Психо-Логос: Национальные образы мира / Г. Гачев. – М.: Академический проект, 2007. – 511 с.

4. Гачев, Г.Д. Ментальности народов мира / Г.Д. Гачев. – М.: Алгоритм, Эксмо, 2008. – 544 с.

5. Дугин, А.Г. Логос и мифос. Социология глубин / А.Г. Дугин. – М.: Академический Проект; Трикста, 2010. – 364 с.

6. Мифы Беларуси / Авт.-сост. В.В. Адамчик. – Минск: Харвест, 2014. – 320 с.

7. Рассадин, С.Е. Истоки государственной символики Беларуси / С. Е. Рассадин. – Минск: Беларусь, 2014. – 112 с.

8. Чернявская, Ю.В. Белорусы. От «тутэйшых» – к нации / Ю.В. Чернявская. – Минск: ФУАинформ, 2010. – 512 с.

Сучасная гістарыяграфія аб скасаванні ўніяцкай царквы на Беларусі

Філатава А. М.

Інстытут гісторыі НАНБ

Значнай падзеяй, як канфесійнай, так і палітычнай, было скасаванне ў 1839 г. на тэрыторыі заходніх губерняў Расійскай імперыі ўніяцкай царквы. Даволі значная дарэвалюцыйная расійская гістарыяграфія прадстаўляла акт 1839 г. як працэс «воссоединения» з праваслаўнай царквой, які дазволіў павялічыць колькасць праваслаўных вернікаў, г.зн. колькасць «русского» насельніцтва.

Сучасныя расійскія даследчыкі працягваюць надаваць гэтаму пытанню значную ўвагу. Так, У. Фёдараў адзначаў, што ў час праўлення Мікалая I «воссоединение» уніятаў з рускай праваслаўнай царквой было заклікана вырашыць дзве задачы: пазбавіць рэлігійнай апоры палякаў у Заходнім краю і разам з тым быць сродкам «обрусения западных губерний России, некогда входивших в состав Польши». Па меркаваннях аўтара, зачэпкай для правядзення «воссоединения» стала лістападаўскае паўстанне 1830–1831 гг. у Польшчы [18, с. 205]. І. Смоліч пісаў, што 16 снежня 1839 г. праваслаўны мітрапаліт Філарэт (Драздоў) падрытаваў запіску у якой прадставіў план па ўз'яднанню ўнітаў з праваслаўнай царквой, які, як лічыў аўтар, быў прыведзены ў жыццё з невялікімі праўкамі [6, с. 340–341]. Цэнтрамі супраціўлення палітыцы ўрада, на думку І. Смоліча, з'яўляліся базыльянскія манастыры. Упорства базыльянак па розным прычынам не ўдалося зламаць аж да 1855 г. «Мятежников» перадавалі пад нагляд духоўных улад і рассялялі па праваслаўных манастырах [6, с. 344].

Аўтары працы «Западные окраины Российской империи» скасаванне ў заходніх губернях уніяцкай царквы лічаць вялікім поспехам палітыкі ўлад. Але, разам з тым, яны адзначаюць, што гэты акт не даў уладам «твердой уверенности в действительном ограждении массы бывших униатов, включая духовенство, от польского влияния». У вышэйшым бюракратычным коле, як пішуць аўтары, засталіся сумненні адносна матываў тагачаснага ўніяцкага епіскапа, а ў далейшым Літоўскага праваслаўнага мітрапаліта Юсіфа Сямашкі. Напрыклад, у 1843 г. дзяржаўны сакратар М. Корф,

убачыўшы, што Мікалай I не даваў асабістай аўдыенцыі Іосіфу Сямашку, дапусціў, што імператар прытрымліваўся прынцыпу: «Любят предательство, но предателя презируют». Скасаванне ўніяцкай царквы, па заключэннях даследчыкаў, значна павялічыла «площадь соприкосновения» праваслаўнай царквы з каталіцкай на нізавым прыходскім узроўні, а кампанія па «обращению униатов в православие» дала дадатковы стымул ідэолагам «русского дела». Бо менавіта ў 1830-х гг. гісторыкі Г. Устралаў і М. Пагодзін пачалі прапагандаваць ідэю аб «исконно русском» паходжанні русінскага насельніцтва ўсходніх зямель былой Рэчы Паспалітай [5, с. 108–111].

Што тычыцца даследаванняў польскіх навукоўцаў па гісторыі ўніяцкай царквы, то ў іх заўважаецца адрозны ад расійскай гістарыяграфіі канцэптуальны напрамак. Далучэнне ўніяцкай царквы тут праходзіць пад тэрмінам «знішчэнне» [22, 23, 24]. Адною з грунтоўных прац сучаснай польскай гістарычнай думкі па гэтай тэматыцы з’яўляецца даследаванне М. Радвана. Ён разглядаў скасаванне ўніяцкай царквы і базылянскага ордэна як элемент русіфікатарскай палітыкі ўрада, якая мела месца ў XIX ст. у розных формах і тычылася не толькі ўніяцкіх епархій, але і Віленскага ўніверсітэта, каталіцкіх епархій, кляштараў і парафіяльных школ [27, с. 142]. Л. Заштаўт адзначаў, што працэс разборкі былых уніяцкіх вернікаў зацягнуўся на доўгі час і праходзіў, у шэрагу выпадкаў, даволі складана. Так, па яго падлікам па перыяду 1844–1877 гг. існуе інфармацыя аб 258 карных працэсах над асабамі, якія адзначы ў дакументах, як «католики происходящие с бывшей униии» [29, с. 614].

Мірановіч А. адзначаў, што ў беларускай гістарыяграфіі пераважае погляд аб вялікім уплыве уніяцкага веравызнання на фарміраванне нацыянальнай свядомасці беларусаў. У сапраўднасці, лічыць аўтар, пры уніяцтве адбывалася латынізацыя і паланізацыя гэтага каталіцкага абраду. Поўная інтэграцыя была не магчымай з прычыны грамадскіх, культурных і моўных адрозненняў, раздзяляючых паслядоўнікаў лацінскага і уніяцкага абрадаў. Пры панаванні Мікалая I у змаганні за душы ўніятаў уключылася руская праваслаўная царква, якую падтрымлівалі дзяржаўныя ўлады. Прарасійская плынь мела таксама многа прыхільнікаў сярод уніяцкай іерархіі, якая жадала вызваліцца ад ролі пастыраў горшага

каталіцкага веравызнання. На погляд аўтара, у XIX ст. ніводная канфесія на Беларусі не спрыяла беларускаму нацыянальнаму адраджэнню [26, с. 5–17].

Радзiк Р., аналізуючы сукупнасць вартасцей для фарміравання беларускай нацыі і разглядаючы рэлігійныя перадумовы гэтага працэсу, адзначаў, што ў 1839 г. беларусы былі пазбаўлены таго элементу іх культуры, які даваў найбольшыя планы для нацыянальнай эскалацыі іх беларускасці. Царскія ўлады, ліквідаваўшы уніяцкую іерархію, пазбавілі беларускае грамадства той праслойкі, якая мела найбольшыя шанцы, каб – як гэта склалася ва ўсходняй Галіцыі сярод украінцаў – актывізаваць беларускі нацыятворчы працэс і, маючы інстытуцкае заплечча, кіраваць ім на першай фазе развіцця [14, с. 277].

Значную ўвагу надаюць гісторыі уніяцкай царквы украінскія гісторыкі. Так, даследчыкі В. Бубеншчыкаў і П. Кралюк прыйшлі да высноў, што скасаванне царскім ўрадам уніі на беларускіх землях прывяло да таго, што нацыянальнае жыццё і нацыянальная свядомасць беларусаў ў XIX ст. развівалася павольнымі тэмпамі [1, с. 153].

Літоўскі даследчык Д. Сталюнас і рускі М. Далбілаў адзначылі, што ў асяроддзі былога вышэйшага ўніяцкага духавенства, а затым праваслаўнага, узнік план «присоединить» і каталікоў заходніх губерняў да праваслаўнай веры. Так, на думку Мінскага і Бабруйскага праваслаўнага епіскапа (былога ўніяцкага) Антонія Зубко каталікі «могут надеяться, что религиозным соединением прекратятся подозрения Правительства насчет мятежничества, столько им наскучившего» [4, с. 25].

У дачыненні да ацэнкі ролі гэтага палітычнага акта ў развіцці працэсу фарміравання беларускай нацыянальнай ідэнтычнасці сярод беларускіх гісторыкаў існуюць розныя погляды: ад прызнання уніяцкай царквы ў якасці нацыянальнай і разгляд яе знішчэння як трагедыю для беларускай нацыянальнай ідэі да прызнання скасавання уніяцкай царквы як важнай падзеі для аднаўлення адзінства і цэласнасці беларускага народа.

Так, на думку С. Марозавай гісторыя Беларусі яшчэ не ведала такога маштабнага адначасовага і радыкальнага перакройвання яе канфесійнай мапы. І разглядаць яго трэба не толькі як скасаванне аднаго з рэлігійных інстытутаў, але як “вялікі цывілізацыйны

водступ”. У выніку на “беларускім эксперыменце духоўна-рэлігійнай інтэграцыі Усходу і Захаду” была пастаўлена кропка. Выкрасліўшы уніяцтва з расійскай статыстыкі, адзначыла аўтарка, свецкія і духоўныя ўлады пачалі выкрэсліваць яго з сэрца і памяці тутэйшага люду. Пры гэтым вялікая ўвага надавалася фармаванню адпаведнага менталітэту “уз’яднаных”, выпрацоўцы ў іх пачуцця ўдзячнасці за скасаванне іх веры. На дапамогу прыйшла афіцыйная гістарыяграфія імперыі, якая пачала ўсхваляць гэтае мерапрыемства, навізваць грамадству думку аб добраахвотным кіданні сваёй веры. Трагедыя беларускага народа, піша аўтар, у такой інтэрпрэтацыі набыла выгляд яго добра [11, с. 251, 252].

Такая трактоўка падзей прыводзіць даследчыцу да наступнай высновы: запаланіўшы духоўную інфраструктуру беларускага грамадства, маскоўскае праваслаўе прыўносіла ў яго чужы нацыянальна-рэлігійны ідэал, чым наносіла ўдар па яшчэ не сфармаванай беларускай нацыянальнай свядомасці, якая абуджалася ў той час менавіта пад сцягам уніі [11, с. 259]. На яе думку, у выніку скасавання ўніяцкай царквы “гэтага адначасовага маштабнага перакройвання яе канфесійнай карты тэрыторыі Беларусі стала радыкальная змена суадносін хрысціянскіх веравызнанняў” [7, с. 137].

Падобныя высновы, на нашу думку, не зусім адпавядаюць рэчаіснасці ў адносінах да ацэнкі ролі ўніяцкай царквы, як каталізатара абуджэння нацыянальнай свядомасці. Асабліва калі мець на ўвазе тыя працэсы, якія адбываліся ў ёй у канцы XVIII–першай трэці XIX ст. Асноўны удар палітыкі Расійскай імперыі наносіўся па духавенству, аб чым сведчаць і даследаванні самой С. Марозавай. Што ж тычыцца народа, то як у першым, так і ў другім выпадку хваляванняў зафіксавана было няшмат, і адбываліся яны пры падбухторванні прыхаджан з боку духавенства і мясцовых памешчыкаў. С. Марозава пісала, напрыклад, што у сякрэтным данясенні у Св. Сінод восенню 1838 г. ад Літоўскага ўніяцкага епіскапа Іосіфа Сямашкі, адзначалася, што мясцовыя памешчыкі супрадзейнічаюць уніяцкай справе. На яго думку асабліваю небяспеку ўяўляюць губернска-прадвядзіцельскія дваранства: віцебскага – Шадурскі і магілёўскага – Галынскі, а таксама былы полацкі прадвядзіцельскія дваранства – Беліковіч. Яны падбухторвалі ўніяцкіх святароў, абяцалі сваю апеку, абнадзейвалі

пераменай абставін, заступаліся за тых з іх, хто за сваю вернасць уніі падлягаў пакаранню Полацкай духоўнай калегіі. Мясцовыя дваранскія лідэры прапаноўвалі свае сродкі на друкаванне ўніяцкага служэбніка замест маскоўскага [11, с. 172–173].

Марозава С. лічыць, што 12 лютага 1839 г. завяршылася вайна самадзяржаўя з уніяй, або «апошні акт уніяцкай трагедыі» [25, с. 53]. Іншы пункт гледжання прадстаўлены В. Цяпловай. На яе думку, скасаванне ўніі духоўна злучыла ўсе часткі беларускага народа, якія былі расколаны ўніяй, у адзінае цэлае. А падрыў паланізма і каталіцызма прывёў да паступовага вяртання беларусаў да вытокаў традыцыйнага для насельніцтва веравызнання (праваслаўя) [15, с. 45].

Церашковіч П. палічыў, што скасаванне уніяцтва ўскладніла працэс фарміравання беларускай нацыянальнай ідэнтычнасці і выглядзеў гэты працэс дастаткова лагічным, заканамерным крокам з пункту гледжання расійскай адміністрацыі, вынікам рэалізацыі паслядоўнага і доўгатэрміновага праекта [16, с. 76].

На думку С. Токця, існаванне уніяцкай царквы на тэрыторыі Беларусі з’яўлялася надзвычайнай істотнай умовай для ўзнікнення і развіцця беларускай (ці літвінскай) нацыянальнай ідэі, пабудаванай на групе этнічнай свядомасці і гістарычных традыцый ВКЛ і адрознай, як ад польскай нацыянальнай ідэі, так і ад расійскай. Ліквідацыя ж уніяцкай царквы, лічыць аўтар, азначала знікненне гэтага канфліктнага фактару і спараджала брак пачуцця адрознасці ў масавай свядомасці беларусаў, што пазбаўляла нацыятворчы працэс дынамізму і надавала яму пакутліва замаруджаны ход [17].

Няпэўнасць у далейшым лёсе уніяцкай царквы гуртавала святароў і вымушала іх сумесна адстойваць свае інтарэсы. Самай папулярнай формай пратэста супраць падрыхтоўкі да скасавання Берасцейскай ўніі быў збор подпісаў пад петыцыямі. Але трэба адзначыць, што асноўную незадаволенасць выклікаў замах на знешнюю атрыбутыку уніяцтва. Увядзенне ва ўжытак кніг выдавецтва маскоўскага Сіноду ў 1834–1835 гг. выклікала значна большую хвалю пратэстаў, чым факт скасавання уніі ў 1839 г., які прайшоў амаль незаўважна. Гэта прывяло да таго, што уніяцкім святарам у выпадку далучэння да праваслаўя было дазволена паранейшаму насіць вопратку каталіцкага ўзору, галіць бараду і інш.

Немалаважна і тое, што захоўваўся status quo у матэрыяльным забеспячэнні святарства. Ідэйнымі кіраўнікамі незадаволеных святароў часцей за ўсё рабіліся манахі-базыльяне альбо святары, высвечаныя ў цалібаце [8, с. 133].

Засяроджаваюцца на дадзенай палітычнай падзеі і сучасныя беларускія гісторыкі. У артыкулах і манаграфіі А. Філатавай абгрунтаваны цэлы комплекс аб'ектыўных і суб'ектыўных абставінаў, што прывёў уніяцкую царкву да скасавання. Сярод іх супярэчнасці паміж белым і чорным уніяцкім духавенствам, змена палітычнага курса Мікалая I, паўстанне 1830–1831 гг. і інш. Аўтар, абапіраючыся на архіўныя і гістарыяграфічныя даныя, не лічаць уніяцтва «нацыянальнай рэлігіяй», але і «восоединение» яго з праваслаўнай царквой разглядае, як аспект урадавай палітыкі, накіраванай на ўмацаванне пазіцыі праваслаўнай царквы, усталяванне яе пануючага становішча ў заходніх губернях Расійскай імперыі [20, с. 372–375; 19, с. 77]. А. Філатава адзначала, што з першага падзелу Рэчы Паспалітай да Полацкага сабора 1839 г. уніяцкая царква прайшла вельмі цяжкі шлях. Яе з дзвюх бакоў цягнулі да сябе праваслаўе і каталіцтва. А беднае і слабаадукаванае уніяцкае духавенства, дробная шляхта і прыгоннае сялянства не маглі супрацьстаяць урадавай палітыцы і здрадзе вышэйшага духавенства [3, с. 20]. Пры далучэнні беларуска-літоўска-украінскіх зямель да Расійскай імперыі ўраду патрэбна была падтрымка шляхты – вышэйшага саслоўя тэрыторыі, якое, ў асноўным, спаведала каталіцтва. І гэта відавочна было адной з прычын, згодна з якой дастаткова доўгі час урад практычна не закранаў былую пануючую канфесію – каталіцтва. Да канца 20-х гг. XIX ст. уніяцтва, як з боку каталіцкага духавенства, так і з боку ўраду, лічылася складовай часткай каталіцтва («римские католики обоих обрядов»), вернікамі гэтай канфесіі былі прыгонныя сяляне, мешчане і не вялікая частка беднай шляхты. Відаць таму гэтая канфесія, самая вялікая по колькасці вернікаў, была неўплывовай ў краі. Для праваслаўных іерархаў было відавочным, што папоўніць нешматлікую праваслаўную канфесію на тэрыторыі беларуска-літоўска-украінскіх губерняў можна толькі за кошт уніятаў.

Даволі востра і дыскусійна ў даследаваннях беларускіх даследчыкаў гучыла пытанне аб ролі ліквідацыі ўніяцкай царквы для кансалідацыі беларускага этнасу. На думку А. Філатавай

шматканфесійнасць беларусаў не спрыяла кансалідацыі народу. У 1839 г. імкненне шэрагу ўніяцкага духавенства перайсці ў каталіцтва, а не ў праваслаўе прывяла да некаторага расколу не толькі сярод духавенства, але і вернікаў [28, с. 201, 202].

Швед В. вылучыў прычыны, якія, па яго думку, стрымлівалі нацыянальнае развіццё беларусаў у 1794–1863 гг.: скасаванне бацькоўскай веры– уніяцтва і насаджэнні адзінай веры – рускай праваслаўнай царквы; русіфікацыя і паланізацыя насельніцтва Беларусі; расійская і польская сістэмы адукацыі; адсутнасць рэзка адметных рыс беларускай культуры, насаджэнне культуры і мовы велікарускага этнасу [21, с. 345–346].

Лыч Л. нагадваў, што ўніяцтва магло б у іншых гістарычных умовах і абставінах ператварыцца ў дзяржаўную рэлігію, бо “калі каталіцкая царква ад пачатку, праваслаўная – ад часу залежнасці ад Масквы з’яўляліся інструментам дэнацыяналізацыі духоўнага жыцця беларусаў, дык уніяцтва, калі толькі не перашкаджалі яму знешнія сілы, з павагай ставіліся да іх гістарычных традыцый, культуры і мовы, садзейнічала ўжыванню яе ў богаслужэнні, што станоўча адбівалася на этнічнай, нацыянальнай самасвядомасці самага карэннага насельніцтва нашага краю [9, с. 68]. Тое, што “адбылося ў 1839 г. у лёсе велізарнай колькасці беларусаў, ніяк не назавеш радавой падзеяй”, бо беларуская зямля яшчэ не ведала такога буйнамаштабнага і кароткага па часе пераходу (у абсалютнай большасці выпадкаў прымусовага) людзей з адной веры ў другую. Па той прычыне, лічыць Л. Лыч, што праваслаўнае духавенства ў Беларускім краі зыходзіла толькі з інтарэсаў рускага, каталіцкая царква – пераважна з інтарэсаў польскага народаў, былым уніям, адданым традыцыям сваіх продкаў, з гэтых дзвюх бед вельмі няпроста было спыніцца на нейкай адной. Дзесяцігоддзямі рабіўся такі выбар. На працягу жыцця аднаго пакалення многім даводзілася па некалькі разоў мяняць веру, так і не далучыўся арганічна ні да адной з іх. Гэта, на думку аўтара, тлумачыць, чаму сярод большасці беларусаў ніколі не было сапраўдных рэлігійных фанатыкаў [10, с. 135, 136].

Падокшын С. паставіў пытанне аб тым, ці магло лі стаць уніяцтва нацыянальнай царквой? Ён лічыў, што існавала толькі тэндэнцыя ператварэння уніяцтва ва ў нацыянальную беларускую царкву, але перашкодай ў рэалізацыі гэтай тэндэнцыі з’явіўся шэраг

прычын, сярод якіх: паланізацыя і каталізацыя “вярхоў”, забарона уніяцтва на Полацкім царкоўным саборы ў 1839 г. і інш. Урад Расійскай імперыі, на думку аўтара, не даў магчымасці уніяцтву ператварыцца у нацыянальную рэлігію [13, с. 105].

Расійскія і польскія даследчыкі захоўваюць дастаткова традыцыйныя погляды на праблему скасавання ўніяцкай царквы. Пры панаванні ў расійскіх гісторыкаў заключэнняў аб станоўчым выніку 1839 г. («восоединение» уніяцтва з праваслаўнай царквой), асобныя беларускія гісторыкі, асабліва ў канцы 80–пач. 90-х гг. XX ст., прытрымліваліся думкі аб яго негатыўным уплыве, даказваючы рэальныя магчымасці ўніяцтва стаць «нацыянальнай рэлігіяй», кансалідуючай сілай для беларускай нацыі: як для палякаў – каталіцтва, а для рускіх – праваслаўе. Праўда, такі падыход знайшоў шэраг крытычных заўваг. Напрыклад, А. Вернікоўская падкрэслівала, што пры вывучэнні ўніі беларускія аўтары імкнуцца абгрунтаваць заканамернасць існавання ўніі на беларускай тэрыторыі і «извечность» імкнення беларусаў да стварэння незалежнай ад Польшчы і Расіі царквы. Беларускія аўтары, па яе словах, ігнаруюць важнейшыя вынікі навуковых даследаванняў, якія праводзяцца ў іншых краінах. А нацыянальны крэн у многім становіцца перашкодай аб’ектыўнаму вывучэнню і разуменню ролі ўніі ў гісторыі Беларусі [2, с. 265, 275]. Аднак з аўтарам нельга цалкам пагадзіцца, бо беларускія гісторыкі не ігнаруюць вынікі тэматычных дасягненняў навукоўцаў з іншых краін.

Але таксама, як і расійскія даследчыкі, польскія – не заўважалі, або не жадалі гэта рабіць, спецыфіку канфесійнай гісторыі Беларусі, уніяцкае насельніцтва якой наўрад лі, у сваёй асноўнай масе, з-за шматлікіх пераходаў з адной канфесіі ў другую, або ў трецюю, бачыла розніцу паміж трыма асноўнымі канфесіямі краю: каталіцтвам, уніяцтвам і праваслаў’ем.

Полацкі сабор 1839 г., як і Берасцейскі сабор 1596 г. – падзеі параўнальныя, якія з’яўляюцца вынікам палітыкі – у першым выпадку Рэчы Паспалітай, у другім – Расійскай імперыі. Асноўны удар гэтай палітыкі наносіўся па духавенству, што ж тычыцца народа, то як у першым, так і ў другім выпадку хваляванняў зафіксавана было няшмат, і то адбываліся яны пры падбухторванні прыхаджан з боку духавенства. Для практычна 100 % непісьменнага

прыгоннага сялянства ўсе тонкасці адрозненняў паміж асноўнымі канфесіямі тэрыторыі заставаліся малавядомымі, або зусім не вядомымі. Для выканання святых таінстваў і абрадаў у іх заставаліся ўсё той жа храм, усё той жа святар, і ўсё тыя ж тыя ж малітвы.

Выкарыстаная літаратура

1. Бубенщиков, В.В. Греко-католицька церква в этнічнай історыі украінскага та білорускага народаў / В.В. Бубенщиков, П.М. Кралюк. – Львів: Спалом, 2004. – 171 с.

2. Верниковская, Е.А. Роль уніі в этнокультурном развіцці Беларусіі канца ХVІ–ХVІІ вв. в современной белорусской историографии / Е.А. Верниковская // Беларусь и Украина. История и культура. Ежегодник. М., 2003. – С. 254–281.

3. Грыгор’ева, В.В., Завальнюк, У.М., Навіцкі У.І., Філатава, А.М. Канфесіі на Беларусі / В.В. Грыгор’ева, У.М. Завальнюк, У.І. Навіцкі, А.М. Філатава. – Мінск: Экаперспектыва, 1998. – 338 с.

4. Долбилов, М., Сталюнас, Д. Обратная уния. Из истории отношений между католицизмом и православием в Российской империи. 1840–1873 / М. Долбилов, Д. Сталюнас. – Вильнюс: Leidykla, 2010. – 276 с.

5. Западные окраины Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 603 с.

6. История русской церкви. – Т. 8. – Ч. 2. – М.: изд-во Спасо-Преобр. Валаам. мон., 1997. – 799 с.

7. Канфесійны фактар у сацыяльным развіцці Беларусі (канец ХVІІІ–пачатак ХХ ст.). – Мінск: Беларуская навука, 2015. – 496 с.

8. Лісейчыкаў, Д. Штодзённае жыццё ўніяцкага парафіяльнага святара беларуска-літоўскіх зямель. 1720–1839 гг. / Д. Лісейчыкаў. – Мінск, Медысонт, 2011. – 198 с.

9. Лыч, Л. Рэлігія і нацыянальная свядомасць беларусаў / Л. Лыч // Беларусіка. Кн. 2. – Мінск, 1992–1993. – С. 67–69.

10. Лыч, Л. Хрысціянства ў этнакультурным жыцці Беларусі (ад старажытнасці да 1917 г.) / Л. Лыч. – Віцебск: УА “ВДТУ”, 2005. – 220 с.

11. Марозава, С. «Сваёй веры ламаць не будзем...»: супраціў дэўнізацыі ў Беларусі (1780–1839 гады) / С. Марозава. – Гродна: ГрГУ, 2014. – 218 с.

12. Марозава, С.В. Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596 – 1839 гады) / С.В. Марозава. – Гродна: ГрДУ, 2001. – 352 с.

13. Падокшын, С.А. Унія. Дзяржаўнасць. Культура / С.А. Падокшын. – Мінск: Беларуская навука, 1998. – 111 с.

14. Радзік, Р. Рэлігійныя прадумовы фарміравання беларускай мовы / Р. Радзік // Беларусіка. Кн. 2. – Мінск, 1992 – 1993. – С. 277–278.

15. Теплова, В.А. Время императора Николая I и цивилизационный поворот в судьбе Беларуси / В.А. Теплова // Россия и Беларусь: от века XIX к веку XXI. – Брест, 2004. – С. 44 – 46.

16. Терешкович, П.В. Этническая история Беларуси XIX–начала XX в. / П.В. Терешкович. – Минск: БГУ, 2004. – 223 с.

17. Токць, С.М. Барацьба вернікаў-уніятаў Гродзенскай губерні супраць скасавання уніі (30-я гг. XIX ст.) / С.М. Токць // Брэсцкай царкоўнай уніі – 400. – Брэст: БДУ, 1997. – С. 55-59.

18. Федоров В.А. Русская православная церковь и государство / В.А. Федоров. – М.: Русская панорама, 2003. – 479 с.

19. Филатова, Е.Н. Конфессиональная политика царского правительства в Беларуси. 1772–1860 гг. / Е.Н. Филатова. – Минск: Белорусская наука, 2006. – 191 с.

20. Філатава А. Скасаванне ўніі на Беларусі: гістарычнае асэнсаванне праблемы / А.М. Філатава // Наш радавод. – Гродна, 1996. – Кн. 7. – С. 372–375.

21. Швед, В.В. Паміж Польшчай і Расіяй: грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі (1772–1863 гг.) / В.В. Швед. – Гродна: ГрДУ, 2001. – 415 с.

22. Charkiewicz, W. Zmierzch unji kościelnej na Litwie i Białorusi / W. Charkiewicz. – Slonim, 1929. – 158 s.

23. Chotkowski, W. Dziej zniweczenia św. Unii na Białorusi i Litwie i w swietle pamiątnikow Siemaszki / W. Chotkowski. – Kraków: Sp. wyd. Polska, 1891. – 205 s.

24. Likowski, E. Plan zniesienia kościoła greko-unickiego w Rosyi. Dokument historyczny / E. Likowski. – Kraków, 1882. – 12.

25. Marozawa, S. Białoruś, jesień 1838–wiosna 1839: ostatni akt unickiej tragedii / S. Marozawa // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – Rok (4) 2006. – Lublin, 2006. – S. 53–69.

26. Mironowicz, A. Wpływ wyznań na kształtowanie się świadomości narodowej mieszkańców Białorusi w XIX wieku / A. Mironowicz // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Białystok, 2005. – S. 5–17.

27. Radwan, M. Carat wobec kościoła grecko-katolickiego w zaborze Rosyjskim. 1796 – 1839 / M. Radwan. – Roma – Lublin: PIKC, 2001. – 504 s.

28. Filatawa, A. Kościół unicki a tożsamość białorusinów (koniec XVIII–pierwsza połowa XIX wieku) / A. Filatawa // Polska – Ukraina 1000 lat sąsiedztwa. – T. 4. – Przemyśl, BACCARAT, 1998. – S. 199–202.

29. Zasztowt L. Procesy karne na ziemiach litewsko-ruskich po likwidacji unii w 1839 roku / L. Zasztowt // Przegląd Wschodni. – T. II. – Z. 3(7). – 1992/93. – S. 613–615.

Социополитические аспекты проблемы этнической самоидентификации белорусов

Хромченко Д. Н.

г. Минск, БНТУ

Проблема этнической самоидентификации белорусов представляет собой достаточно сложную и разрабатываемую на протяжении довольно длительного времени тему. Начало ее научной разработки было положено еще в XIX–начале XX вв. в трудах историков и этнографов А.Ф. Рытиха, Р.Ф. Эркerta, М.В. Довнор-Запольского, Е.Ф. Карского и др. Итогом этой работы стала попытка составления этнографических карт территории расселения белорусов. Однако расхождения в методах исследования и, как следствие, в выводах и оценках в трудах разных авторов свидетельствуют о сложности обозначения критериев и факторов, определяющих этнотерриториальные признаки белорусов. Чаще всего внимание исследователей при определении характерных черт белорусского этноса и территории расселения белорусов обращалось на такие факторы, как язык, самосознание, реже – на религиозную составляющую, причем в трудах ученых периода Российской империи проявляется своего рода двойственность: с одной стороны, признание научных данных, с другой – следование государственной политике. Возьмем, к примеру, впервые вводимую в научный оборот монографию И. Попова «Белоруссия и белорусы», изданную в 1912 г. Автор отмечает:

«Четыре губернии – Витебская, Смоленская, Могилевская и Минская – отличаются от остальных губерний России по населению и условиям хозяйства. Это так называемые белорусские губернии». Обращает на себя внимание тот факт, что исследователь выделяет понятие «белорусские губернии», взяв в качестве основного критерия образ жизни населения. И. Попов признает, что в названных губерниях «преобладают, особенно в Минской и Могилевской губерниях, белорусы (60–84 %)», но в то же время делает вывод о том, что «Белоруссия совершенно русский край, ветвь единого русского народа, как малороссы, только еще более близкая, менее видоизменившаяся» [1, с. 3, 12, 13].

Особую актуальность проблема самоопределения белорусов приобрела в период формирования белорусской государственности – при попытке создания Белорусской народной республики и во время образования БССР и СССР. И в советский, и в постсоветский период тема идентификации белорусского этноса постоянно оставалась в поле зрения исследователей, но была переведена в чисто научную плоскость. Однако в трудах, введенных в научный оборот, больше внимание обращалось на констатацию признаков, определяющих белорусский этнос. В настоящей статье впервые предпринята попытка выявить истоки этих признаков, проанализировать социальные и политические факторы, влияющие на формирование самосознания и самоидентификацию белорусов. В основу исследования положены материалы переписей населения как важный элемент, а в определенные исторические периоды и единственный, проведения мониторинга среди населения по этой проблеме, а также архивные документы и научная литература.

Введенные в научный оборот письменные источники, археологические, этнографические и другие данные позволили ученым сделать вывод о том, что к XVI в. постепенно складывается белорусская народность, утверждается, прежде всего, в восточной части современной Беларуси, термин «Белая Русь». Известно, что еще в средние века люди, проживавшие на территории современной Беларуси, наряду с самоназваниями «белорусцы», «полешуки» и т. д. называли себя и «русинами», и «литвинами», как пример, можно отметить самоидентификацию Ф. Скорины, в отдельных документах называвшем себя то литвином, то русином. В это время белорусские земли входили в состав Великого Княжества Литовского,

причем дифференцировались как «русские княжества». В этом отношении полиэтническое ВКЛ можно в определенной степени, с учетом исторических условий, сравнить с Российской империей, где в условиях единой государственной системы, тем не менее, проявлялись особенности жителей отдельных регионов, например, по определению П.М. Шпилевского «Полесья», «Белорусского края», и даже с СССР как объединением союзных республик. Безусловно, подобная ситуация создавала определенные предпосылки для смешения понятий принадлежности к определенному этносу и к определенному государственному устройству.

При разработке проблемы самоидентификации белорусов важно учитывать такой фактор, как государственная политика в области национальных отношений. Историческая практика свидетельствует, что на протяжении столетий, с возникновением государственности, политическая элита проводила целенаправленную работу по формированию общественного мнения в отношении определенного направления этнического и национального самосознания, используя для этого не только меры пропагандистского воздействия, но и экономические факторы. При этом в досоветское время, начиная со средневековья, власть широко применяла и религиозное воздействие, поскольку церковь как организационная структура была включена в систему государственной власти как важный элемент идеологической надстройки и проводник государственных идей в массы.

Одним из первых проявлений такой политики, на наш взгляд, можно считать привилей князя Ягайлы, принятый еще в период формирования белорусской народности, в 1413 г., после заключения Кревской унии. Согласно ему только католикам разрешалось приобретать земли и занимать государственные должности. Как известно, окатоличивание населения являлось одним из условий соглашения между князем ВКЛ и польской стороной. Этот документ в значительной степени повлиял на изменение социальной и политической структуры общества, усилил влияние польского элемента. Но при этом следует учитывать следующее: привилей затронул интересы, прежде всего, имущих слоев населения и тех, кто мог претендовать на допуск к системе государственного управления, что в свою очередь способствовало укреплению их материального положения, другими словами, магнатов и шляхты. Эта же прослойка

населения, по мнению ряда историков, не превышала в Великом Княжестве Литовском 10 %. В меньшей степени он оказал влияние на самосознание основной массы населения – крестьян, хотя сближение с Польшей, а впоследствии вхождение ВКЛ в состав Речи Посполитой в определенной степени отразилось на формировании белорусского языка. После Люблинской унии процесс полонизации усилился, но полонизировались, прежде всего, магнаты и шляхта. Это проявлялось в расширении ареала применения польского языка, усилении влияния польской культуры и в конечном итоге отражалось на самосознании этой категории общества. В основной части населения, у сельских жителей, влияние польского элемента менее чувствовалось, поскольку это не затрагивало ни экономические, ни политические интересы крестьян, за исключением духовной сферы: насаждения католицизма. В итоге, на наш взгляд, уже в позднем средневековье в белорусском обществе уже проявлялась своего рода дифференциация на основную часть населения, прежде всего сельского, со своим менталитетом, самосознанием и верхушку общества, более подверженную изменениям в соответствии со своими экономическим и политическими интересами.

Безусловно, массовый мониторинг общественного мнения в отношении этнической самоидентификации в средние века не проводился, поэтому мы можем судить о самосознании жителей белорусских земель по отрывочным сведениям из отдельных документов. В XVI–XVIII вв. все рельефнее выделяются этнографические зоны западной части территории современной Беларуси с этнонимами «литва» и восточной части с этнонимами «белорусцы», «русины», хотя коренное население, вероятно, себя скорее воспринимало как просто «тутэйшыя».

После вхождения белорусских земель в состав Российской империи жители этого региона стали подвергаться не только и не столько полонизации, но и русификации, что не могло не отразиться на их самосознании. В этом отношении особо следует остановиться на переписи населения Российской империи 1897 г., уникальном явлении по нескольким причинам. Во-первых, это первый, официально зафиксированный документ, позволяющий иметь достаточно точные данные по интересующей нас проблеме. Во-вторых, перепись проходила в достаточно сложной для белорусов в этническом отношении ситуации. Как отмечала в своем исследовании

В.А. Латышева, «несомненно, на белорусских землях сказывалось польско-католическое наследие. Основная часть аристократии, белорусской по происхождению, считала себя наследницей былой могущественной Речи Посполитой, ее культуры и религии. В 60-е гг. XIX в. большинство местных помещиков, белорусов по крови, относили себя к полякам. С другой стороны, довела политика Российского государства, направленная на непризнание белорусов как отдельного народа и унификацию белорусских земель с центральной Россией». Тем не менее, согласно переписи 1897 г. 73,3 % жителей регионов, входящих ныне в состав Беларуси, признали себя белорусами. Следует отметить, что этот уникальный факт, когда подавляющая часть населения, несмотря на полонизацию и русификацию, тем не менее, официально признала себя белорусами, еще не получил должной оценки специалистов. Объяснить это явление следствием усилий творческой белорусской интеллигенции невозможно. Она только зарождалась, была малочисленной, проявляла себя только в литературной деятельности, в то время как основная масса населения белорусских земель была неграмотной. Истоки же столь высокого самосознания белорусов, на наш взгляд, следует искать в социальной и политической сфере. Не случайно, количество респондентов, признавших себя белорусами, практически совпадает с количеством сельских жителей в белорусских губерниях. Что же касается «местной аристократии», о которой упоминала А. Латышева, то эта тенденция прослеживается и в других работах современников, в т. ч. и в художественной литературе. В комедиях В. Дунина-Марцинкевича «Пинская шляхта», Я. Купалы «Павлинка» наблюдается противопоставление сельской «элиты», считавшей себя поляками, крестьянам, своего языка – крестьянскому, «мужицкому». Следует учитывать также и социальный состав городского и местечкового населения, состоящего преимущественно из евреев и русских. Евреи отличались своей достаточно стабильной самоидентификацией. Респонденты, признавшие себя русскими, представляли в основном среду чиновников и купечества. Здесь уже большую роль играли и экономические факторы, особенно в отношении купечества; вопросы карьерного роста и приближения к структурам власти, что было характерным для чиновников, и фактор миграции в рамках единого государства. Респонденты, признавшие себя по переписи белорусами, как уже отмечалось,

в основном представляли сельское население, которое меньше подвергалось этому влиянию и больше сохраняло свою традиционную самобытность. Можно также согласиться с мнением политолога В. Шимова, что во время переписи 1897 г. белорусский язык воспринимался переписчиками как наречие русского языка наряду с великорусским и малорусским. Но это утверждение еще раз подчеркивает политизированный характер этого определения, сделанного в условиях единого государства – Российской империи. Тем не менее, несомненны этнические особенности, требовавшие выделения белорусов в особую этнотерриториальную общность. Сам языковой фактор также подвержен влиянию политической обстановки. Не случайно, по переписи 1897 г. в Витебской губернии зафиксирован наибольший удельный вес русскоязычного населения – 9,9 %. Для сравнения, в Гродненской губернии этот показатель составил 4,3 %, Минской – 3,9 %, Могилевской – 3,4 %, в Виленской – 2,6 % [2, с. 102–103].

Иная социополитическая обстановка сложилась в Беларуси после образования белорусской государственности и вхождения БССР в состав СССР. Был значительно ослаблен социальный слой помещиков, фабрикантов, заводчиков и купцов, хотя во время проведения новой экономической политики в некоторой степени происходила его реанимация. Оказывала определенное влияние и политика властей в области культуры, белорусизация. Тем не менее, перепись 1926 г. отразила относительную стабильность в самоидентификации белорусов – 80,6 % против 78,2 % по переписи 1897 г. В то же время следует обратить внимание на возросший удельный вес русского населения: 7,7 % против 4,9 % по переписи 1897 г. [3]. Казалось бы, ситуация при проведении этих переписей схожа: и в первом, и во втором случае белорусский регион входил в состав единого государства: сначала в состав Российской империи, затем в состав СССР. В XIX в. проводилась политика русификации, в 20-е гг. XX в. – политика белорусизации, однако результаты отличаются. Объяснение этому, на наш взгляд, нужно искать, прежде всего, в социополитической сфере. Вплоть до XX в., когда население белорусских земель представляли главным образом сельские жители со своим традиционным укладом жизни, в основном неграмотные, слабо подверженные воздействию извне, сохранялась устойчивость этнической основы.

Начиная с XX в., на наш взгляд, возрастает роль социальных факторов. Активизировался процесс урбанизации: у сельского населения появилось больше возможностей для переезда на место жительства в города в связи с проведением индустриализации и по другим причинам. Ликвидация неграмотности, развитие средств массовой информации, в том числе и среди сельского населения, позволяла властям расширить диапазон идеологического воздействия на массы. В сознание населения все больше внедрялся тезис о том, что они живут в едином государстве и в единой социальной общности, хотя политический фактор приобрел в определенном смысле особое значение, поскольку население СССР оказалось, в своего рода, двойственных политических структурах. Наряду с общим государственным образованием – СССР были созданы и национальные республики, в данном случае БССР. О значении политического фактора свидетельствует пример Велижского, Невельского и Себежского районов. По переписи 1897 г. 72 % жителей этого региона назвали себя белорусами, по данным же переписи 1926 г. только 0,2 % жителей назвали белорусский язык родным языком. Причина, на наш взгляд, заключается в том, что со времен революции и гражданской войны эти районы вошли в состав РСФСР. Так же и в Речицком и Гомельском уездах, где по переписи 1897 г. подавляющее большинство населения считало себя белорусами, по переписи же 1926 г. к белорусам себя отнесли соответственно 65,9 % и 56,9 %. Объяснить это можно лишь тем, что они в начале XX в. вошли в состав РСФСР и только в 1926 г. возвращены снова в состав БССР.

В 1930–1940 гг. ситуация оставалась в целом прежней. С одной стороны, сохранялся традиционализм деревни, где продолжала проживать основная часть населения, с другой стороны, продолжался процесс урбанизации, расширялась городская среда, более мобильная, подверженная внешнему влиянию. По переписи населения СССР 1937 г. численность городского населения БССР составила 1 млн 86 тыс. человек или 136,3 % по сравнению с предыдущей переписью 1926 г., сельского же 4 млн 110 тыс. человек или 99,6 % по сравнению с 1926 г. Особенно быстро развивались крупные города Беларуси, где число жителей увеличилось за десятилетие на 30 % (4, с. 41, 59). Кроме того, появился новый фактор – миграция населения в связи с промышленными новостройками,

расширением культурных и других контактов между союзными республиками. Следует отметить, что в 30–40 гг. XX в. параллельно продолжались два процесса. С одной стороны русификация, тем более, что русский язык становился языком межнационального общения в едином государстве, а в культурной сфере усилилась пропаганда русской культуры. С другой стороны, на наш взгляд, процесс белорусизации не был свернут в конце 1920-х гг., как считает большинство ученых, а продолжался и далее, но с меньшей политизацией и с акцентом на культурную сферу. По нашим подсчетам, например, школ с белорусским языком преподавания к 1938 г. было даже больше, чем в период белорусизации: 93,4 % против 92,8 % в 1924–1926 гг. Количество наименований книг на белорусском языке в 1938 г. составило 460 единиц против 169 в 1925 г., а удельный вес белорусского тиража книг возрос за это время с 66,9 % до 84 %. Количество выпускаемых газет на белорусском языке увеличилось за аналогичный период с 16 до 149, а их удельный вес с 40 % до 74,9 % [5, с. 11, 18, 41, 48, 106, 109, 111, 229, 235].

К сожалению, мы не располагаем данными по национальности проживающих в отдельных союзных республиках СССР по переписи 1937 г., поскольку материалы ее по решению СНК СССР были признаны недействительными в связи с «грубейшим нарушением элементарных основ статистической науки» и не сохранились, восстановлены только фрагменты отдельных документов. По переписи же 1939 г. из 5 млн 569 тыс. населения Беларуси 4 млн 616 тыс. респондентов или 83 % от их общего количества идентифицировали себя как белорусы. Другими словами, процент признавших себя белорусами стал даже выше по сравнению с переписью 1926 г., проводимой в условиях белорусизации.

Динамику самоидентификации белорусов во второй половине XX–начале XXI вв. согласно переписям населения в процентном соотношении можно проследить по следующей таблице [6].

Таблица

Годы переписи	1959	1970	1979	1989	1999	2009
1	2	3	4	5	6	7
Всего (%)	100	100	100	100	100	100
Белорусы (%)	81,09	80,97	79,39	77,86	81,22	83,73

Окончание таблицы

1	2	3	4	5	6	7
Русские (%)	8,19	10,42	11,90	13,21	11,37	8,26
Поляки (%)	6,69	4,25	4,23	4,11	3,94	3,10
Украинцы (%)	1,65	2,12	2,42	2,87	2,36	1,67
Евреи (%)	1,86	1,64	1,42	1,10	0,28	0,14

Таким образом, при общем достаточно высоком удельном весе респондентов, признавших себя белорусами, наблюдается постепенное снижение их числа в 1980-е гг. и затем некоторое увеличение численности белорусов в постсоветский период, достигшей к 2009 г. уровня 1939 г. В советское время был взят курс на «постепенное слияние наций и народностей», что выразилось на практике в доминировании русской культуры, переводе школ на русский язык обучения. При этом следует отметить, что прямого запрета белорусских школ не было, выбор был оставлен за родителями, но именно в городах процесс русификации школ стал наиболее активным. В итоге Конституция СССР констатировала факт, что «на основе сближения всех классов и социальных слоев, юридического и фактического равенства всех наций и народностей... сложилась социальная общность – советский народ». После развала СССР и образования уже полностью самостоятельной Республики Беларусь, как уже отмечалось, численность участников переписей, признавших себя белорусами, стала постепенно увеличиваться. Таким образом, наблюдается связь самоидентификации белорусов с политической сферой. В то же время перепись 2009 г. показала, что при примерно равном процентном соотношении белорусов по все областям, тем не менее, выделяется Гродненская область, где белорусами себя признали только 66,7 % участвовавших в переписи. Можно предположить, что здесь сыграли свою роль и географический, и исторический факторы. В этом пограничном регионе больше сказывается влияние с Запада и то, что до 1939 г. Западная Беларусь входила в состав Польши.

Примечательно, что по переписи 1999 г. 81,2 % респондентов признали себя белорусами, из них 85,6 % признали белорусский язык родным, но в то же время только 41,3 % участников отметили, что они обычно разговаривают на белорусском языке, в 2009 г.

60,8 % участников переписи идентифицировали себя как белорусы, а доля разговаривающих дома по-белорусски упала до 26 %. Возникает вопрос: какой критерий является доминирующим при самоидентификации: язык или самосознание? Вероятно, именно самосознание важнее при определении национальности, даже в том случае, если респондент слабее владеет родным языком. Здесь уже свою роль играют и социальный, и политический факторы. Их влияние в исторической ретроспективе рельефнее иллюстрируется при рассмотрении отдельных регионов. Например, в Виленской губернии по переписи 1897 г. 56 % населения представляли белорусы, литовцы – 12,7 %, причем в уездах, территория которых в настоящее время находится в составе Беларуси, доля белорусов составила около 80 % [7, с. 68–69]. По переписям же 1979 г. удельный вес литовцев возрос до 79,9 %, 2001 г. – 83,5 %. В самом г. Вильнюсе литовцы составляли по переписи 1897 г. 2,7 % против 30,9 % поляков. В 1921 г., после того, как Вильнюс отошел к Польше, поляками назвали себя уже 65,9 % жителей города, а литовцами – около 1 %. В советское же время по данным переписей литовцы в Вильнюсе составляли уже около 50 % населения, после провозглашения независимости Литвы – 57 %.

Таким образом, можно сделать следующий вывод. Историческая практика показывает, что на формирование этнического и национального самосознания белорусов оказывали и оказывают влияние ряд социальных и политических факторов: образ жизни, уклад быта, вхождение в состав определенных государственных образований и т. д. При этом самосознание может изменяться в результате определенного идеологического воздействия. Следует различать национальное самосознание и сознание принадлежности к определенному государственному устройству. Безусловно, одним из основных критериев, определяющих этнос и нацию, является язык населения, но он является скорее следствием воздействия на индивидуумов определенных социальных и политических факторов, может изменяться под влиянием извне. Вследствие этого, на наш взгляд, при определении этноса или нации главным является не язык, а самосознание и самоидентификация населения, которые формируются не стихийно, а под определенным влиянием и зависят от проводимой воспитательной работы с использованием средств массовой информации и т. д. Мониторинг самоидентификации населения путем переписей

показывает достаточно высокий уровень национального самосознания белорусов, при том, что степень владения национальным языком разная в разные исторические периоды. Поэтому в настоящее время в условиях глобализации и совершенствования СМИ следует учитывать эти факторы с тем, чтобы население Беларуси, отличием которого является резкое преобладание одной нации – белорусской, сохранило свою национальную идентичность.

Использованная литература

1. Попов, И. Белоруссия и белорусы / И. Попов. – М.: Издание 2-е книжного склада М.В. Клюкина, 1912. – 63 с.

2. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Под ред. Н.А.Тройницкого. Т. II. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. – С.-Петербург, 1905. – 213 с.

3. Гарэцкі Г. Нацыянальныя асаблівасці насельніцтва БССР і беларускага насельніцтва СССР паводле перапісу 1926 году // Польша. – 1929, май. – С. 77–103.

4. Жиромская В.Б., Киселев И.Н., Полякова Ю.А. Полвека под грифом «Секретно». Всесоюзная перепись населения 1937 г. – М.: Наука, 1996. – 149 с.

5. Культурное строительство в БССР. – Минск: изд. УНХУ БССР, 1940. – 110 с.

6. Демоскоп. Приложения. Переписи населения Российской империи, СССР и независимых республик. Национальный состав по республикам: [demoscope.ru|weekly|pril.php/](http://demoscope.ru/weekly/pril.php/) Перепись населения – 2009 г.: Статистические публикации. [Электронный ресурс] – Минск, 1998. Режим доступа: <http://belstat.gov.by/homep/ru/perepic/2009/itogi.php>. Дата доступа: 13.03.2012.

7. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Под ред. Н.А. Тройницкого. Т. IV. Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. – С.-Петербург, 1905. – 200 с.

З вопыту арганізацыі нацыянальнай навукі ў БССР

Шаўчук І. І., Карзенка Г. У.

г. Мінск, БДПУ

Суадносіны ступені ўплыву і прысутнасці нацыянальнага і інтэрнацыянальнага кампанентаў ў працэсе навуковай творчасці і яе выніках, у сённяшнім навуказанўстве з’яўляюцца дыскусійнымі. Тым не менш, роля гэтых фактараў у значанай сферы сацыяльнай дзейнасці спецыялістамі прызнаецца відавочнай. Мы не ставім зараз на мэце працягнуць абмеркаванне тэарэтычных аспектаў акрэсленага пытання. Таму, пры раскрыцці тэмы, будзем зыходзіць з таго пастулата, што навука, якая “робіцца” ёсць нацыянальная, а навука “зробленая” – інтэрнацыянальная.

У гэтай сувязі асаблівы інтарэс мае паўторная інстытуалізацыя навукі ў Беларусі ў 1920–1930-х гадах, паколькі, пасля знішчэння гэтага сацыяльнага інстытуту Расіяй у XIX ст., ён не меў філіяцыйнай кампаненты. Падчас вывучэння значанага пытання ва ўмовах тагачаснай нацыянальнай савецкай рэспублікі, мае самастойнае значэнне нацыянальны аспект гэтага працэсу. Прыгладванні яго, перш за ўсё справядліва на першы план выходзіць стварэнне менавіта беларускай навукі. Аднак, за выключэннем дадзенага чынніка, прысутнічалі і іншыя: яўрэйскі, польскі, расійскі і г. д. Сацыяльныя і палітычныя ўмовы абумовілі сітуацыю, калі мы не можам казаць пра ўласна беларускую навуку, як працэс нацыянальна афарбаванага спосабу здабыцця новых ведаў, кшталту “нямецкая філасофія”, альбо “англійская палітэканомія”. Дарэчы, У.І. Пічэта ў красавіку 1925 г. зазначаў: “Наша прафесура – гэта прышэльцы. Нам трэба стварыць сваю прафесуру...” [7, арк. 19 адв.]. Хутчэй за ўсё паняцце “беларуская навука” мела, асабліва з канца 1920-х гг., і перадусім яе гуманітарны і сацыяльны сектары, выключна геаграфічнае, а не сутнаснае этнічнае гучанне. Галоўным чынам сказанае пацвярджаецца кадравым складам вучоных рэспублікі. Асабліва на этапе станаўлення сацыяльнага інстытуту навукі ў акрэслены час. Гэтаксама, неабходна ўлічваць нацыянальна самаўсведамленне, менталітэт тых дзеячоў, якія паводле паходжання лічыліся беларусамі, і якіх сучасная гістарыяграфія схематычна залічвае да “беларускіх дзеячоў”, нягледзячы на тое, што іх свядомасць не

сягала далей узроўню “западнаруссизма”: Я.Ф. Карскі, Я.В. Воўк-Левановіч і інш. Да таго, звернем увагу, што згадаваючы першыя годы існавання БДУ да яго 10-годдзя У.І. Пічэта канстатаваў: “Праўленьне БДзУ імкнулася да таго, каб запрасіць да працы ў БДзУ праф. беларусоў, якія працавалі ў інш. навуч. установах. Аднак ... не адзін з праф. беларусаў ня даў сваёй згоды на працу ў БДУ” [2, с. 25]. Характарызуючы Я.Ф. Карскага як “беларускага дзеяча”, не трэба забывацца на словы Я.Ю. Лёсіка, прамоўленыя на паседжанні адной з прадметных камісій універсітэта ў лютым 1924 г.: “... Карскі, пры ўсёй яго вучонасці, да беларускага руху ставіцца варожа” [8, арк. 23]. Пічэта ў сваю чаргу (1939 г.): “Для Карскага Беларусь – гэта толькі Заходняя Расія...” [10, арк. 5]. Такім чынам, абсалютна розныя навукоўцы, аднолькава характарызавалі пазіцыю акадэміка. Тая самая сітуацыя прасочваецца і ў выпадку вучня і маладзейшага калегі Я.Ф. Карскага Я.В. Воўк-Левановіча. Так, у кастрычніку 1929 г. старэйшы ўпаўнаважаны АДПУ Сікорскі зазначаў: “Вялікадзяржаўныя шавіністычныя ўстаноўкі Воўк-Левановіча, наведванне ім Карскага мне былі вядомыя...” [13, арк. 36]. Праз два месяцы, пасля прачытання 16 снежня 1929 г. Я.В. Воўк-Левановічам даклада “Пра некаторыя важнейшыя недахопы беларускай літаратуры” у БАН, У.М. Ігнатоўскі прапанаваў яму пакінуць Беларусь і ўніверсітэт [13, арк. 46].

І апошні штрих, які характарызуе ўнутрынавуковую сітуацыю, дакладней перманентнае супрацьстаянне беларускіх і небеларускіх, галоўным чынам яўрэйскіх і расійскіх прадстаўнікоў навукі. Толькі два прыклады. Так, камуністычная фракцыя праўлення БДУ фіксавала ў кастрычніку 1926 г.: “Пераважалі русіфікатарскія настроі, якія абапіраліся на пераважна рускі склад навуковых работнікаў сярод прафесуры”. Спробы больш актыўнага ажыццяўлення беларусізацыі выклікалі, як адзначалася ў цытаваным вышэй дакуменце, арганізаваны сумесны адпор з боку рускіх і яўрэйскіх навуковых работнікаў” [11, арк. 348]. У 1929 г. камісія ЦКК ВКП(б) для абследавання практыкі правядзення нацыянальнай палітыкі пад кіраўніцтвам У.П. Затонскага адзначала варожасць да ўсяго беларускага з боку яўрэйскіх навуковых работнікаў – да карэнізацыі навукоўцаў, незадаволенасць “недастатковым” камплектаваннем Акадэміі навук яўрэямі і г. д. [12, арк. 13–14]. Зыходзячы з канкрэтна-гістарычных умоваў

арганізацыйнага развіцця навукі, мусім улічваць тэя фактары. А ў дадзеным выпадку менавіта на нацыянальныя і звернем увагу.

Такі падыход апраўданы, нягледзячы на вялікую колькасць згадак пра нацыянальныя навуковыя падраздзяленні, паколькі да сённяшняга дня яны не атрымалі, на нашу думку, належнай аргументаванай прысутнасці ў айчыннай гістарыяграфіі. Нявывераныя нават факты, якія дастаткова проста верыфікуюцца. Фактычна можам вылучыць толькі некалькі спецыяльных публікацый І.П. Герасімавай [5], М.У. Токарава [18] і Д.Л. Шавялёва [25], а таксама неаргументаваныя асобныя згадкі ў іншых працах М.У. Токарава [19] і П.Ц. Петрыкава [17]. Закраналася праблема і ў публікацыях аўтараў гэтага матэрыялу [23; 24], аднак ніякай рэакцыі ў беларускіх навуковых колах прадстаўленыя вынікі даследаванняў не выклікалі. Яны папросту засталіся незаўважанымі.

Зразумела, у межах вызначанага аб'ёму немагчыма здзейсніць асвятленне ўсіх момантаў, што гэтага патрабуюць. Таму тэзісна звернема да тых, якія ўяўляюцца недастаткова высветленымі і дыскусійнымі. Такімі, напрыклад, мы лічым, стварэнне Інстытута яўрэйскай культуры, час стварэння Інстытутаў яўрэйскай і польскай пралетарскіх культур (ІЯПК, ППК), спосабы асвятлення навукоўцамі некаторых, быццам бы вядомых нацыянальных арганізацыйных формаў навукі ў Беларусі, асобы кіраўнікоў нацыянальных інстытутаў, матывацыю стварэння нацыянальных навуковых падраздзяленняў.

Стварэнне Інстытута яўрэйскай культуры. І.П. Герасімава, П.Ц. Петрыкаў, М.У. Токараў сцвярджаюць пра яго ініцыяванне “яўрэйскімі коламі”, пра актыўную працу яўрэйскай камісіі ў 1921 г. і пазней. У якасці доказа неслухнасці іх пазіцыі працытуем адзін дакумент. Гэта службовая запіска намесніка кіраўніка Акадэміцэнтра С.М. Некрашэвіча Наркаму асветы У.М. Ігнатоўскаму, напісаная ў снежні 1921 г. У ёй звяртаецца ўвага: “Ак[адэмічны] Цэнтр прымае ўсе магчымыя меры да стварэння пры Ак[адэмічным] Цэнтры яўрэйскага культурнага ядра, і калі яно яшчэ да гэтага часу не створана, то віна ў гэтым амаль выключна падае на т. Франкфурта, як кіраўніка Еўбюро і члена Калегіі Ак[адэмічнага] Цэнтра. За ўвесь шасцімесячны перыяд існавання Ак[адэмічнага] Цэнтра ад т. Франкфурта не паступіла

ніводнай канкрэтнай прапановы аб яўрэйскай культурна-навуковай працы пры АЦ. Гэтая культурна-навуковая праца магла выяўляцца ў двух напрамках – у стварэнні Яўрэйскага Акадэмічнага Тэатра і Інстытута яўрэйскай культуры. Першае пытанне ажыццёлена, толькі [не з] ініцыятывы т. Франкфурта і Яўтруппа пры Актэатры існуе. Што ж тычыцца другога пытання – стварэння Інстытута яўкультуры, то да гэтага пытання Яўбюро паставілася цалкам індывідуальна, а між тым ініцыятыва па арганізацыі гэтай установы, як спецыяльна-яўрэйскай, можа зыходзіць толькі ад Яўбюро. Акадэмічным Цэнтрам з свайго боку былі прадстаўлены ўсе магчымасці: 1) заснавана была спецыяльная пасада па распрацоўцы пытання аб Інстытуце яўкультуры; 2) у заяўцы ад 31 кастрычніка г.г. ... зроблены запыт на 30 пайкоў для названай ўстановы. Не магу не згадаць пра яўрэйскую камісію па вывучэнні старажытнасцяў, якая існавала да кастрычніка м-ца пры Адзеле аховы помнікаў даўніны. ... у кастрычніку м-цы было прапанавана ўсім падведаным установам прадставіць даклады аб іх працы. Зыходзячы з таго, што прадстаўлены даклад аддз[ел] аховы помнікаў даўніны быў прызнаны нездавальняючым, гэты Адзел быў расфармаваны, а яўр[эйская] камісія па вывучэнні старажытнасцяў, якая не прадставіла ніякіх дакладаў аб сваёй працы, была прылічана да таварыстваў, што субсідуюцца па меры іх сапраўднай працы. Прыблізна праз паўтара м-ца да мяне звярнуўся т. Франкфурт з прэтэнзіяй, што Камісія аднесена да таварыстваў. Мною было паказана, што гэта прынятае Вамі і т. Кацэнбогінам; аднак, мною тут жа было заяўлена, што калі т. Франкфурт лічыць, што камісія сапраўды працавала, а не толькі лічылася на паперы (у чым можна пераканацца з таго, што Камісія толькі праз 1^{1/2} месяцы даведлася пра сваё перайменаванне), то пад яго, Франкфурта адказнасць, Ак[адэмічны] Цэнтр можа залічыць іх на службу і знайсці такім чынам спосаб кампенсацыі іх працы. Па ўсёй бачнасці, т. Франкфурт у прыняцце быў згодны з Ак[адэмічным] Цэнтрам, таму ў выглядзе кампенсацыі за працы Камісіі прапанаваў аднаго з былых членаў т. Рабіновіча залічыць на паёк. У адказ на гэта А.Ц. было ўказана, што паёк выдаецца толькі тым, хто афіцыйна працуе, а таму прапаноўвалася ўказаць, на якую пасаду Яўбюро прапануе т. Рабіновіча, але адказу на гэтую прапанову не было” [9, арк. 28–30 адв.].

Час стварэння Інстытутаў яўрэйскай і польскай пралетарскіх культур. Стварэнне і існаванне гэтых інстытутаў не было таямніцай для гістарыяграфіі, паколькі зафіксавана ў статуте БАН, і ў іншых афіцыйных дакументах. Тым не менш, год пачатку іх існавання чамусьці выклікае розныя хібныя меркаванні. Напрыклад, у “Энцыклапедыі гісторыі Беларусі” выказана памылковая думка пра пачатак існавання польскага інстытута з 1931 г. (адпаведны яўрэйскі інстытут энцыклапедыя не згадвае ўвогуле) [1]. Тое самае назіраецца і з яўрэйскім: “... Інстытут яўрэйскай пралетарскай культуры быў створаны ў 1933 г., а не ў 1932 г., як меркавалася раней”, – піша Д.Л. Шавялёў [25]. Між іншым, у акадэмічным архіве захаваўся арыгінал пастановы Прэзідыуму БАН аб арганізацыі двух Інстытутаў – яўрэйскай і польскай пралетарскіх культур, пазначаны 25 кастрычнікам 1932 г. [20, арк. 90]. Гэтую ж дату канстатавала ў 1996 г. І.П. Герасімава. Дарэчы, у 1934 г. І.Ф. Шпілеўскі стварэнне адпаведных устаноў датаваў тым самым днём [26, с. 98, 100].

Іншыя нацыянальныя арганізацыйныя формы навукі. За выключэннем зазначаных інстытутаў, у структуры БАН адпаведна чэрвеньскай (1933 г.) пастановы СНК БССР “Пра сетку навукова-даследчых устаноў БССР” арганізаваны Інстытут пралетарскай культуры літоўскай, латышскай і іншых народнасцяў БССР, у які аб’ядноўваліся літоўскі і латышскі сектары Акадэміі навук [14, арк. 10, 12; 19, с. 38]). У 1935 г. усе нацыянальныя інстытуты былі аб’яднаныя ў адзін Інстытут нацыянальных меншасцяў. Гэтыя факты з’яўляюцца хрэстаматыйнымі. Але і тут прысутнічае блытаніна, якую ствараюць быццам бы дасведчаныя даследчыкі. Напрыклад, прадстаўлена яна ў акадэмічным выданні [15, с. 180], у энцыклапедычным артыкуле М.В. Біч сцвярджаў, што С.Х. Агурскі з 1934 г. займаў пасаду дырэктара ІНМ, а М.У. Токараў – намесніка дырэктара [3, с. 42; 4, с. 16], чаго, зразумела быць не магло. С.Х. Агурскі насамрэч займаў пасаду намесніка дырэктара ІНМ, але толькі ў кароткі перыяд яго існавання з 1935 г. па 1936 г., а перад тым – дырэктара ІЯПК.

Кіраўнікі нацыянальных інстытутаў БАН. І гэтае пытанне не раскрыта даследчыкамі. Што тычыцца кіраўнікоў яўрэйскага інстытуту, то, як можна меркаваць, першым дырэктарам стаў І. Ашаровіч, але займаў пасаду чатыры дні, а 29 кастрычніка

выконваючым яго абавязкі быў прызначаны І. Гершенбаўм [20, арк. 90]. Гэта канстатуе і пастанова Прэзідыуму ад 21 лютага 1933 г. аб праверцы работнікаў БАН [21, арк. 9]. У тым жа годзе 3 ліпеня дырэктарам стаў С.Х. Агурскі [21, арк. 62]. Такім чынам, ён заняў пасаду ў 1933 г. Адносна кіраўніцтва польскага інстытута В.А. Астрогам у энцыклапедычным артыкуле выказана недакладнасць, калі ён называе дырэктарам Я.А. Віткоўскага ў 1931–1935 гг. [1]. Яшчэ У.М. Міхнюк канстатаваў зняцце яго з пасады ў 1933 г. [6]. Сапраўды, 7 жніўня 1933 г. Прэзідыум БАН прызначыў в.а. дырэктара Ф.П. Зарэмбскага, а 4 верасня пастанавіў зняць з пасады дырэктара і ўвогуле з працы ў Акадэміі з 1 верасня Я.А. Віткоўскага. 19 верасня Прэзідыумам Ф.П. Зарэмбскі быў зацверджаны намеснікам дырэктара, а дырэктарам – Т.Ф. Домбаль [21, арк. 66, 71, 73]. У гэтай якасці апошні выступаў пры падрыхтоўцы справаздачы БАН XI з’езду саветаў БССР (1934 г.) [22, арк. 14–15]. Т.Ф. Домбаль заставаўся дырэктарам да ліквідацыі асобнага Інстытута польскай пралетарскай культуры ў 1935 г.

Матывацыя стварэння нацыянальных навуковых падраздзяленняў у айчыннай навуцы прадстаўлена адназначна як вынік правільнай нацыянальнай палітыкі, адмоўныя змены ў якой з сярэдзіны 1930-х гг. прывялі да закрыцця згаданых нацыянальных навуковых устаноў. Такая пазіцыя нам уяўляецца сумніўнай. Думаецца, што такога кшталту арганізацыйныя мерапрыемствы, калі пакінуць па-за полем зроку палітыку, ды і каляпалітычныя пытанні, не былі патрэбныя для даследавання гісторыі і культуры яўрэяў (8,2 % у складзе насельніцтва БССР), палякаў (2 %), латышоў (0,3 %), літоўцаў (0,1 %). Тое, што не навука, а палітыка стала грунтам стварэння падобных структур, сведчыць факт іх адеутнасці ў рускіх (7,7 %) і украінцаў (0,7 %). Гэтага ніхто з арганізатараў і сучаснікаў тых падзей не хаваў. “Стварэнне самастойных нацыянальных інстытутаў мае вялікае палітычнае значэнне”, – пісаў неадменны сакратар БАН П.Я. Панкевіч [16, с. 108]. Тое ж адзначалася і ў справаздачы БАН XI з’езду Саветаў БССР (1934 г.): “Стварэнне самастойных нацыянальных інстытутаў у сістэме Акадэміі навук мае вялікае палітычнае значэнне ў сэнсе вырашэння важнейшых пытанняў ленінскай нацыянальнай палітыкі” [22, арк. 4].

Вывучэнне праблемы дазваляе таксама сцвярджаць, што ініцыятарамі арганізацыі самастойнай яўрэйскай навукова-даследчай працы выступілі не яўрэі, палякі, латышы, літоўцы а беларусы. Прычыну гэтага мы бачым у імкненні прадстаўнікоў беларускай палітычнай і навуковай эліты пабудаваць нацыянальную рэспубліку ў савецкай форме, завяршыць працэс нацыятварэння. Адсюль планавалася вывесці найбольш моцных актыўных канкурэнтаў, пераважна лепш за карэнны этнас адукаваных гараджанаў, па-за беларускі кантэкст у галіне культурнага і навуковага будаўніцтва. Пазней навукова-арганізацыйныя працэсы лагічна абумоўліваліся зменамі ў нацыянальнай палітыцы, вызначанымі палітычнай і эканамічнай сітуацыяй.

Выкарыстаная літаратура

1. Астрога, В. Інстытут польскай пралетарскай культуры / В. Астрога // Энцыкл. гіст. Беларусі: у 6 т. – Мінск, 1996. – Т. 3. – С. 496.
2. Беларускі Дзяржаўны Універсітэт да 10-й гадавіны Кастрычнікавай рэвалюцыі. – Мінск, 1927. – 76 с.
3. Біч, М.В. Агурскі Самуіл Хаімавіч / М.В. Біч // Энцыкл. гіст. Беларусі: у 6 т. – Мінск, 1999. – Т. 1. – С. 42.
4. Возвращённые имена: Сотрудники АН Беларуси, пострадавшие в период сталинских репрессий / сост. и авт. предисл. Н.В. Токарев; под ред. А.С. Махнача. – Минск: Наука и техника, 1992. – 120 с.
5. Герасимова, И. К истории еврейского отдела Института белоруской культуры (Инбелкульт) и еврейского сектора Белорусской академии наук в 20–30- годах / И. Герасимова // Вестник еврейского университета в Москве. – 1996. – № 2. – С. 144–167.
6. Міхнюк, У. Віткоўскі І.А. / У. Міхнюк // Энцыкл. гіст. Беларусі : ў 6 т. – Мінск, 1994. – Т. 2. – С. 308.
7. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ). Ф. 4-п. – Воп. 1. – Спр. 2323. Протоколы засяданій правлення Комвуза БССР, фракцыі КП(б)Б Белгосуніверсітэта, 3-й Всебелорускай канферэнцыі пролетарскага студэнцтва, дакументы к ним. 17 июля 1925 г. – 3 декабря 1926 г.

8. НАРБ. Ф. 205. – Воп. 1. – Спр. 781. Протоколы заседаний деканата, советов отделений и предметных комиссий [педагогического] факультета. 16 декабря 1923 г. – 26 декабря 1924 г.

9. НАРБ. Ф. 42. – Воп. 1. – Спр. 519. Отчёт о работе за 1921 г., смета расходов на 1922 г. и штатное расписание академического центра БССР, отчёты о работе научно-литературного отдела Наркомпроса БССР, Белорусского государственного академического театра и оперно-драматической студии в гор. Москве. 31 августа 1921 г. – 12 января 1922 г.

10. НАРБ. Ф. 4-п. – Воп. 1. – Спр. 14635. Копия докладной записки члена-корреспондента Академии наук СССР В.И. Пичеты в ЦК ВКП(б) от 18 ноября 1939 г. о разграничении областей и районов между БССР и УССР, стратегическая карта средней Европы с нанесением территории, заселённой белорусами [1939 г.].

11. НАРБ. Ф. 4-п. – Воп. 1. – Спр. 2310. Протоколы заседаний коллегии агитационно-пропагандистского отдела ЦК КП(б)Б, комиссий при отделе, еврейского бюро и пленума латышского бюро ЦК КП(б)Б, документы к протоколам. 21 сентября 1925 г. – 10 декабря 1926 г.

12. НАРБ. Ф. 4-п. – Воп. 1. – Спр. 4182. [Короткие справки] о политико-просветительной работе, ликвидации неграмотности, развитии белорусской художественной литературы и др., сведения о составе и численности аспирантов БССР на 5 апреля 1929 г. 26 мая 1928 г. – 28 мая 1929 г.

13. НАРБ. Ф. 4-п. – Воп. 1. – Спр. 4720. Докладные записки ГПУ БССР о настроениях национал-демократических кругов г. Минска, наличии кулацких элементов в отдельных районах БССР, искривлении классовой линии партии при обложении и взыскании сельскохозяйственного налога с кулацких хозяйств, состоянии немецких колоний Мозырского окр. и др. 26 апреля 1929 г. – 31 мая 1931 г.

14. НАРБ. Ф. 60. – Воп. 1. – Спр. 161. Постановления СНК БССР о сети научно-исследовательских учреждений и подготовке аспирантов. 10.02.–7.06.1933.

15. Национальная Академия наук Беларуси. Персональный состав. 1928–2008 / сост.: О.А. Гапоненко [и др.]; редкол.: Н.А. Борисевич [и др.]. – 4-е изд., доп. и перераб. – Минск: Белорус. наука, 2008. – 376 с.

16. Панкевич, П. Беларуская Акадэмія навук за пяць лет / П. Панкевич // Фронт навукі і тэхнікі. – 1934. – № 3. – С. 107–112.

17. Петрыкаў, П.Ц. Інстытуту беларускай культуры – 70 гадоў / П.Ц. Петрыкаў // Весці АН РБ. – Сер. гуманітар. навук. – 1992. – № 5–6. – С. 52–70.

18. Токараў, М. Вывучэнне культуры і гісторыі яўрэяў у Беларускай акадэміі навук / М. Токараў // Беларусіка=Albaruthenica. – Мінск, 1995. – Кн. 4. – С. 133–136.

19. Токарев, Н.В. Академия наук Белорусской ССР: годы становления и испытаний (1929–1945) / Н.В. Токарев; под ред. В.А. Полуяна. – Минск: Наука и техника, 1988. – 182 с.

20. Цэнтральны навуковы архіў НАН Беларусі (ЦНА НАНБ). Ф. 1. – Спр. 16а. Протоколы засяданняў Президиума АН БССР і выпискі из протоколов (1932 г.).

21. ЦНА НАНБ. Ф. 1. – Спр. 21а. Стенограммы засяданняў Президиума і другая перепіска, протоколы засяданняў Президиума АН БССР (1933 г.).

22. ЦНА НАНБ. Ф. 1. – Спр. 29. Отчёт АН БССР к XI съезду Советов БССР (1934 г.).

23. Шаўчук, І.І. Гуманітарныя навукі ў сацыяльнай гісторыі Беларусі (20–30-я гады XX ст.) / І.І. Шаўчук. – Брэст: БрДУ, 2007. – 279 с.

24. Шаўчук, І.І. Спроба стварэння Інстытута яўрэйскай культуры / І.І. Шаўчук, Г.У. Карзенка // Этнічная, моўная і культурная разнастайнасць у сучасным грамадстве: 29–30 мая 2014 г., г. Магілёў; уклад. І.А. Пушкін, рэдкал. Ю.М. Бубнаў (адк. рэд.) [і інш.]. – Магілёў: МДУХ, 2014. – С. 318–323.

25. Шевелев, Д. Еврейские исследования в Белорусской ССР в 1933–1941 гг. (по документам Центрального научного архива Национальной академии наук Беларуси) / Д. Шевелев // Мат. Шестнадцатой ежегод. Междунар. междисциплинар. конф. по иудаике. Ч. 2. Вып. 26. М., 2009 [Электронны рэсурс]. – Режим доступу: <http://www.libed.ru/konferencii-raznoe/356073-13-moscow-center-for-university-teaching-jewish-civilization-sefer-proceedings-the-sixteenth-annual-internati.php>. – Дата доступу: 01.06.2014.

26. Шпілеўскі, І.Ф. Беларуская Акадэмія навук да XV-годдзя БССР / І.Ф. Шпілеўскі. – Менск: Выд-ва БАН, 1934. – 144 с.

Историография белорусского национального движения в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.)

Щавлинский Н. Б.

г. Минск, БНТУ

Национальное движение белорусов в годы Первой мировой войны прошло сложный и трудный путь и заявило о себе как общественное движение за создание белорусской государственности, социальное и национальное освобождение белорусского народа, свободное развитие его языка и культуры.

В разные годы к проблеме белорусского возрождения обращались многие отечественные и зарубежные историки, результатом чего стало издание многочисленных монографий, книг и статей. Однако и сегодня обращение к опыту деятельности белорусского возрождения в годы Первой мировой войны представляет собой актуальнейшую проблему в исторической науке, так как в условиях реализации белорусским народом курса на независимость своей страны, дает возможность разобраться в сложнейших переплетениях идеологии и политики действовавших в то время партий и организаций, выяснить логику принятия ими судьбоносных решений, характер взаимодействия социальных и политических сил общества.

Важное место в сфере исследования концепции государственно-политического и национально-культурного самоопределения Беларуси в сложнейших условиях войны, занимает проблема освещения положения и степени разработки этой тематики в исторической науке. Как известно, первыми историками белорусского национального движения были непосредственные его участники. Опираясь в некоторых случаях на отдельные документы и материалы, все они отдавали предпочтение воспоминаниям о событиях, которые наблюдали. Поэтому их работы в основном носят мемуарный и описательный характер.

Среди таких работ, в которых анализируются отдельные аспекты белорусского государственно-политического и национально-культурного самоопределения в годы Первой мировой войны, можно отметить исследования М. Богдановича «Белорусское возрождение» [1], А. Цвикевича «Краткий очерк возникновения Белорусской Народной Республики» [2], Я. Варонкі «Беларускі рух ад 1917

да 1920 году» [3], А. Станкевича «Rodnaja mowa u swiatyniach» [4]. В этих работах исследуется национальная культура в ее соотношениях с другими западноевропейскими культурами, а также роль художественной литературы, языка, писателей просветителей, ученых и педагогов в развитии белорусского национального движения. Дается обоснование политике полонизации и активной русификации, приведшей к тому, что белорусский этнос концентрировался преимущественно в сельской местности и основными его носителями были крестьяне. Однако слабым местом данных работ является отсутствие документальной основы для подкрепления рассуждений авторов.

К названным работам мемуарного характера примыкают воспоминания А. Луцкевича о деятельности первых белорусских организаций под названием «За дваццаць пяць гадоў» [5]. Автор в сжатой форме и популярно анализирует работу белорусских национальных организаций, в особенности на оккупированной территории Беларуси. Однако отсутствие в ней источниковых данных, документальной основы (А.И. Луцкевич писал эту работу, находясь в стенах тюрьмы) в некоторой степени придает работе ретроспективный характер. Например, автор не лишён субъективного подхода в оценке деятельности организации «Сувязь Незалежнасці і Непадзельнасці Беларусі» и ее лидера – В. Ластовского.

В этой группе публикаций определенную ценность представляют книги В. Игнатовского «Кароткі нарыс гісторыі Беларусі» [6] и Е.Канчера «Белорусский вопрос» [7], изданные в 1919 г. Если в первой из них дается краткий анализ национально-политической жизни в Беларуси накануне Февральской революции, то во второй основное внимание уделяется национальному движению в период Первой мировой войны на неоккупированной части Беларуси и в России.

Итак, в своем большинстве эти работы носили публицистический характер и являются для современных историков скорее справочным материалом, нежели самостоятельным научным исследованием. Однако, несмотря на то, что историография проанализированного времени не дает разработанной и детально освещенной истории белорусского государственно-политического и национально-культурного самоопределения в годы Первой мировой войны, она все же содержит много воспоминаний, свидетельств,

безусловно, очень ценных, ибо в них сохраняется непосредственность восприятия, знание таких подробностей и ощущение таких оттенков, которые почти всегда ускользают от тех, кто не был участником или свидетелем событий.

В 1920-е гг. интерес к проблематике белорусского возрожденческого движения значительно возрос, и наряду с работами мемуарно-описательного характера историография пополнилась более основательными трудами. К числу таких исследований относится книга Ф. Турука «Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белорусов» [8]. Она насыщена содержательным, во многом уникальным историко-информационным фактическим материалом. Особенно следует отметить помещенные в книге в качестве дополнения документы, связанные с белорусским просветительным, революционным движением, деятельностью Белорусской социалистической Громады. Кроме того, работа Ф. Турука выделяется среди других исследований его времени достаточно высоким теоретическим и научным содержанием.

Ценные сведения и материалы, которые касаются возрожденческой работы белорусских национальных деятелей в годы Первой мировой войны, имеются в публикациях Д.Ф. Жилуновича «Два бакі беларускага руху» [9], «Люты-Кастрычнік у беларускім нацыянальным руху» [10], М.В. Довнар-Запольского «Гісторыя Беларусі» [11], В.М. Игнатовского «Гісторыя Беларусі ў XIX і пачатку XX стагоддзя» [12].

Определенный вклад в разработку исследуемой проблемы вносят также книги, брошюры, статьи, написанные такими активными деятелями строительства Советской власти в Беларуси как А.Ф. Мясников [13], А.Г. Червяков [14], В.Г. Кнорин [15] и др. Хотя в своих работах они основное внимание уделяли революционным событиям в Беларуси и на Западном фронте, борьбе большевиков против социалистов-революционеров, меньшевиков и партий национальной демократии, тем не менее, собранный ими фактический материал позволяет более объективно и правдиво отразить один из этапов в историческом прошлом белорусского народа.

Таким образом, в первый период, который условно можно отнести к концу 20-х гг. XX в., были сделаны некоторые успехи в осмыслении роли и места белорусского национального движения в общественно-политической жизни Беларуси в период Первой

мировой войны. Названные исследования, авторами которых были известные белорусские государственные и общественные деятели, ученые, представляют собой явления особого направления в белорусской историографии, которое имело своей целью изложить историю национально-освободительного движения в Беларуси, систематизировать основные исторические факты, очертить его этапы и особенности. Ценность названных работ, на наш взгляд, и в том, что они лишены явных идеологических установок.

На рубеже 20–30-х гг. XX в. под влиянием идеологии и практики сталинизма в белорусской историографии лидирующее положение заняла марксистско-ленинская идеология. В результате события Первой мировой войны приобрели противоречивое и тенденциозное отражение. Основное внимание исследователей было сосредоточено на освещении событий на Западном фронте, изучении рабочего и крестьянского движения. А деятельность белорусских национальных партий и организаций рассматривалась как контрреволюционная, направленная в основном против большевиков и Советской власти.

Такой подход характерен для многих публикаций С. Агурского, который явно занижал роль и значение белорусского возрождения, деятельность Белорусской социалистической Громады. В своей книге «Очерки по истории революционного движения в Белоруссии (1863–1917 гг.)» [16], С. Агурский сделал выводы и оценки, согласно которым «все политические партии, кроме РСДРП, во время войны вели оппортунистическую и оборонную работу, приносящую рабочему классу только вред». Подобные выводы были сделаны в его работе «Роля дробнабуржуазных партый на Беларусі ў Кастрычніцкай рэвалюцыі» [17].

Еще резче эти мотивы прозвучали в подготовленной в 1929 г. сотрудниками Истпарта ЦК КП(б)Б Ю.И. Майзелем и М.И. Шаповаловым книге «Кароткі нарыс гісторыі КП(б)Б» [18]. В ней все национальные партии, независимо от их политической ориентации и социального состава, характеризовались однозначно как «враждебная» сила, противостоящая большевикам. Утверждалось, что над всеми этими партиями, включая и революционно-демократические организации, тяготеет классовая вина, которая объективно подвела их к разгрому.

В 30–40-е гг. XX в. более-менее объективными в изучении белорусского национального движения являлись исследования белорусских эмигрантов. Изданные за границами БССР работы, содержали ценную историческую информацию, отражали некоторые новые проблемы и концепции в истории белорусского национального движения. Хотя авторы этих исследований также не смогли полностью освободиться от влияния идеологической борьбы в своих подходах к освещению государственно-политического и национально-культурного самоопределения Беларуси в период Первой мировой войны.

Среди таких работ в первую очередь необходимо отметить книгу известного деятеля Белорусской христианской демократии ксёндза Адама Станкевича. «Да гісторыі беларускага палітычнага вызвалення», изданную в 1934 г. в Вильно [19]. В ней рассматриваются многие положения, касающиеся национально-освободительной борьбы белорусского народа, дается анализ деятельности белорусских национальных организаций, направленной на реализацию идеи независимости Беларуси.

Существенное место проблемам белорусского национального движения в период Первой мировой войны отводится в работе Я. Найдзюка «Беларусь учора і сёння» [20], изданной в 1944 г., которую дополнил и доработал в послевоенное время И. Касяк. В книге широко и доступно излагается развитие белорусского возрожденческого движения в рассматриваемый нами период. Здесь упоминаются имена белорусских деятелей, анализируется работа белорусских общественно-политических организаций с дополнительными датами и текстами исторических документов, что значительно повышает ценность работы.

В целом активная разработка периода Первой мировой войны начинается только со второй половины 1950-х гг., что в немалой степени было связано с новой политической ситуацией в стране и начавшейся эпохой «оттепели». В то время были опубликованы такие работы, касающиеся в некоторой степени обозначенной тематики, как В.И. Солошенко «Большевики в борьбе с мелкобуржуазными партиями в Белоруссии (1903–март 1917 гг.)» [21], В.Г. Ивашина «Великий Октябрь в Минске» [22], И.М. Игнатенко «Беднейшее крестьянство – союзник пролетариата в борьбе за победу Октябрьской революции в Белоруссии (1917–1918 гг.)» [23].

В названных работах в научный оборот было введено много архивных материалов, довольно подробно и на основании новых источников изучались общественно-политические отношения в Беларуси. А в монографии И.М. Игнатенко, наряду с другими проблемами, характеризовалась тактическая линия политических партий в Беларуси в 1917–1918 гг., впервые в советской историографии дан развернутый социально-классовый анализ белорусского политического движения накануне Октября. Однако по-прежнему в этих работах основное внимание уделяется большевистской партии и ее союзникам. Все другие партии и организации рассматриваются как ее враги, с соответственным отношением к ним.

В 70–80 гг. XX в. историки значительно расширили круг изучаемых проблем по истории политических партий. Значительно больше внимание стали уделять вопросам реализации национальной идеи, что ярко проявилось в фундаментальном исследовании В.А. Круталевича «Рождение Белорусской Советской Республики (На пути к провозглашению республики. Окт. 1917–дек. 1918 г.)» [24]. Автор в этой работе наряду с вопросами создания белорусской государственности впервые затрагивает проблемы национального самоопределения Беларуси, создание БНР и деятельность ее Рады.

Большое место данная тематика стала занимать в таких работах Н.С. Сташкевича как «Непазбежнае банкруцтва (3 гісторыі палітычнага краху нацыяналістычных партый у Беларусі. 1917–1925 гг.)» [25], «На пути к истине: (Из истории национально-освободительного движения в Белоруссии)» [26], «Приговор революции: Крушение антисоветского движения в Белоруссии (1917–1925)» [27]. В данных исследованиях автор на большом архивном материале освещает отношение действовавших в период Первой мировой войны политических партий к проблеме создания белорусской государственности.

Заметным явлением в научной жизни по рассматриваемой проблеме явились диссертации Е.Ф. Савчука [28], Э.А. Липецкого [29], В.П. Засинца [30], В.Е. Козлякова [31], А.М. Бабкова [32].

В целом, характеризуя достижения историографии 70–80 гг. XX в., необходимо отметить масштабность и разносторонность исследований, использование новых документальных материалов. Однако необходимость считаться с официальными идеологическими установками, ограниченность первоисточников (закрытые

фонды в архивах, «спецхранилища» в библиотеках) не позволяли авторам с объективных позиций освещать проблемы государственно-политического и национально-культурного самоопределения Беларуси в период Первой мировой войны. История, таким образом, была недостаточно полной.

Только с конца 80-х–начала 90-х гг., в связи с распадом СССР и становлением суверенной, независимой Республики Беларусь, ликвидацией в исторической науке монополии марксистско-ленинской методологии, у исследователей появилась возможность дать более объективную оценку общественно-политическим процессам, происходившим в историческом прошлом белорусского народа. Однако такой резкий поворот в подходах к развитию истории поставил многих исследователей в сложное положение. Им предстояло многое переосмыслить, выработать объективные подходы к изучению общественно-политических явлений и процессов, которые раньше характеризовались и трактовались односторонне в исторических исследованиях.

На наш взгляд, эту сложную задачу в значительной степени удалось решить в своих работах И.М. Игнатенко, Н.С. Сташкевичу, М.О. Бичу, В.Ф. Ладысеву и П.И. Бригадину. И.М. Игнатенко в своих последних работах «Февральская буржуазно-демократическая революция в Белоруссии» [33], «Октябрьская революция и самоопределение Белоруссии» [34] показал на широком архивном материале расстановку политических сил Беларуси после Февральской революции, отношение национальных организаций и партий к Октябрю. Автор многое в своих трудах переосмыслил и пришел к выводу о неразрывной связи социальных и национальных проблем во время революционных событий 1917 г.

В научном докладе Н.С. Сташкевича на соискание ученой степени доктора исторических наук «Общественное движение в Белоруссии: Основные идейные течения и политические партии (1917–1925 гг.)» [35] на основе новых подходов раскрываются актуальные проблемы деятельности политических партий, общественных движений в Белоруссии, в т. ч. и их тактики в 1917–1918 гг. Данное исследование Н.С. Сташкевича по сути дела ознаменовало начало нового этапа в изучении деятельности политических партий вообще, и тактики партий в 1917–1918 гг. в частности.

Научная деятельность М.О. Бича связана непосредственно с проблемами белорусского национального движения в начале XX столетия. Он автор работы «Беларускае адраджэнне ў XIX–пачатку XX ст.» [36], содержательной статьи «Нацыянальны нігілізм і беларуская гістарыяграфія» в сборнике «З гісторыяй на Вы» [37]. Полезным является его публикация «Беларусь у перыяд буржуазна-дэмакратычных рэвалюцый», которая содержится в 7 разделе первой части «Нарысаў гісторыі Беларусі» [38].

Ладысев В.Ф. и Бригадин П.И. в совместном исследовании «На пераломе эпох: станаўленне беларускай дзяржаўнасці (1917–1920 гг.)» [39] анализируют с объективных позиций сложный процесс становления белорусской государственности, раскрывают на архивном и документальном материале роль политических партий и организаций, деятелей разной политической ориентации. Весьма полезной для изучения нашей тематики является их совместное исследование «Паміж Усходам і Захадам: станаўленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі (1917–1939 гг.)» [40].

Новыми подходами к изучению проблемы государственно-политического самоопределения Беларуси в годы Первой мировой войны отличаются кандидатские диссертации Е.Г. Богданович [41], А.В. Давидович [42], В.Г. Мазца [43], С.С. Рудовича [44], В.В. Скалабана [45], А.Д. Тогулевой [46], М.В. Цубы [47]. Переосмысление развития национально-освободительного движения в Беларуси в указанный период нашло отражение в новых работах В. Круталевича [48], В. Козлякова [49], Л. Лыча [50], Л. Лойки [51], В. Скалабана [52], С. Рудовича [53], В. Мазца [54] и др. Среди появившихся новых работ выделяется монография С. Рудовича «Час выбару. Праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 годзе» [55], в которой комплексно анализируются объективные и субъективные факторы, выдвинувшие во время Российской революции 1917 г. на повестку дня вопрос о будущем государственно-политическом и национально-культурном статусе Беларуси. Раскрываются причины, тормозившие процесс национально-государственного самоопределения белорусов.

Важным источником обогащения знаний по изучению общественно-политической и культурно-просветительской деятельности белорусского возрожденческого движения в указанный период являются некоторые обобщающие коллективные работы:

«Энцыклапедыя гісторыі Беларусі» в 6 томах [56], «Октябрь 1917 года и судьбы политической оппозиции» (Ч. 1–3) [57], «Нарысы гісторыі Беларусі» (Ч. 1–2) [58], «Государственность Беларуси: Проблемы формирования...» [59], «Нарысы гісторыі Беларускай дзяржаўнасці: XX стагоддзе» [60].

Значительное место в современной исторической науке занимают исследования, касающиеся биографий тех людей, которые вели борьбу за социальное и национальное освобождение белорусского народа и тем самым активно влияли на ход исторического процесса. Из научных публикаций, авторами которых являются И. Игнатенко и А. Кароль [61], Э. Иоффе [62], Я. Янушкевич [63], А. Лис [64], В. Калесник [65], А. Сидоревич [66], мы ближе знакомимся с такими участниками белорусского национального возрождения как В. Игнатовский, С. Некрашевич, В. Ластовский, А. Смолич, Я. Лёсик и др.

Большое значение в современной историографии белорусского национального движения в годы Первой мировой войны имеют также исследования, связанные с деятельностью белорусских организаций, партий, политических структур, которые в целях реализации национальной идеи взаимодействовали с другими национальными движениями. Наиболее ярко эти вопросы отражены в работе А.Н. Куксы «Взаимодействие национальных движений Белоруссии и Украины в 1917–192 гг.» [67], С.В. Боголейші «Беларуска-літоўскія ўзаемаадносiны ў 1915–1924 гг. “ [68], С.М. Хомiча “Беларускі нацыянальны рух ва ўмовах Першай сусветнай вайны” [69].

Проблема государственно-политического самоопределения Беларуси в годы Первой мировой войны нашла отражение в зарубежной историографии. Кроме упоминавшихся выше работ Ад. Станкевича, Я. Найдзюка и И. Касяка, полезными для разработки данной тематики являются воспоминания Е. Войниловича «Wspomnienia 1847–1928» [70], исследования А. Деруга «Z dziejow sprawy bialoruskiej w latach 1917–1918» [71], Г. Линде «Die deutsche Politik in Litauen im Ersten Weltkrieg» [72], Г. Класса «Wieder den Strom» [73], Н. Недасека «Очерки истории большевизма в Белоруссии» [74], «Камунiзм i «беларускі нацыяналізм» [75], Я. Запрудника «Да першага Усебеларускага З’езду 1917 г.» [76], Я. Калубовича «Крокі гісторыі» [77], Ю. Туронка «Беларусь пад нямецкай

акупацый» [79], Ю. Весялкоўскага «Беларусь у Першай сусветнай вайне» [78], Р. Мікніса “Літва і Беларусь..” [80]. В названных работах имеется очень ценная историческая информация, содержится большой фактический материал, отражены некоторые новые подходы к оценке общественно-политического развития Беларуси в годы Первой мировой войны. Однако слабым местом этих работ является отсутствие архивных материалов.

Таким образом, приведенный историографический обзор свидетельствует, что белорусскими и в меньшей мере зарубежными историками проделана огромная работа по изучению самых разных проблем национально-освободительного движения Беларуси в годы Первой мировой войны. Сегодня, когда решительно отброшены старые стереотипы и появился более широкий доступ к архивным материалам, эта тема в трудах исследователей звучала с новой силой. Многие историки все чаще и чаще обращаются к таким малоисследованным вопросам белорусского национального движения, как самоидентификация белорусов в годы Первой мировой войны, развитие их национальной культуры и др.

Использованная литература

1. Богданович, М. Белорусское возрождение / М. Богданович. – М.: Изд-во Украинской жизни; Типография Т-ва Рябушинских, 1916. – 24 с.
2. Цвикевич, А. Краткий очерк возникновения Белорусской Народной Республики / А. Цвикевич. – Киев: «Изд. 2. – факсимильное. Типография И.И. Чоколов, 1918. – 218 с.
3. Варонка Я. Беларускі рух ад 1917 да 1920 году: Кароткі агляд / Я. Варонка. – Коўна: Друкарня А. Бака и Манкес, 1920. – 29 с.
4. Stankewicz A. Rodnaja mowa u swiatyniach / A Stankewicz. – Wilna. – 1929.
5. Луцкевич. А. За дваццаць пяць гадоў (1903–1928): Успаміны аб працы беларускіх арганізацый / А. Луцкевич. – Вільня: Беларускае выдавецкае таварыства, 1928. – 51 с.
6. Ігнатоўскі У. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі / У. Ігнатоўскі. – Мінск: 4-е выд. Дзяржвыд Беларусі, 1926. – 176 с.
7. Канчер Е.С. Белорусский вопрос: Сборник статей / Е.С. Канчер. – Петроград: Изд-во Белорусского отдела Комиссариата по делам национальностей СКСО, 1919. – 132 с.

8. Турук Ф. Белорусское движение: Очерк истории национально-го и революционного движения белорусов / Ф. Турук. – М.: Государственное издательство, 1921. – 75 л.

9. Жылуновіч З. Два бакі беларускага руху / З. Жылуновіч // Польша. – 1923. – № 3–4. – С. 69–74.

10. Ён жа. Люты-Кастрычнік у беларускім нацыянальным руху / З. Жылуновіч // Зб. «Беларусь». Нарысы гісторыі, эканомікі, культурнага і рэвалюцыйнага руху. – Мінск. – 1924. – С. 182–194.

11. Доўнар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі / Доўнар-Запольскі. – Мінск: Беларус. Энцыкл. ім. П. Броўкі, 1994. – 510 с.

12. Ігнатоўскі У. Гісторыя Беларусі ў XIX–пачатку XX ст./ У. Ігнатоўскі. – Мінск: Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, 1925. – 251 с.

13. Мясников А.Ф. Избранные произведения / А.Ф. Мясников. – Москва: Полтиздат, 1985. – 263 с.

14. Чарвякоў А. За Савецкую Беларусь / А Чарвякоў. – Мінск: «Гістпартадзел ЦК КП(б)Б», 1927. – 135 с. Ён жа. Я ніколі не быў ворагам: Выбр. арт. і прамовы /Успаміны сучаснікаў. Мінск. Беларусь, 1992. – 181 с.

15. Кнорин В. 1917 год в Белоруссии и на Западном фронте / В. Кнорин. Минск: Государственное издательство Белоруссии, 1925 – 75 с.; Ён жа. Камуністычная партыя на Беларусі // Зб. «Беларусь». Нарысы гісторыі, эканомікі, культурнага і рэвалюцыйнага руху. – Мінск. – 1924. – С. 215–221.

16. Агурский С. Очерки по истории революционного движения в Белоруссии (1863–1917 гг.). / С. Агурский. – Минск: Белорусское государственное издательство, 1928. – 346 с.

17. Ён жа. Роля дробнабуржуазных партый на Беларусі ў Кастрычніцкай рэвалюцыі / С. Агурскі // Бальшавік Беларусі. – 1927. – № 6. – С. 45–49.

18. Майзель Ю., Шапавалоў М. Кароткі нарыс гісторыі КП(б)Б / Ю. Майзель, М. Шапавалоў. – Мінск: Беларускае дзяржаўнае выдавецтва, 1929. – 160 с.

19. Станкевіч Ад. Да гісторыі беларускага палітычнага вызвалення. Вільня. – 1934 – 128 с.

20. Найдзюк Я., Касяк І. Беларусь учора і сёння / Я. Найдзюк, І. Касяк. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – 414 с.

21. Солошенко В.И. Большевики в борьбе с мелкобуржуазными партиями в Белоруссии (1903–март 1917 гг.) / В.И. Солошенко. – Минск: Беларусь, 1981. – 206 с.
22. Ивашин В.Г. Великий Октябрь в Минске / В.Г. Ивашин. – Минск: Издательство БГУ, 1957. – 168 с.
23. Игнатенко И.М. Беднейшее крестьянство – союзник пролетариата в борьбе за победу Октябрьской революции в Белоруссии (1917–1918 гг.) / И.М. Игнатенко. – Минск: Издательство Министерства высшего, среднего специального и профессионального образования БССР, 1962. – 497 с.
24. Круталевич В.А. Рождение Белорусской Советской Республики (На пути к провозглашению республики, окт. 1917–дек. 1918 г.) В.А. Круталевич. – Минск: Наука и техника, 1975. – 334 с.
25. Шашкевіч М. Непазбежнае банкруцтва (3 гісторыі палітычнага краху нацыяналістычных партый у Беларусі. 1917–1925 гг.) / М. Шашкевіч. Мінск: Бібліятэчка газеты «Голас Радзімы», 1974. – 140 с.
26. Он же. На пути к истине: (Из истории национально-освободительного движения в Белоруссии 1917 г.) / Н.С. Шашкевич. – Минск: Б-чка газ. «Голас Радзімы», 1983. – 128 с.
27. Он же. Приговор революции: Крушение антисоветского движения в Белоруссии (1917–1925) / Н.С. Шашкевич. – Минск: Университетское, 1985. – 302 с.
28. Савчук Е.Ф. Борьба Советской власти против контрреволюционной деятельности белорусских буржуазных националистов (октябрь 1917–декабрь 1918 гг.) / Е.Ф. Савчук: автореферат дис. ... канд. ист. наук. – Минск. – 1971. – 27 с.
29. Липецкий Э.А. Борьба большевистских организаций Белоруссии с мелкобуржуазными партиями в Великой Октябрьской социалистической революции (март 1917–январь 1918 гг.) / Э.А. Липецкий: автореферат дис. ... канд. ист. наук. – Минск. – 1973. – 18 с.
30. Засинец В.П. Борьба большевиков Белоруссии против мелкобуржуазных партий (октябрь 1917–январь 1918 гг.) / В.П. Засинец: автореферат дис. ... канд. ист. наук. – Минск. – 1973. – 19 с.
31. Козляков В.Е. Борьба большевиков Белоруссии против идеологии эсеров (март 1917–1918 гг.) / В.Е. Козляков: автореферат дис. ... канд. ист. наук. – Минск. – 1982. – 24 с.

32. Бабков А.М. Политика германского империализма в Белоруссии в годы первой мировой войны / А.М. Бабков: автореферат дис. ... канд. ист. наук. – Минск. – 1983. – 20 с.
33. Игнатенко И.М. Февральская буржуазно-демократическая революция в Белоруссии / И.М. Игнатенко. – Минск: Наука и техника, 1986. – 344 с.
34. Он же. Октябрьская революция и самоопределение Белоруссии / И. М. Игнатенко. – Минск: Навука і тэхніка, 1992. – 254 с.
35. Шашкевич Н.С. Общественное движение в Белоруссии: Основные идейные течения и политические партии 1917–1925 гг. / Н.С. Шашкевич: автореферат дис. ... докт. ист. наук. – Минск. – 1990. – 68 с.
36. Біч М.В. Беларускае адраджэнне ў XIX–пачатку XX ст. Гіст. асаблівасці, узаемаадносіны з інш. народамі / М.В. Біч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – 29 с.
37. Ён жа. Нацыянальны нігілізм і беларуская гісторыяграфія // 3 гісторыі на «Вы»: Публістычныя артыкулы / М.В. Біч / Уклад. У. Арлова. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1991. – С.72–83.
38. Ён жа. Беларусь у перыяд буржуазна-дэмакратычных рэвалюцый / М.В. Біч // Нарысы гісторыі Беларусі: У 2 ч. Ч. 1. – Мінск: Беларусь, 1994. – С. 329–340.
39. Ладысеў У.Ф., Брыгадзін П.І. На пераломе эпох: станаўленне беларускай дзяржаўнасці (1917–1920 гг.) / У.Ф. Ладысеў, П.І. Брыгадзін. – Мінск: Беларускі дзяржаўны ун-т, 1999. – 127 с.
40. Ладысеў У.Ф., Брыгадзін П.І. Паміж Усходам і Захадам: станаўленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі (1917–1939 гг.) / У.Ф. Ладысеў, П.І. Брыгадзін. – Мінск: Беларускі дзяржаўны у-нт, 2003. – 307 с.
41. Багдановіч А.Г. Праблема нацыянальнай дзяржаўнасці ў грамадска-палітычным руху Беларусі (сак. 1917–студз. 1919 г.) / А.Г. Багдановіч: аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук. – Мінск. – 1995. – 19 с.
42. Давідовіч А.В. Грамадска-палітычная дзейнасць З.Х. Жылуновіча (1905–1937 гг.) А.В. Давідовіч: аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук. – Мінск, 1995. – 18 с.).
43. Мазец В.Г. Беларуская Народная Рэспубліка: абвяшчэнне і дзейнасць (1918 год) / В.Г. Мазец: аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук. – Мінск. – 1995. – 18 с.

44. Рудовіч С.С. Белорусское национальное движение в период между Февральской буржуазно-демократической и Великой Октябрьской социалистической революциями / С.С. Рудовіч: автореферат дис. ... канд. ист. наук. – Мінск, 1987. – 16 с.

45. Скалабан В.В. Белорусский национальный комиссариат (январь 1918–март 1919 гг.) / В.В. Скалабан: автореферат дис. ... канд. ист. наук. – Мінск. – 1987. – 17 с.

46. Тогулева А.Дз. Беларуска сацыялістычная грамада: праблемы ўтварэння і палітычная дзейнасць / А.Дз. Тогулева: аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук. Мінск. – 1996. – 21с.

47. Цуба М.В. Беларускі нацыянальны рух у перыяд паміж дзвюма дэмакратычнымі рэвалюцыямі (1907–люты 1917 гг.) / М.В. Цуба: аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук. – Мінск. – 1996. – 22 с.

48. Круталевич В. 25 сакавіка 1918 года ў гісторыі самавызначэння Беларусі / В. Круталевич // Полацк. – 1991. – № 3. – С. 8–11; № 4. – С. 12–14; № 5. – С. 29–31; Он же. На путях национального самоопределения / В. Круталевич. – Минск: Право и экономика, 1995. – 138 с.; Он же. История Беларуси: становление национальной державности / В. Круталевич. – Минск: Право и экономика, 1999. – 385 с.

49. Козляков В.Е. Национальный вопрос и неонароднические партии. Начало XX – конец 20-х гг. (На материалах России, Беларуси, Украины) / В.Е. Козляков. – Минск: БГТУ, 2001. – 246 с.

50. Лыч Л. Беларуска нацыя і мова: Літ.-гістарыч. арт. / Л. Лыч. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1994. – 277 с.

51. Лойка Л. БНР – БССР: Звёны аднаго працэсу / Л. Лойка // Звязда. – 1990. – 13 кастрычніка. – С. 2.

52. Скалабан В.У. Беларускае таварыства ў Петраградзе / В.У. Скалабан // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. – Мінск: БелЭН. – 1993. – Т. 1. – С. 361. Ён жа. Першыя крокі рэспублікі: Дакументы 1918 – 1919 гг. / В.У. Скалабан // Крыніца. – 1988. – № 12. – С. 1–4.

53. Рудовіч С.С. Класава-палітычнае размежаванне ў беларускім нацыянальна-вызваленчым руху напярэдадні Вялікага Кастрычніка (ліпень–кастрычнік 1917 г.) С.С. Рудовіч // Весці АН БССР. Сер. грам. навук. – 1986. – № 5. – С. 80–87; Ён жа. Покліч эпохі:

[Праблема дзяржаўнасці Беларусі ў рэвалюцыі 1917 г.] / С.С. Рудовіч // Полымя. – 1997. – № 8. – С. 220–240.

54. Мазец В.Г. Беларускі нацыянальны рух ад снежня 1917 да лютага 1918 / В.Г. Мазец // Гуманітар. і сацыял. навукі на выходзе ХХст. [Зб. навук. арт.]. – Мінск. – 1998. – С. 344–345; Ён жа. Межы БНР / В.Г. Мазец // Спадчына. – 1993. – № 2. – С. 106–111. Он же. Протокол засядання агульнага сабраання членав 1-го Всебеларускага съезда в ж.-д. депо Либаво-Роменской железной дороги после разгона съезда утром 18 декабря 1917 года / В.Г. Мазец // Беларускі гістарычны часопіс. – 1993. – № 4. – С. 61–62.

55. Рудовіч С. Час выбару. Праблема самавызначэння Беларусі ў 1917 годзе. / С. Рудовіч. – Мінск: НВК Тэхналогія, 2000. – 200 с.

56. Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: У 6 т. Мінск: БелЭН, 1993. – Т. 1; 1994. – Т. 2; 1996. – Т. 3; 1997. – Т. 4; 1999. – Т. 5; 2001. – Т. 6. – Ч. 1; 2003. – Т. 6. – Ч. 2.

57. Октябрь 1917 и судьбы политической оппозиции: Совмест. рос.-белор. исследование. В 3 ч. – Ч. 2: У истоков политического противостояния: Материалы и документы по истории общественных движений и политических партий Республики Беларусь. – Гомель, 1993.

58. Нарысы гісторыі Беларусі: У 2 ч. – Ч. 1. Мінск., 1994; Ч. 2. – Мінск, 1995.

59. Государственность Беларуси: Проблемы формирования ... / Богданович Е.Г., Коршук В.К., Романовский И.Ф., Платонов Р.П. / Е.Г. Богдановіч і інш. – Мінск: Бел. гос. ун-т, 1999. – 185 с.

60. Нарыс гісторыі Беларускай дзяржаўнасці: ХХ стагоддзе / М.П. Касцюк [і інш.]. Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск: Беларус. Навука, 2008. – 615 с.

61. Ігнаценка І., Кароль А. Усевалад Ігнатоўскі і яго час / І. Ігнаценка, А. Кароль. – Мінск: Беларусь, 1991. – 121 с.

62. Іофе Э. Той самы Некрашэвіч... / Э. Іофе // Полымя. – 1991. – № 6. – С. 130–131. Ён жа. Першы старшыня Інбелкульту / Э. Іофе // Спадчына. – 1995. – № 6. – С. 54–57.

63. Янушкевіч Я. Неадменны сакратар Адраджэння, альбо Эсэ пра Вацлава Ластоўскага / Я. Янушкевіч // Полымя. – 1994. – № 5. – С. 148–172.

64. Ліс Арсень. Цяжкая дарога свабоды / Арсень Ліс // Полымя. – 1994. – № 2. – С. 197–210; № 3. – С. 177–197.

65. Калеснік У.А. Усё чалавечае: Літаратурныя партрэты, артыкулы, нарысы / У.А. Калеснік. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1993. – 381 с.
66. Сідарэвіч А. З думай аб незалежнасці / А. Сідарэвіч // Палымя. – 1991. – № 4. – С. 205–214.
67. Кукса А.Н. Взаимодействие национальных движений Белоруссии и Украины в 1917–1912 гг. / А.Н. Кукса. – Минск: РИВШ, 2010. – 194 с.
68. Багалејша С.В. Беларуска-літоўскія ўзаемаадносіны ў 1915–1924 гг. / С.В. Багалејша. – Мінск: БДАТУ, 2014. – 232 с.
69. Хоміч С.М. Беларускі нацыянальны рух ва ўмовах Першай сусветнай вайны (жнівень 1914 – люты 1917 гг.) / С.М. Хоміч // Октябрь 1917 г. в судьбе мировой цивилизации: (к 90-летию Октябрьской революции): материалы международной научно-практической конференции, Минск, 2 ноября 1917 г. / [редколлегия: М.П. Костюк (главный редактор) и др.] – Минск. – 2008. – С. 368–391.
70. Woynilowicz E. Wspomnienia 1847–1928 / E. Woynilowicz. – Wilno: Sklad glowny w księgarni Joztfa Zawadzkiego w Wilnie, 1931.
71. Deruga A. Z dziejow sprawy bialoruskej w latach 1917–1918 / A. Deruga // Przegląd Historyczny. – 1968. – 59 s.
72. Linde G. Die deutsche Politik in Litauen im Ersten Weltkrieg / G. Linde. – W. – 1965. – 161 с.
73. Glass G. Wieder den Strom / G. Glass. – Leipzig: Deutschland, 1932. – 349 s.
74. Недасек Н. Очерки истории большевизма в Белоруссии: Исследования и материалы: Мюнхен. 1954. – 151 с.
75. Он же. Камунізм і «беларускі нацыяналізм» // Запісы. Мюнхэн. 1962 – Кніга 1. – С. 138–177.
76. Запруднік Я. Да першага Усебеларускага З’езду 1917 году: Дакументы і матэрыялы / Я. Запруднік // Запісы. – Мюнхэн. – 1963. – Кніга 2. – С. 181–204; 1964. – Кніга 3. – С. 137–176; 1966. – Кніга 4. – С. 217–247.
77. Калубовіч Я. Крокі гісторыі: Дасьледаванні, артыкулы, успаміны / Я. Калубовіч. – Беласток: ГаМакс; Вільня: Наша ніва; Менск: Мастацкая літаратура. – 1993. – 288 с.
78. Туронак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй / Ю. Туронак. – Мінск: Беларусь, 1993. – 236 с.

79. Весялкоўскі Ю. Беларусь у Першай сусветнай вайне (Гіст. нарыс) / Ю. Весялкоўскі. – Беласток; Лондан. [Рэд А. Мірановіч], 1996. – 361 с.

80. Мікніс Р. Літва і Беларусь: перэпетыі дзяржаўнасці ў пачатку 20 ст. / Р. Мікніс // Беларусіка – Albarutenika. – Мінск. – 1997. – Кн. 6. – Ч. I. – С. 249–257.

Вершаваныя творы дзіцячага фальклору ў гульнявой традыцыі беларусаў (на матэрыялах другой паловы XIX–пачатку XX стст.)

Якубінская А. Дз.

г. Мінск, БНТУ

Гульнявая традыцыя беларускіх сялян ўключае дзіцячыя гульні, вусную паэтычную творчасць (дзіцячы фальклор) і з’яўляецца надзвычай каштоўнай крыніцай для вывучэння культуры сацыялізацыі дзяцей, асабліва ў межах дзіцячай суполкі. Менавіта ў дзіцячай суполцы рэалізаваліся такія сацыяльныя патрэбы хлопчыкаў і дзяўчынак, як патрэбы ў зносінах, атрыманні інфармацыі, эмацыянальным кантакце, сумеснай дзейнасці. Важна, што пры гэтым, як адзначае М.В. Асоруна, фарміравалася пачуццё прыналежнасці, неабходнае для станаўлення асобы як члена грамадства [7, с. 53]. Асаблівае сацыяльнае паводзін малых у межах суполкі заключалася ў актыўным выкарыстанні імі твораў фальклору.

Да дзіцячага фальклору даследчыца Г.А. Барташэвіч адносіць “усе віды вуснай народнай паэзіі, створанай дарослымі для дзяцей, і творчасць саміх дзяцей, а таксама творы, якія перайшлі з рэпертуару дарослых у дзіцячую творчасць” [1, с. 29]. Да таго ж згодна з распрацаванай Г.А. Барташэвіч класіфікацыяй вершаваных жанраў беларускага дзіцячага фальклору вылучаюцца тры яго асобныя групы. У першую групу даследчыца ўключае творы дарослых для дзяцей малодшага ўзросту, калі яны здольныя толькі ўспрымаць дарослую творчасць (калыханкі і забаўлянкі) [1, с. 32]. Другую групу складаюць творы, якія суправаджаюць гульнявую дзейнасць (лічылкі, гульнявыя песні і гульнявыя прыгаворы) [1, с. 123]. Трэцяя група – гэта “творы “дарослага” рэпертуара (часткова) і дзіцячая творчасць (асноўная маса), не прымеркаваныя

для пэўнага часу, незалежныя ад гульняў, якія займаюць дзяцей сваім паэтычным зместам (песні, заклічкі, дражнілкі)” [1, с. 31]. Гэтая група ў асноўным з’яўляецца праявай уласнай дзіцячай творчасці, вынікам усвядомленага соцыякультурнага вопыту дзяцей, таму яна разглядаецца ў межах аналізу вершаваных твораў дзіцячага фальклору з мэтай вызначыць яе ролю ў гульнявой традыцыі беларускіх сялян другой паловы XIX–пачатку XX стст. Даследчыца М.В. Асорына адзначае, што дзіцячы фальклор можна разглядаць як спосаб аб’ектывацыі дзіцячай традыцыі, замацаваны ў корпусе тэкстаў [7, с. 51].

Прыкладна з пяці-сямі год пачынаецца новы этап у фарміраванні сацыяльнага вопыту дзіцяці, калі істотна пашыраюцца межы яго сацыяльнага свету: дзіця пачынае самастойна будаваць свае адносіны з чужымі, дарослымі і іншымі дзецьмі. Асаблівасцю гэтага ўзроставага перыяду з’яўляецца выкарыстанне дзецьмі дражнілак. Адметныя рысы гэтага жанру – імпрывізацыйнасць, шырокае напаўненне клішэ новымі дэталямі. Праз дражнілкі дзеці знаёміліся з маральнымі якасцямі і сацыяльнымі нормамі паводзін, прынятымі ў дзіцячым асяроддзі. Актualізацыя выкарыстання дзецьмі фальклорнага матэрыялу прыпадае на перыяд ад шасці – васьмі да дванаццаці-чатырнаццаці год, што звязана з хуткім фізічным, псіхічным і сацыяльным развіццём дзіцяці і фарміраваннем “камунікатыўнай кампетэнцыі” (своеасаблівых навыкаў зносін) [7, с. 49].

Барташэвіч Г.А. адзначала генетычныя карані дражнілак. На яе думку, іх паходжанне звязана са старажытнай “традыцыйай ляянкi, якая папярэднічала або спадарожнічала ўзброенай барацьбе” [1, с. 112]. Так ці іначай, узнікненне дражнілак у дзіцячым асяроддзі звязана з парушэннем міжжасабовай этыкі. У якасці прыкладу можна прывесці дражнілку на хвалько:

- Жук, жук, дзе твой дом?
- Пад гумном.
- Ехалі татары, жука растапталі [8, с. 176].

Быў у іх і адваротны бок. Часам у дражнілках высмейваліся не толькі недахопы асобы, але разам з тым асаблівасці знешнасці дзіцяці, хаця адхіленне ад нормы магло быць і ўяўным:

- Галушка-пушка,
- Тоўстая, як грушка,

Урокі не вучыла,
Двойкі палучыла [3, с. 381].

Нават змены, якія адбыліся ў знешнім вобліку дзіцяці, маглі быць прычынай кпінаў, аб чым сведчыць дражнілка, звернутая да падстрыжанага:

Стрыжка-камарыжка!
У пограбе сядзеў,
Усіх мышэй паеў.
Адна мыш асталась,
У пограб захавалась.
Ён яе ташчыць,
А яна пішчыць [3, с. 384].

У агульным рэчышчы народнай смехавай культуры знаходзіліся дражнілкі з супрацьпастаўленнем асоб па полаўзроставай прыкмеце і адпаведным размеркаваннем умоўных дароў:

Дабы-дабы,
Дзеўкам – жабы,
Тыры-тыры,
Хлопцам – сыры! [3, с. 387]

Цікава, што большасць такіх дражнілак скіравана на высмейванне дзяўчынак і падкрэсліванне перавагі хлопчыкаў. Дадзеная акалічнасць абумоўлена фарміраваннем у хлапечай свядомасці ўяўлення аб больш актыўнай мужчынскай сацыяльнай ролі ў грамадстве, як ужо адзначалася вышэй. Але ёсць дражнілкі, дзе высмейваліся і хлопчыкі:

Дождж ідзець – грыбы будуць,
А на хлопцах гарбы будуць.
А на дзевак – роста,
На хлопцаў – кароста,
А на дзевак – красата,
А на хлопцаў – здыхата [3, с. 386].

Магчыма, частка падобных дражнілак была запазычана з фальклору дарослых, аб чым сведчаць лексемы “хлопцы” і “дзеўкі”, якія адсылаюць нас да шэрагу твораў, уласцівых абрадавым пікіроўкам моладзі падчас, напрыклад, Купалля і Масленіцы. У некаторых песнях адбываецца ўзроставая інверсія, калі да дарослых хлопцаў звяртаюцца, як да малых, тым самым, зневажаючы іх:

Сёння Купала, заўтра Ян,
Будзе, хлопчыкі, ліха вам [2, с. 80].

Сустракаюцца дражнілкі, у якіх высмейваюцца дзеці абодвух палоў:

Ад бацвіння – хлопцы свіння,
Ад капусты – дзеўкі тлусты [4, с. 204].

Сярод беларускіх дражнілак нярэдка такія, дзе высмейваюцца асобы з асацыяльным тыпам паводзінаў і заганнымі прывычкамі:

П’яніца-няўдаліца!
Прапіў штаны і сарочку,
А сам сядзіць у куточку
Ды й хваліцца [3, с. 384].

Ёсць сярод беларускіх дражнілак і такія, што накіраваны нават на высмейванне членаў сям’і:

Дзядзіна – гадзіна,
Дзядзька – смоўж,
Дзядзька на дзядзіну
Узяў ды ўспоўз [4, с. 205].

Барташэвіч Г.А. адзначыла наяўнасць дражнілак, пабудаваных на канфесійных і нацыянальных дэталях [1, с. 116]. Згадваецца ў дражнілках род заняткаў чалавека, прычым не абавязкова наступны твор звернуты да сапраўднага пастуха, адрасатам мог быць любы хлопчык, бо ўсе вязковыя дзеці праходзілі гэту навуку:

Пастух, пастух,
Твой яловы трыбух.
Ты і ў доме жарэш,
І з сабою бярэш,
А прыйдзеш на поле –
Плачаш [3, с. 385].

Такім чынам, у беларускіх дзіцячых дражнілках, як і ў гульнях, закраліся многія аспекты дарослага жыцця, фарміраваліся адносіны да нацыянальных, рэлігійных і сацыяльных груп насельніцтва. Праз іх дзеці набывалі першапачатковы сацыяльны вопыт, больш-менш усведамлялі асноўныя маральныя каштоўнасці сялян. Увогуле, дражнілкі з’яўляліся важным сродкам камунікацыі ў дзіцячай супольнасці.

Важнай часткай гульнявай культуры дзяцей былі іх сумесныя паходы ў лес, на рэчку, за “зёлкамі” (лекавымі раслінамі), на пашу,

якія суправаджаліся пэўнай гульнявай дзейнасцю ў залежнасці ад сітуацыі. Розныя жыццёвыя сітуацыі, у якія патраплялі дзеці, вымагалі пэўных праяваў іх творчай актыўнасці, прыкладам якой могуць быць заклічкі і прыгаворы, якія не суправаджалі гульні дзяцей. “Заклічкі і прыгаворы – гэта паэтычныя звароты да сонца, дажджу, насякомых, птушак, раслін, а таксама кароткія песенькі-прыгаворкі, якія суправаджаюць некаторыя дзеянні: скаканне пасля купання, само купанне, гойданне на арэлях” [24, с. 104]. Так існавалі спецыяльныя прыгаворы купальшчыкаў, калі яны скакалі на адной назе, каб сагрэцца:

Колека, Колека,
Нагрэй чалавека,
Калі не нагрэеш,
Сама акалееш [8, с. 172].

Убачыўшы ў аднаго з сяброў ласунак, хлопчык ці дзяўчынка, заплюшчыўшы вочы і трасучы раскрытай далонькай, пачыналі прыгаворваць наступнае:

Кіў, кіў ручку,
Панскую сучку!
Хто дась, той князь,
Хто не дась, той гразь [8, с. 173].

Адмысловыя прыгаворы мелі не толькі забаўляльную функцыю. Дзеці верылі ў тое, што прыгавор павінен дапамагчы ў тым ці іншым выпадку. Напрыклад, заклічка-зварот да дожджу:

Дожджык, дажджык,
Перастань ліцца,
Бо маленькім дзетачкам
У хаце не сядзіцца.
Пойдуць у садочак,
Будуць весяліцца [4, с. 198].

Або, напрыклад, прыгавор ад “ікаўкі”:
Едзь-едзь, ікаўка,
На сівой кабылцы.
Кабылка ўпала,
Ікаўка прапала [5, с. 123].

Дзеці часта выкарыстоўвалі спецыяльныя прыгаворы, якія павінны былі, на думку малых, забяспечыць ім удачу ў збіральніцкай дзейнасці, аб чым яскрава сведчыць прыгавор грыбніка, запісаны ў Вілейскім раёне:

Чужыя грыбы пад імхом,
А мае грыбочкі вярхом, вярхом.
Чужыя грыбы пад лісточкам,
А мае грыбочкі пад кусточкам.
Чужыя грыбы пад лазінку,
А мае ў карзінку [4, с. 194].

Некаторыя заклічкі, асабліва звароты да сіл прыроды, прадстаўнікоў расліннага і жывёльнага свету, на думку Г.А. Барташэвіч, “з’яўляюцца рэшткамі старадаўніх заклінальных песень, якім калісьці надаваўся магічны сэнс” [1, с. 104]. Сярод іх вельмі часта сустракаюцца звароты да дожджу:

Дожджык, дожджык, прыпусці,
Як у лесе тры кусты.
Богу маліцца,
Хрысту кланіцца,
Адчынйце варата –
Едзе пан – сірата.
Ключыкам-замочкам,
Шаўковым платочкам.
Дзынь, бразь,
Выходзь быстра да нас, князь [4, с. 194–195].

Магчыма, з гэтым пэўным чынам звязана старадаўняя вера сялян у асаблівыя якасці дзяцей, іх здольнасць уплываць на сілы і з’явы прыроды, урадлівасць і плоднасць жывёлы. Напрыклад, у Сенненскім раёне Віцебскай вобласці была запісана заклічка, якая, верагодна, захоўвае рэшткі старажытнай метэаралагічнай магіі:

Божая кароўка,
Што заўтра будзе:
Дождж ці пагода,
Пень ці калода?
Пагода – ляці,
Дождж – сядзі,
Пень – дождж,
Калода – пагода [5, с. 120].

Такім чынам, заклічкі і прыгаворы з’яўляліся важнай сферай творчай актыўнасці дзяцей і суправаджалі іх дзеянні ў пэўных жыццёвых сітуацыях. Гэта было абумоўлена не толькі займальным характарам дадзеных фальклорных твораў, але і верай дзяцей у іх карыснасць. Да таго ж скандэнсаваны ў іх эстэтычны і жыццёвы вопыт спрыяў працэсу інкультурацыі дзяцей, іх далучэнню да традыцыйнай культуры. Праз выкарыстанне заклічак і прыгавораў набываўся ўласны камунікатыўны вопыт дзіцяці, бо яны былі адным з атрыбутаў стасункаў у дзіцячай суполцы.

Як адзначае М.В. Асорына, цікавасць да выкарыстання так званых “патаемных моў”, усялякага роду сакрэтаў і таямніц ў васьмі – дванаццацігадовым узросце абумоўлены актыўным пошукам дзецьмі мовы сацыяльных адносін з навакольным светам [7, с. 55]. Так, захаваліся незразумелыя дарослым прыгаворы, якія шырока бытавалі ў дзіцячай суполцы:

А ты, шындаль-біндаль, што нашындаль,
Гарцу, барцу, з кулагрынцу – кох! [6, 175].

Асабліва важнае значэнне для разумення паняццяў норма і адхіленне ад яе мелі небыліцы. Г.А. Барташэвіч адзначае, што “характэрнай рысай многіх дзіцячых песень з’яўляецца незвычайнасць адлюстраваных у іх дзеянняў, відавочная неадпаведнасць іх рэальнаму свету” [1, с. 89]. Прыкладам такіх песень з’яўляецца небыліца, запісаная ў Гарадоцкім раёне Віцебскай вобласці:

Сівая свіння
На дубе гняздо звіла,
На дубе гняздо звіла,
Казлятачак прывяла [5, с. 103].

Праз небыліцы было лёгка асвойваць сацыяльны ландшафт грамадства, аб чым сведчыць песня з Добрушкага раёна, у якой пералічваецца пэўныя асобы сялянскага соцыуму:

А-гу-гу, а-гу-гу,
Сядзіць голуб на дубу.
У скрыпачку грае, дзетак забаўляе.
А вы, дзеткі, знайце, па капейцы дайце.
Я пайду на горку, куплю сабе жонку,
А жонка дурная, цялятак не знае.
Цяляткі рыкнулі – сабакі пачулі

Дый папу казалі.

Поп з печкі – паламаў плечкі,
А дзяк з калыскі – выпусціў кішкі.

Курачка сакоча, кішочки валоча.

Пеўнік даганяе – кішкі падымае [4, с. 237]

Праз небыліцы дзеці засвойвалі і розныя жыццёвыя з’явы, нават такія жудасныя, як смерць. Але тут нават яна падавалася ў гульнявым варыянце, неразбуральным для дзіцячай псіхікі:

Прывязлі камарочка ды на мары,

Насустрэчу ўсё баяр’я:

– А што гэтаў вас за пакойнік?

– Не князь, не паннік,

Не кароль, не палясоўнік –

Самы бедны камарочак [3, с. 250].

Некаторыя песні маюць яскравую гендэрную скіраванасць. У іх дакладна пазначаюцца сацыяльныя ролі, напрыклад хлопчыка, прычым на працягу яго сталення:

Слава Богу і Хрысту,

Што я хлопчыкам расту:

Я ігрэц у ражок,

Я для быдла пастушок,

Я на лузе касец,

Я для качара стралец

І для дзевак маладзец [3, с. 344].

Такім чынам, вершаваныя творы дзіцячага фальклору з’яўляюцца важнай часткай камунікатыўнага вопыту дзяцей. Дразнілкі, прыгаворы, таемныя мовы, песні-небыліцы ў межах гульнявой традыцыі беларускіх сялян з’яўляліся сродкам сацыялізацыі дзяцей даючы магчымагчымасць усведамлення свайго месца ў дзіцячай суполцы, вырашэння пэўных праблем, выхаду з канфліктных сітуацый. Існаванне традыцыі забяспечвалася трансляцыяй твораў ад старэйшых да малодшых, спрыяючы больш хуткай сацыялізацыі дзіцяці праз прадастаўленне яму ўжо гатовых славесных формул, неабходных для самаідэнтыфікацыі.

Выкарыстаная літаратура

1. Барташэвіч, Г.А. Вершаваныя жанры беларускага дзіцячага фальклору / Г.А. Барташэвіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1976. – 168 с.
2. Беларускія народныя абрады / Склад., навук. рэд. Л.П. Касцюкавец. – Мінск: Беларусь, 1994. – 128 с.
3. Дзіцячы фальклор / Склад., уступ. арт. Г.А. Барташэвіч; рэдкал. В.К. Бандарчык [і інш.]; рэд. тома К.П. Кабашнікаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1972. – 734 с.
4. Дзіцячы фальклор: зб. фальклор. матэрыялаў / рэд. кал. У.А. Васілевіч (наук. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БДПУ, 2006. – 359 с.
5. Дзіцячы фальклор Віцебшчыны ў сучасных запісах: дапаможнік / склад. А.С. Емельянаў, Г.П. Харошка. – Віцебск: Выд-ва УА ВДУ імя П.М. Машэрава, 2007. – 200 с.
6. Общественный, семейный быт и духовная культура населения Полесья / В.К. Бондарчик [и др.] редкол.: В.К. Бондарчик [и др.] – Минск: Наука и техника, 1987. – 379 с.
7. Осорина, М.В. О некоторых традиционных формах коммуникативного поведения детей / М.В. Осорина // Этнические стереотипы поведения; под ред. А.К. Байбурина. – Л.: Наука, 1985. – 325 с. – С. 47–64.
8. Романов, Е.Р. Материалы по этнографии Гродненской Губернии / Е.Р. Романов. – Вып. 1. – Вильно: Русский почин, 1911. – 239 с.

Содержание

Введение	3
Багдановіч А. І. Адлюстраванне барацьбы ідэалогій у культуры архітэктуры Беларусі (канец XVIII–пачатак XX ст.).....	4
Багдановіч А. Г. Кальвінізм у гісторыі і культуры Беларусі	13
Багалеіша С. В. Уплыў краевай ідэалогіі на пошук форм нацыянальнага самавызначэння на беларуска-літоўскіх землях у пачатку XX ст.	19
Богдановіч А. Б. К вопросу о развитии этнического самосознания белорусов.....	30
Бажанаў У. А. Уніяцтва – трагічная старонка гісторыі Беларусі.....	42
Гулюк М. А. Православная церковь и становление начальной школы в белорусско-литовских губерниях в конце 1850-х–середине 1860-х гг.....	53
Гребень Н. Ф. Особенности национальных представлений о себе и белорусах у студенческой молодежи	67
Давидовіч А. В., Киселёва С. А. Итоги унии 1596 г. Завершение компромисса в истории XIX в.	72
Довнар Л. А. Мусульмане на беларускіх землях	79
Дубовік А. К. К вопросу о национальном составе профсоюзов Беларусі в конце XIX–начале XX в.	90
Дубовік А. А. Нацыянальны склад прафсаюзаў БССР і іх беларусізацыя ў перыяд НЭПа	100
Кедрык Т. В. Этнічныя стэрэатыпы жыхароў Беларусі па матэрыялах вуснай гісторыі.....	107
Корсак О. В. Деятельность статистических комитетов белорусских губерний по этнографическому изучению края (вторая половина XIX–начало XX в.)	115
Курилович Н. В. Национальная идентичность студентов Белорусского государственного университета	121
Лепеш О. В. Конфессиональная ситуация на территории западных губерний Российской империи во второй четверти XIX в.	128
Літвіноўская Ю. І. У вытокаў беларускага нацыянальнага руху	137

Лойко А. И. Светское и религиозное сознание в деятельности просветителей Беларуси периода Средневековья, Возрождения, Реформации и Контрреформации.....	146
Мікалаева Л. В. Адлюстраванне праблемы ўплыву канфесійнага фактару на знешнюю палітыку Вялікага Княства Літоўскага ў канцы XV–сярэдзіне XVI ст. у гістарычных даследаваннях.....	152
Мушинский Н. И. Моральный фактор справедливости как катализатор национального самосознания белорусов в истории.....	161
Пушкін І. А. Рэлігійныя абшчыны нацыянальных меншасцей ў перыяд станаўлення і развіцця БССР (1920–1930-я гг.).....	167
Семёнова Л. Н. Национальный образ белорусов (по мотивам творчества Г. Д. Гачева).....	175
Філатава А. М. Сучасная гістарыяграфія аб скасаванні ўніяцкай царквы на Беларусі.....	184
Хромченко Д. Н. Социополитические аспекты проблемы этнической самоидентификации белорусов.....	194
Шаўчук І. І., Карзенка Г. У. З вопыту арганізацыі нацыянальнай навукі ў БССР.....	205
Щавлинский Н. Б. Историография белорусского национального движения в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.).....	214
Якубінская А. Дз. Вершаваныя творы дзіцячага фальклору ў гульнявой традыцыі беларусаў (на матэрыялах другой паловы XIX–пачатку XX стст.).....	230

Научное издание

**ЭТНОКОНФЕССИОНАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ
В ИСТОРИИ БЕЛАРУСИ**

*Сборник научных статей по итогам
Республиканской научно-теоретической конференции*

(Минск, 12 декабря 2016 г.)

Подписано в печать 26.10.2016. Формат 60×84 ¹/₁₆. Бумага офсетная. Ризография.

Усл. печ. л. 13,95. Уч.-изд. л. 10,90. Тираж 60. Заказ 876.

Издатель и полиграфическое исполнение: Белорусский национальный технический университет.

Свидетельство о государственной регистрации издателя, изготовителя, распространителя
печатных изданий № 1/173 от 12.02.2014. Пр. Независимости, 65. 220013, г. Минск.